ЈОВАНКА КАЛИЋ

СРБИ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

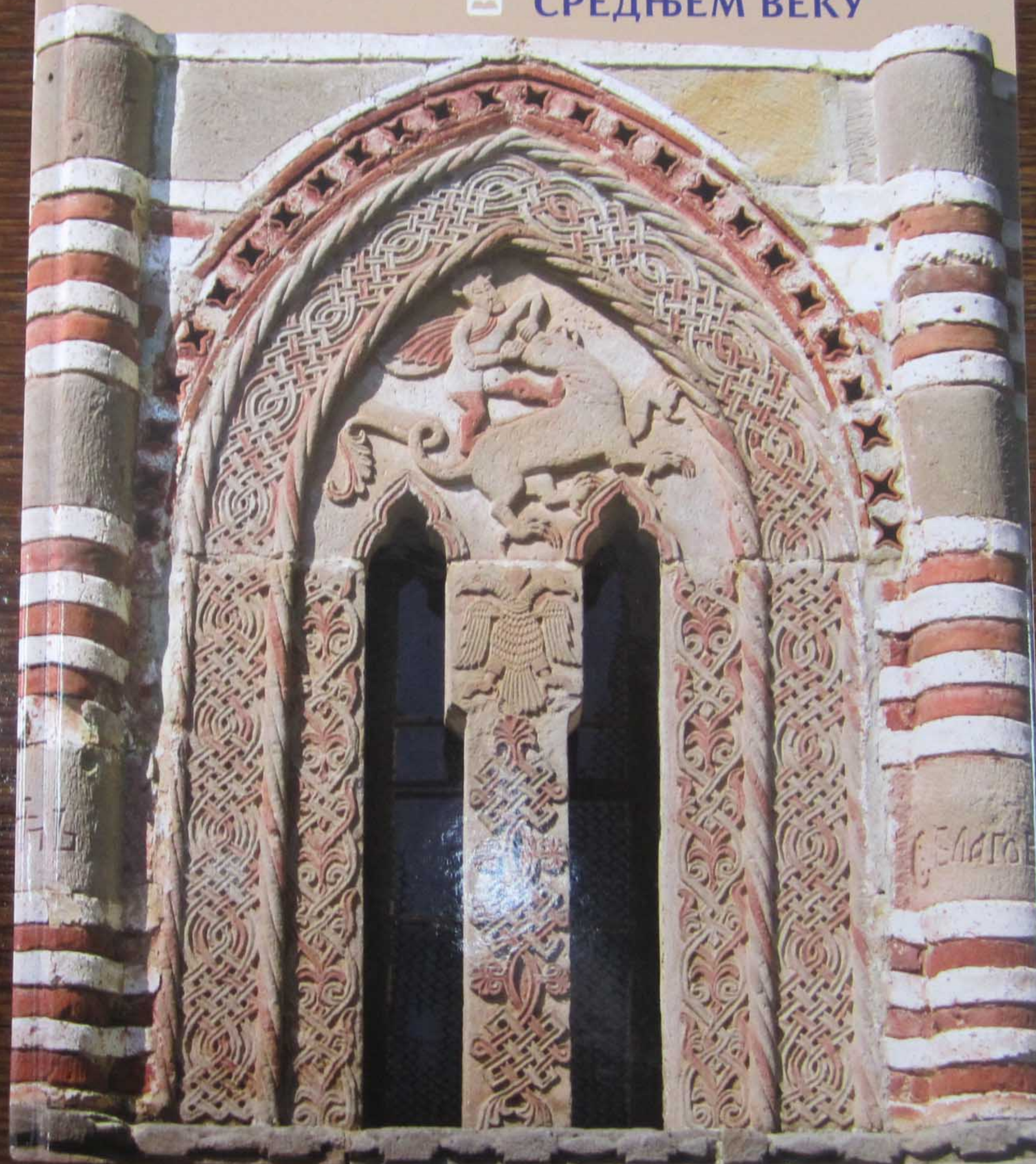

ЈОВАНКА КАЛИЋ

СРБИ
У ПОЗНОМ
СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Рецензент
академик Милош Благојевић

Уредник
Јелена Давидовић Коларов

Одговорни уредник
проф. др Слободан Г. Марковић

За издавача
др Милољуб Албијанић,
директор и главни уредник

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163.41)"13/14"
94(497.11)"13/14"

КАЛИЋ, Јованка, 1933-
Срби у позном средњем веку / Јованка Калић. - 1. изд. - Београд : Завод за уџбенике, 2012 (Београд : Службени гласник). - 279 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1.000. - Хронолошки преглед догађаја: стр. 236-256. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 272-279. - Résumé ; Summary. - Регистар.

ISBN 978-86-17-17050-7

a) Срби - Историја b) Србија - Историја
COBISS.SR-ID 190058508

ЈОВАНКА КАЛИЋ

СРБИ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Завод за уџбенике, Београд

САДРЖАЈ

УВОД

Уобичајено је у нашој средини да се средњовековна историја Срба поистовећује са епохом Немањића. Славна династија је, нема сумње, обележила најважнију деоницу иначе знатно дужег развојног пута српске историје. Појам Царства Стефана Душана урезао се у свест савременика, али и потомака. Оснажено друштво створило је тада нове оквире своје државе, развило битне установе унутрашњег поретка, изградило сјајна духовна и културна средишта. Никада раније и никада касније српска држава није имала тако устаљени ток напретка као у доба Немањића (XII–XIV век). Све је говорило да је то недостижно доба заувек прошло смрћу последњег владара из мушке лозе Немањића.

Ова књига читаоцу нуди поглед на Србију „после Царства". Ако се мисао упути у време које се у европској цивилизацији назива „позним средњим веком", онда се запажа да су прилике знатно сложеније него раније, да се друштво убрзано мења, па и традиционални облик његовог организовања, да се појаве шире и преламају преко и мимо државних граница (привреда, развој градова, дубоке политичке промене које изазива појава Турака, духовна и културна струјања од Свете горе до европске ренесансе). Иако текст, који се овом приликом поверава пажњи читалаца почива на јасним целинама и догађајима који их граде, тежиште је на *појавама* онога времена. Тим трагом писац посматра српску историју. Стварне границе овог дела су Срби у Византији, истовремено и у Европи. Те границе нису ни географске ни политичке, иако и њих обухватају, већ друштвене и културне.

Текст настоји да у историјско излагање уведе равноправно сва сведочанства прошлости – уз повељу и летопис и археолошки податак, земљу као недирнутог чувара прошлости, нарочито на нашем тлу, уметнички израз појединца, друштвеног слоја и епохе (сликарство, скулптура, архитектура, примењена уметност, религија). Док наука не одгонетне говор тих углавном незнаних људи који су каменом, бојом или керамиком обликовали мисао, изразили свој укус или само свакодневну потребу, док историја не уважи њихово дело колико и писану реч, слика о протеклом времену остаје само скица, обрис, назнака. У земљи која је разарањима изгубила све средњовековне библиотеке и архиве, готово све манастирске ризнице и градове, рукописно наслеђе је, у ствари, само део некадашњег живота. Допринос историје уметности и археологије је стога битан у препознавању предтурског доба. Тако је већ сада постало јасно да се проучавањем материјалних остатака старих насеља и гробаља, на пример, добија потпуно нова слика драме која је задесила српске земље продором Османлија. Писцу је нарочито стало до разноликости изворне грађе где год је она била докучива.

Кроз разна поглавља књиге протеже се основна тема политичке историје – Срби и Турци. Од Маричке битке до Фрушке горе један је пут. На њему су се смењивали ратови, отпор и порази, савези и компромиси. То умногоме објашњава и чињеницу да Србија и поред видног напретка привреде и друштва почетком XV века није могла да досегне развијене облике живота типичне за позни средњи век. Развој је насилно прекинут. Освајања уносе нове деобе, стварају вештачке границе. Прилеп краља Марка у доба турске врховне власти и Београд у време деспота Стефана Лазаревића не живе више на исти начин. Тек тада се разграђује целина српског средњовековног друштва. Људи се такође разилазе. Од „Хасановог плена" беже сељаци Поморавља, али и синови краља Вукашина, сиротиња која опседа приморске градове на Јадранском мору, а такође и градски живаљ. Сеобе постају стварност.

Покушај да се упозна неко ишчезло време претпоставља напор да се схвати *различито*. Ништа савремено није поредиво са друштвом средњег века. То су два различита света. Људи су онда живели друкчије, расуђивали на свој начин и вредновали живот другим мерилима. Сваки пажљиви читалац старих текстова или посматрач живописа XIV и XV века одмах уочава ту разлику. Узалудно је тражење истомишљеника у историји. Оно се обично претвара у насиље над историјом. У овој књизи читалац ће и сам моћи да запази те разлике. Уз основни текст писца дати су одломци из историјских извора и књижевних дела. Реч о средњем веку прати реч из средњег века.

ПРЕЛОМНО ДОБА

На измаку 1371. године два су важна догађаја најавила нову епоху у историји српског народа. Септембра месеца одиграла се код Чрномена на реци Марици чувена битка у којој се сукобила војска браће деспота Јована Угљеше и краља Вукашина Мрњавчевића с турским одредима. Потпун пораз хришћана и погибија двојице вођа означили су прекретницу у односима са азијским освајачем. Османлијски Турци, присутни на европском тлу од 1354. године, код Чрномена не само што су одбранили стечене положаје већ су учврстили своје присуство на балканском простору и отворили нове освајачке путеве. Водили су они од тада непосредно у српске земље. Почиње доба дугих исцрпљујућих ратова, који су постепено и на разне начине разарали немањићку државу.

Борба против „безбожних муслимана" постаје судбинска тема српске историје. Тако их је означио већ серски деспот Јован Угљеша, који је у пролеће 1371, полазећи на маричко бојиште, у Светој гори потражио духовну снагу за предстојећи сукоб. Ратник је ту, у манастиру Ватопеду, којем је иначе био посебно наклоњен, оставио и речито сведочанство о својим схватањима борбе и о смислу будућег окршаја. Дижући оружје на непријатеља, он приноси Богородици „молитве и ропско поклоњење" у нади да ће примити „богатство њене милости, а преко ње и самог Слова и Бога нашег". Војни поход против Турака био је сукоб хришћанске цивилизације против надирућег ислама, вођен ван граница Србије, да би се оне заштитиле, а даље ширење освајача зауставило. Циљ лични и општи, жртва свесна. Српска властела је на маричком бојишту изгубила једну своју, али и општу хришћанску битку.

Запис старца Исаије

А књигу ову светог Дионисија, велим, у добра времена почех, када божанствене цркве и Света гора рају подобно цветаху, као неки са̂д крај извора увек напајан; а сврших ту у најгоре од свих злих времена, онда када разгневи Бог хришћане западних крајева, и подиже деспот Угљеша све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе, негде до шездесет тисућа изабране војске, и пођоше у Македонију на изгнање Турака, не судивши да гневу божју нико није моћан противстати. Те не изгнаше, но сами од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребени осташе, и веома много мноштво једни од оштрице мача умреше, а други у ропство одведени бише; неки од њих спасоше се бекством и дођоше. И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, ни очи видеше. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаиљћани (Турци), и полетеше по свој земљи, као птица по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан призор би да се види! Оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке, и других плодова. Јер не би кнеза, ни вође, ни наставника међу људима ни да их избавља ни да спасава, но сви се испунише страхом измаиљћанским, и срца храбра јуначких људи у најслабија срца жена претворише се. У то време и српске господе седми, мислим, род крај прими. И уистину тада живи оплашаваху за блажене оне који су раније умрли. И верујте ми не ја, који сам незналица по свему, но и онај премудри међу Јелинима Ливаније не би могао писањем претставити нужду која постиже хришћане западних крајева.

Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи*, III, 43

Потпуно ново стање изазвао је и један други догађај. Почетком децембра 1371. године умро је цар Стефан Урош, син цара Душана, последњи представник династије Немањића у Србији. Царства више нема. Ако је судити по мерилима онога доба, вест о царевој смрти деловала је поразно, без обзира на ограничену улогу коју је он лично имао у земљи током последњих година живота. У средњовековном схватању власти, заснованом на начелу божанске благодати, на владареву личност се гледало двојако. Он је био носилац врховне власти, Богом изабран владар, постављен изнад људи, на престолу који је имао сва својства трансперсоналне установе. На другој страни, у сенци општих начела, налазила се стварна личност владарева. Чак и кад би била оспоравана, то није могло да доведе у питање основна универзална значења његове власти. Хришћански владар, законито изабран, уводио је свој народ у хришћанску васељену. Његова смрт је у средњем веку, тако посматрана, превазилазила оквире личне судбине и локалних прилика. То је увек био догађај прворазредне важности за земљу. Пошто цар Урош није имао наследника, губитак је добио размере потреса. Касније ће народно предање, забележено и код неких писаца, потражити кривца. Јавиће се у лику супарника и убице – краља Вукашина. Тек је модерна наука доказала да последњи српски цар није умро насилном смрћу. У сваком случају, захваљујући великом угледу светородне династије Немањића, у тренутку њеног изумирања стварао се у земљи утисак празнине, наметало се осећање неизвесности. Наступала су незнана времена, мењали су се традиционални оквири српске државе. То је убрзало процесе који су већ ухватили корена у друштву. Ојачало племство преузима водећу улогу у земљи и некада јединствену државу постепено дели на више властеоских области. Деобе захватају земљу, владарска права, спољну политику, привреду и укупно немањићко наслеђе. Негде брже, негде спорије, појединачно потискује општи интерес. Међутим, упоредо с тим постоје снаге које теже очувању целине. Свест о немањићкој држави и даље постоји, одржава се и делује. Кад је Ђурађ Балшић у Зети присвојио једно владарско право, *светодмитарски доходак*, који су Дубровчани плаћали Србији да би уживали право слободне трговине у њој, он је 1373. године предвидео да ће га користити само до тренутка обнове Српског царства („ако неко буде цар господин Срба и властели и српској земљи"). Начело о јединству и складу („симфонија") државе и цркве заступала је Српска православна црква. Са слабљењем централне власти у земљи расла је њена улога, и она све више преузима улогу чувара државног јединства на духовном пољу. Кроз веру, она је ту мисао и одржала.

СРБИЈА И СУСЕДИ

У својој дугој историји српска држава се разв… јала на просторима који су најпре припадал… Византијском царству, а временом су све виш… привлачили пажњу суседних држава. Међу … њима је нарочито значајно место припадал… Угарској. Седамдесетих година XIV века полож… Византије и Угарске се унеколико изменио, п… и њихов однос према балканским земљама. За… време краља Лудовика I (1342–1382) Угарска је, у основи, наставила традиционалну освајачку… политику према Србији и Босни, али је њу и… прилагођавала ширим европским циљевима… свог династичког програма. Почетком 1370. Лу-довик I је изабран за краља Пољске и све више… обраћа пажњу на северне и западне суседе своје… државе. То умањује његову активност на јужним… границама земље и своди је на одбрану већ сте-ченог положаја. Ту је краљ Лудовик имао важ-но упориште у Београду, а Мачва и Браничево… су сматрани пограничним деловима угарске… државе, који су повремено уступани вазалима, односно оданој властели. У Видину се после Ма-ричке битке учврстио син бугарског цара, Јован… Страцимир, под врховном влашћу угарске кру-не и уз помоћ краља Лудовика. Тако је створена… једна посебна погранична област, преко које је… Угарска утицала на своје балканске суседе, а за-тим и бранила своје границе од напада с југа. С појавом Турака и ширењем њихове власти, српско-угарски односи постају и значајнији и… разноврснији.

На другој страни, Византија преживљава кризу… Српски пораз на Марици готово је више погодио… Византијско царство него Србију, иако су ште-те у крајњем исходу биле подједнако тешке. Па… ипак, Византија је прва била приморана да при-зна врховну власт победника. Ослабљена изнутра… дуготрајним династичким сукобима и неусклади-вим интересима водећих кругова у земљи, сведена… на сужену територију и битно оштећену привреду, она није била кадра да се озбиљније супротстави… Османлијама. Некада велико царство тражи сад… војну помоћ на Западу, иако дотадашња искуства… уливају мало наде. Покушаји цара Јована V Па-леолога да то издејствује изјаловили су се и он се… управо после Маричке битке вратио у Цариград… (октобра 1371).

Ширење Турака и незаинтересованост Запада да војно притекне у помоћ упутили су Византију на тражење балканских савезника. Савезништво са Србима тада постаје привлачно и онима који су га доскора избегавали. Део тог расположења је изразио познати ретор Димитрије Кидон. Још 1366. године он је сарадњу са Латинима претпостављао помоћи блиских и побожних народа, Срба и Бугара, који „кроз многа времена у многим стварима беху у заједници с нама". Изгледали су они тада беседнику сиромашни и неподесни. Али кад је у лето 1371. непосредно запретила турска опасност, Димитрије Кидон, напротив, предлаже да се прихвате српске понуде за заједничку борбу против непријатеља, јер „треба сматрати да ће нам они бити сигурни савезници, пошто и они трпе зло од варвара". Па ипак, византијска војска се није прикључила Мрњавчевићима у походу те године.

Пораз српске војске 1371. довео је Византију у још тежи положај. Нестаје нада да се освајачи могу протерати у азијска станишта. Они остају на византијском тлу и постепено разграђују затечену државну и друштвену организацију свих суседних области. Чак и кад не запоседају нове просторе, они владају изненадним нападима, страхом и насиљем. Безакоње новога кова изгледало је незадрживо. Навала Турака била је „веома тешка и беспрекидна", а стање пуно претњи за опстанак људи и добара, присећао се касније византијски цар Манојло II Палеолог. У таквим околностима преговори замењују отпор. Вероватно крајем 1371, а најкасније током 1372. године, Византија постаје вазална држава Османлијског царства. Она тиме губи самосталност. Цар Јован V је био принуђен да прихвати уобичајене изразе потчињености султану – плаћање годишњег данка и обавезу да упућује војну помоћ за ратне походе Турака. Цар је следећих година испуњавао преузете обавезе, чак и кад су Турци нападали византијске градове у Малој Азији. Царство је сведено на малу зависну државу, која је опстанак дуговала не само Османлијама већ и односима са Венецијом и Ђеновом, које су такође имале јака упоришта на Леванту. Спољни свет почиње да обликује судбину Византије.

После Византије и Бугарска се приклонила Турцима. Она је још раније била подељена на северну Бугарску са седиштем у Видину и јужну Бугарску око Трнова. После Маричке битке бугарски цар је признао врховну власт султана.

У југоисточној Европи се постепено јавља једна нова граница. Усекли су је Турци после Маричке битке. Поред територија које су се нашле под њиховом непосредном влашћу, изграђује се систем вазалних држава којима управљају затечени владари, али потчињени султану. Турска најезда се тим начином шири на нове просторе и утиче на даље поделе у обližњим земљама. Страхоту турске епохе чини управо та поступност освајања. Стварно запоседнуте области су само мали део турског напредовања, видљив и знан део. Другу врсту граница су знатно даље постављале њихове пљачкашке чете, а иза њих се простирала земља неизвесности и страха, која је такође припремана за нове операције. Уплитање у унутрашње прилике суседних области, уношење раздора, подстицање једних против других – све је то спадало у опробана средства освајача, како су упозоравали добро обавештени Дубровчани. Србија се нашла на удару свих тих облика напада у време кад су њени суседи на југу и истоку већ прихватили турску власт. Остала је усамљена са те стране и препуштена да највећи део терета даљих борби понесе сама. Почела је борба за много векова. Српско друштво је већ крајем XIV века губило нормалне услове за развој.

ТЕРИТОРИЈА СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Територија некадашњег Српског царства се з... но изменила од времена смрти цара Стефана... шана (1355). Још за живота његовог наслед... одвојиле су се грчке области, које су српск... касно ушле у састав државе Немањића. Е... Тесалија су још извесно време носиле ти... Душановог царства. У време Маричке бит... годинама које су следиле више не деле суд... српске државе.

Држава је била подељена на више власт... области. Пружала се до обала Јадранског м... на подручју средње и северне Албаније,... сно Зете на западу, до бугарских и турских... ница на истоку. Северно од тог појаса,... дишту, налазило се пространо језгро др... Немањића у обиму који се поклапа са ст... уочи великих освајања краља Милутина (1... То је територија од Саве и Дунава на север... се српска територија преплитала са посе... Угарске, до Шар-планине на југу, односн... морске обале на делу од реке Неретве д... Мат (Маће).

Државне границе су се у XIV веку мењ... повијале пред нападима суседа. После Мар... битке Турци су загосподарили источни... вима територије деспота Угљеше Мрњавче... али је и Византија прешла у напад. Нам... Солуна, деспот Манојло, запосео је н... део Угљешиних земаља, укључујући и по... трво Халкидик са Светом гором. Он је нове... 1371. ушао у град Сер, управно средиште о... сти деспота Угљеше. Била је то само прив... на обнова византијске власти, пошто су Т... већ увелико угрожавали цело подручје.

Средњовековне границе су зависиле... међусобних односа утицајне властеле. Би... друштво у коме су личне везе људи, често с... ничке, а по правилу вазалске, сматране... ним обликом удруживања племства. Ср... друштво, као и друга у Европи, имало је р... нате односе личне зависности. Они су зад... у све кругове властеле, од велможа до н... поседника. Био је то уобичајен начин ст... савезника и поседа, заштитника и сабор... више од тога – постојао је начин мишље...

СРПСКА ДРЖАВА ПОСЛЕ 1371. ГОДИНЕ

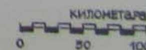

рал, поглед на свет изграђен на тим темељима, битно другачијим од схватања модерних људи. Придобијање утицајног вазала значило је измену државних граница, његова невера такође. Чак и кад није било ратова, мењала се површина државне територије, и то захваљујући особеним мерилима феудалног доба. Зато је питање државних граница често сложеније него што у први мах изгледа. И без међудржавних спорова, углавном ретких, границе су се мењале. Кад год их природни услови нису осигуравали, било их је тешко прецизно одредити, у најбољем случају само привремено.

Губитак територија на југу само делимично се могао надокнадити поседима на северу земље. Јужно од Саве и Дунава Угарска је имала утврђене градове Београд и Голубац, са околним

подручјима, а на области Мачве и Бран
протезала су се врховна права угарске кр
мада су у стварности биле под управом ср
властеле. У Браничеву и Кучеву су се после см
цара Стефана Душана учврстили Растисла
а седамдесетих година XIV века тим кр
је господарио Радич Бранковић, син Бр
Растислалића. Успостављањем вазалних од
према угарском краљу Лудовику I Растисла
су, као и кнез Лазар, извесно време, одр
своју власт у пограничним областима. Кнез Л
је, најзад (1379), победио Радича Бранков
запосео његове земље. Нешто касније поку
је да освоји и Голубац, у један мах и сам Б
град. У сваком случају, кнез Лазар је с пр
понео титулу *господара Подунавља*. Тако је С
избила на природне границе свога простор
ма средњој Европи.

ПЛЕМСТВО И ДРЖАВА

Српско племство је током XIV века знатно ојачало. У време царства (1346–1371) оно је стекло нове, кудикамо веће могућности за деловање. Властела *велика и мала*, велможе и властеличићи, понекад називани и *бољарима*, или само *господа*, у служби владара или мимо њега постали су веома утицајан слој у земљи. Стицали су власт и углед на различите начине: војном службом, положајем на двору, сродничким и вазалним односима са истакнутим породицама или чак династијом.

Основу моћи чинио је породични посед, баштина, која се у доба Немањића увећавала земљама добијеним на управу од владара, „у државу", како се то онда говорило, затим освајањем или путем дарова, односно замене. Повољни услови царског доба нестају 1371. године, нема више нових територија које је Србија до тада освајала од Византије, неке већ запоседнуте се губе, огромна област Мрњавчевића се распада, а и други великаши су били приморани да се бране. Властела окупљена око двора више нема ослонца у њему, нити могућности да преко њега утиче на политику земље. Битно измењене прилике, без јаке централне власти, користе поједини родови да нагло ојачају свој положај у друштву. Угледног порекла или без њега, они теже да размакну границе својих поседа, да се наметну другима, да преузму нека владарска права на својој територији и воде сопствену спољну политику или настоје да се прикажу као наследници немањићких традиција. Једни наступају као законити носиоци власти (краљ Марко) или најближи сродници изумрле династије (породица деспота Дејана – Дејановићи, у изворима чешће називани Драгаши), други пак немају таква права (Балшићи у Зети, Никола Алтомановић, Растислалићи, кнез Лазар). Њихови међусобни односи су у великој мери одредили даљи ток историје српске државе.

Ктиторски натпис краља Марка у Призрену

Вољом Божјом и испуњењем Сина и благодаћу Светога Духа овај свети и божанствени храм Ваведења пречисте Владичице наше Богородице сазда се и осликан налогом и трудом господина младог краља Марка. Лето 6879 индикт 9 (1371).

Ивановић, М., *Натпис*, 20

Формално узев, сва владарска права је после смрти српског краља Вукашина (1371) наследио његов син Марко, у народном предању познатији као Краљевић Марко. Он је још за очева живота проглашен за *младог краља*, како је у немањићкој државноправној традицији означаван престолонаследник. Тај положај је у Србији стицао најстарији син владарев, по очевој жељи, што је сасвим одговарало поступку краља Вукашина. Међутим, нејасно је да ли је цар Стефан Урош овај чин свога савладара одобрио или му је био изнуђен. Како год било, млади краљ Марко је своја владарска права озбиљно схватио. Овековечио је тај тренутак свога успона и натписом у цркви Свете недеље у Призрену, у храму који је изграђен његовим настојањем. Крунисан је за краља нешто касније, највероватније после 1372, као што сведоче његови портрети очувани у цркви Светих арханђела у Прилепу, односно у цркви манастира Светог Димитрија код Скопља. Уобичајеним иконографским решењима јасно су изражена схватања о законитости наслеђа српске краљевске круне. У храму Светог Димитрија, осликаном око 1376, краљ Вукашин и његов син су приказани као потпуно равноправни владари, у свечаном орнату, под Божјим благословом, с крунама на глави. Не без разлога, краљ Марко је представљен с рогом у руци, чиме се, по узору на старозаветног цара Давида, подсећало на значај миропомазања у свечаном обреду крунисања. Посредством византијских узора и старих традиција настојао је краљ Марко да утемељи своја владарска права, да их образложи у приликама које су у много чему
тавале његову власт и делатност.

Али владарска права Маркова, која су
схватањима немањићке епохе простира
целој територији српске државе, била
мах оспорена. Највећи део племства није
знавао врховну власт новог краља из ди
Мрњавчевића. Са старим неповерењем
постојало према краљу Вукашину имао је
суочи и његов син. Не само што су Мрњав
изгубили територије некадашње Серске др
на истоку, подељене између Турака и Визан
односно породице Драгаш, већ су почели
пади околних српских великаша.

Ђурађ Балшић је 1372. успео да приграби
зрен, некадашњи царски град великог угледа
том циљу тежио је и жупан Никола Алтоман
Почетком 1373. године у Призрену су очек
његов напад, па су се дубровачки трговци,
веома активни у том крају, повукли у обли
утврђен манастир Светих арханђела. По
Алтомановића није успео. Током следећих
на породица краља Марка претрпела је
ге озбиљне губитке. Скопље је пре 1377.
преузео Вук Бранковић, док се у Охрид
мосталио велики жупан Андрија Гропа,
раније био вазал краља Вукашина, односно
спота Јована Угљеше. И град Костур је изгуб
нејасним приликама истог доба. Према каз
Мавра Орбина у познатом делу *Краљевст*
вена, ту су се сукобили краљ Марко и Балш
Сплет породичних односа и сукоба иша
на штету српског краља. Временом су по
Мрњавчевића сведени на скромну терит
западној Македонији, између Охрида на за
Вардара, односно Црне реке на истоку. С
и Шар-планине на северу, са средиштем у
Прилепу, где се и најдуже одржало сећа
краља Марка. Остало је да живи над рушев
утврђења које се и данас назива Марков
чувају га и остаци манастира Светих арха
у коме је, после Маричке битке, још једно
сликан *благоверни краљ* Марко, с круном на
и крстом у руци.

Краљ Марко је мало могао да учини за остварење својих права. Одбојност српске властеле и надирање Турака одредили су му судбину. Он је најзад, вероватно пре 1377. године, признао врховну власт султана. Попут Византије и Бугарске, приклонио се освајачу. Тиме је стекао могућност да задржи преостале породичне поседе и да њима, заједно с мајком Јеленом и браћом Андрејашем и Дмитром, још извесно време управља. Краљевски двор се одржао, па и неки облици традиционалне политике. Протовестијара Дабижива послали су удовица краља Вукашина и њени синови да обави једну мисију у Дубровнику (1374). Поједини чланови су ковали свој новац, упоредо краљица Јелена, краљ Марко и краљевић Андрејаш.

Постепено је, како изгледа, дошло и до унутрашње поделе поседа. Краљевић Андрејаш је касније (1389) изградио своју задужбину, манастир Светог Андрије на обали реке Треске, југозападно од Скопља. Ктиторска делатност Мрњавчевића, нарочито живопис њихових задужбина, сачувала је и дух времена, још увек способног да ствара велика уметничка дела у духовним традицијама византијско-српског наслеђа. Неизвесност новог доба, међутим, осваја сводове у Марковом манастиру код Скопља. Уз старе хришћанске теме пробија се идеја о страдању и жртви, немир проговара кроз покрете фигура, погледе светитеља. Религиозна слика је оплемењивала људску драму, али није могла да је сакрије, сукоб светлости и таме захватио је људе Марковог доба.

ПРИЛИКЕ У ЗЕТИ

У време распада Српског царства у Зети су се учврстили Балшићи. Њихов успон је започео у доба цара Уроша и у току једне деценије (1360–1370) они су стекли завидан положај. Тројица Балшиних синова – Ђурађ I, Страцимир и Балша II вишеструко су проширили своју власт. Њихови поседи су се првобитно налазили између Скадра и Јадранског мора, али су они временом своје суседе потчинили или потисли вештом породичном политиком. Балшићи су рано успоставили блиске сродничке везе са краљем Вукашином – Ђурађ I је био ожењен његовом ћерком Оливером, а Страцимир Милицом. Снажење Вукашиновог утицаја на двору српског цара одговарало је интересима Балшића. Када је 1370. године избио рат између жупана Николе Алтомановића и Дубровника, Балшићи нису остали по страни. За борбу против моћног суседа успели су да придобију краља Вукашина. Смишљен је заједнички напад на жупанове поседе. Почетком јуна 1371. краљ се из Скопља упутио у Призрен, а отуда, заједно са сином Марком, према Скадру. Ту се састао с Ђурђем Балшићем и договорио о појединостима операција. Један део војске требало је да крене према Оногошту (Никшићу), а други да буде превезен дубровачким бродовима према циљу. Цела та акција је изненада прекинута вестима о походу деспота Угљеше против Турака. Краљ Вукашин је напустио Зету и похитао на маричко бојиште. Његова смрт је изазвала огромне промене и у односу с Балшићима. Ђурађ Балшић је још у току 1371. приграбио Призрен. Непријатељство између Николе Алтомановића и Балшића обустављено је у пролеће 1373. године. Међутим, жупан Никола је убрзо имао да се суочи са савезом својих суседа, кнеза Лазара и босанског бана Твртка I. Пошто је у тој борби поражен, његове су земље поделили победници.

Ђурађ Балшић се користио тим приликама и запосео Требиње, Конавле и Драчевицу (1373). Тако оснажен, он је од Дубровчана потраживао светодмитарски доходак, који је после смрти цара Уроша једно време уживао Никола Алтомановић, и то већ са образложењем да он припада ономе ко влада подручјем око Дубровника. Ђурађ Балшић је то изнуђено право регулисао уговором са Дубровчанима. Потврдио им је сва права која су и раније имали у српским земљама, јемчио слободу кретања и трговине и предвидео начин обештећења трговаца у случају да у његовој земљи претрпе штету. Истовремено се обавезао да ће наплаћивати само оне царине које су већ постојале у доба цара Душана. Балшићи су, дакле, признавали српска владарска права, али су их и користили привремено.

Балшићи, међутим, нису дуго држали залеђе Дубровника. Требиње, Конавле и Драчевица већ 1377. прелазе под власт Босне. На другој страни, „племе Балшића", како су означени у једној повељи, знатно је проширило своје поседе женидбом Балше II са Комнином, ћерком деспота Јована. Балша II је тако добио Берат, Валону и Химару, територије које су биле удаљене од области Балшића и раздвојене поседима Карла Топије. Кад је касније успео да завлада Драчом (пре пролећа 1385), узео је титулу *дука драчки*.

На приморју Балшићи нису успели да освоје Котор. Дуга је и обострано исцрпљујућа била борба око тог града. Током 1370. или најкасније 1371. године, Котор се ставио под заштиту угарског краља Лудовика I. И то ново решење носило је велике опасности за град. Кад је 1378. избио велики рат између Млетачке републике и Ђенове, Угарска је стала на страну Ђенове, изложивши тиме и Котор нападу противничких бродова. Млетачка флота је доиста августа 1378. освојила град, а један део Которана је избегао у Дубровник. Привредно ослабљен и угрожен, град је неко време преговарао с босанским краљем Твртком о признавању његове власти, али тај план тада није остварен, него тек касније (1385).

У време Ђурђа I Балшића (умро 1378) породица је достигла врхунац своје моћи. Њихова област простирала се од обала Јадранског мора, обухватајући све градове изузев Котора, до подручја око Пећи и Призрена. Ту територију су пресецали важни путеви који су спајали главна трговачка средишта на мору с онима у унутрашњости српске државе. Балшићи су на том простору остваривали нека владарска права Немањића (приходи од царине, светодмитарски доходак, ковање новца), водили су сопствену политику према суседима. Ђурађ I није признао Твртка I за српског краља кад се овај крунисао 1377. године, по свој прилици у манастиру Милешеви.

Балшићи су поштовали традиције немањићке државе. Према подацима добро обавештеног писца Мавра Орбина, они су себе сматрали великашима Рашког краљевства и чак сродницима Немањића. У управи земље задржали су систем немањићког доба са кефалијама у градовима, а на двору се помињу, као и онда, логотет, протовестијар. Ковали су новац са ћириличким и латиничким натписима. Ђурађ I је прихватио католичанство 1369. године, али су везе с православном црквом остале живе. После смрти патријарха Саве IV (у пролеће 1375), било је неопходно да се сазове црквени сабор ради избора новог поглавара Српске православне цркве. У приликама које су погодовале неслози, кнез Лазар и Ђурађ Балшић су заједно, октобра исте године, сазвали сабор у Пећи, на коме је за новог патријарха изабран старац Јефрем.

Балшићи су готово самостално управљали значајним делом немањићке државе, али нису истицали претензије на српски престо, као што се нису позивали ни на дукљанске владарске традиције. Називају их *зетским жупанима* или само *господом*, а једино је Балша II неко време био *дука драчки*, што такође није владарска титула. Они су прави представници поколења које стварну власт није поистовећивало с владарским титулама. У њиховој свести те титуле су још припадале Немањићама.

ДВОСТРУКА КРУНА КРАЉА ТВРТКА I

Епоха Немањића оставила је за собом појам државе која је с успехом окупљала српске земље и која им је омогућила велики успон и свестран развој. Стефан Немања, као родоначелник куће, Стефан Првовенчани, који је понео прву краљевску круну, и цар Стефан Душан, у позној традицији назван Силни, ослонци су тога схватања које је имало одјека у средњем веку и у каснијим раздобљима. После смрти цара Стефана Уроша, мисао о обнови државе надживела је династију. Та мисао се јавља у разним деловима некад јединствене земље, најпре као могућност, затим као циљ. Ђурађ I Балшић је 1373. предвиђао могућност обнове царства, а изгледа да су то и Дубровчани у исто време имали на уму. Било је то, вероватно, опште расположење, део средњовековног јавног мњења. Оно је садржавало две важне чињенице онога доба – непризнавање владарских права краља Марка, турског вазала, и уверење да до обнове српске државе може доћи негде другде, према приликама времена.

Босанска држава Твртка I је, захваљујући исходу рата против жупана Николе Алтомановића (1373), знатно проширила границе. У састав Босне су ушле земље пораженог противника које су се налазиле дуж њених граница – горње Подриње, део Полимља, Гацко. Ова нова граница босанске државе, усечена у јесен 1373. године, одвојила је знатан део немањићке државе од осталих делова Србије. Уклопљен у састав Босне, никад срастао с њом, он је касније припао држави војводе Сандаља Хранића, а затим херцега Стефана Вукчића Косаче.

Нешто касније (1377), Твртко I је заокружио освајање некадашњих немањићких земаља припајањем Требиња, Конавала и Драчевице. У његовој земљи се тако нашао и чувени манастир Милешева, са гробом Светог Саве и изузетним угледом што га је имало то свето место. Тада је Твртко I одлучио да се јави у улози обновитеља државе својих прародитеља, како је то сам назначио. Он је доиста био потомак династије Немањића, праунук краља Стефана Драгутина (1276–1282) по женској линији. То му је давало право да српски престо назове престолом својих предака. И пошто је земља, Србија, остала без свога пастира, а српска се господа – Немањићи – преселила из земаљског у небеско царство, Твртко је, по речима забележеним у његовој повељи (1378), отишавши „у српску земљу" био венчан Богом дарованим венцем „на краљевство прародитеља" и постављен за краља „Срблњем, Босни, Поморју и западним странама".

Крунисање краља Твртка

Такође и мени, својему рабу, за милост својега божанства дарова процветати ми младици богосадној у роду мојем и удостоји ме двоструким венцем да /у/ обоја владичаства управљам, прво од испрва у богодарованој нам земљи Босни, а потом – кад ме је Господ Бог удостојио наследити престо мојих прародитеља, господе српске, јер ти беху моји прародитељи у земаљском царству царствовали и на небесно царство преселили се – видим ја земљу прародитеља мојих после њих остављену и не имајући својега пастира. И одох у Српску земљу, желећи и хотећи укрепити престо родитеља мојих. И тамо отишавши венчан бих Богом дарованим венцем на краљевство прародитеља мојих, да будем у Христу Исусу благоверни и Богом постављени Стефан, краљ Србима и Босни и Поморју и Западним странама. И потом почех с Богом краљевати и управљати престолом Српске земље, желећи све што је пало скупа подигнути и што је разорено укрепити.

Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма* I, 77–78

Пошто је Твртко I већ био владар Босне, то је његова круна, коју је стекао крунисањем по православном обреду, названа *сугубим венцем*, двоструком круном, што је одговарало обема државама које су се нашле под његовом влашћу, Србији и Босни. Обред крунисања извршио је митрополит Српске православне цркве, како бележи Мавро Орбин, у манастиру Милешеви 1377. године. Тим чином је Босна припојена српској државној традицији, а сам краљ Твртко је узео владарско име Немањића – Стефан. Носили су га и сви његови наследници на босанском престолу.

Тврткова владарска идеологија, најпотпуније записана у повељи из 1378. године, дословно следи немањићке узоре. Владар тежи, као некад Стефан Немања, да пропало обнови и разорено оснажи, да себе представи као наследника светородне династије предака. У његово време је састављен и најстарији српски родослов, који образлаже сродничку везу Твртковy с Немањићима. У стварности, пак, он преузима српска владарска права где год је то могуће. Дубровник њему исплаћује светодмитарски доходак. У разним приликама он се позива на обавезе својих претходника, рашке господе и српских владара. У време борби за град Котор, пошто је овладао њиме, он истиче да је то град његових претходника (Котор је до 1371. био у саставу немањићке државе). Знатно касније (1389), сматра себе позваним да упути одред војске на Косово, у борбу против Турака. Јављајући о исходу битке, он победу приписује себи.

Међутим, непосредна Тврткова власт протезала се само на један део земаља немањићке државе, оне које су припојене Босни 1373. и 1377. године. У другим деловима усталила се власт појединих властеоских породица, пре свега кнеза Лазара, Вука Бранковића и Балшића. Они су самостално деловали, не обазирући се на Твртково крунисање, а неки су му се, као Балшићи, и отворено супротстављали. Нема података о односима кнеза Лазара и Вука Бранковића према Твртку I. Њихова сарадња у одбрани земље од Османлија на Косову (1389) једини је, и то позни, траг који указује на то да је неких заједничких подухвата ипак било, додуше, кад је настала општа опасност. После Косовске битке нестало је и оно мало услова да краљ Твртко I буде признат у средишњим деловима српске државе.

Европски суседи су прихватили новог српског краља. Дубровчани су међу првима признали

ново стање, увиђајући, поред осталог, да се босански владар тиме чак удаљио од њих, пошто је био обавезан да се стара о интересима Рашког краљевства. Млетачка република га је доследно називала *рашким краљем*, а ни Угарска се томе није противила. Почетком XV века угарски краљ Жигмунд је, штавише, тражио да и он, као врховни господар Босне, буде крунисан на исти начин као Твртко I.

У самој Босни, краљ Твртко је настојао да уведе установе и називе немањићког доба. На двору се јавља *логотет* као старешина краљевске канцеларије. Први који је понео ту титулу био је Владоје из Рашке. Затим, *протовестијар* замењује *казнаца* на положају старешине финансијских послова. *Ставилац*, познат из времена цара Душана, налази своје место у дворском церемонијалу, који стиче сјај из времена Твртковљевих *прародитеља*.

Покушај обнове српског краљевства с босанског тла, међутим, наилазио је на многе препреке. Поред свих преимућстава које је Твртко I имао у односу на своје савременике (немањићко порекло, босанска држава Котроманића), развој догађаја у средишњим деловима Србије није му био наклоњен. Временом је углед кнеза Лазара растао тако да је он постао предводник већег дела српских земаља. Поред тога, пресудан је био став Српске православне цркве, која није прихватила босанског бана као наследника Немањића. А без те подршке се Србијом није могло владати.

УСПОН КНЕЗА ЛАЗАРА

Животни пут кнеза Лазара спаја две епохе, царску и косовску. Рођен је око 1329. године недалеко од града Прилепца у области Новог Брда, на Косову, у властеоској породици. Лазарев отац, Прибац Хребељановић био је логотет (канцелар) на двору цара Стефана Душана. Његов син, млади Лазар, започео је службу такође на царском двору, као и многи његови вршњаци племенита рода. Помиње се као ставилац. После цареве смрти остао је у служби његовог наследника Стефана Уроша (1355–1371). Ту је постепено стицао углед и утицај, што није промакло пажњи савременика. У време преговора са српским владарем ради склапања мира (1362), практични Дубровчани су њега посебно именовали и даривали. Најдуже је носио титулу кнеза, коју је, како се чини, добио од цара Уроша. Брак му је донео нове предности. Оженио се Милицом, девојком *царске крви*. Она је била кћи познатог војсковође кнеза Вратка, који је водио порекло од лозе Немањића, и то посредством најстаријег сина Стефана Немање, Вукана.

Као и другде у Европи, племство је водило смишљену политику орођавања с утицајним породицама. Сестра кнеза Лазара, Драгана, била је удата за челника Мусу, који је био господар области око доњег тока Ибра и града Брвеника. Кћери кнеза Лазара су одлазиле у најугледније породице. Најстарија међу њима, Мара, била је удата за Вука Бранковића, који је нарочито после 1371. године ојачао свој положај. Језгро породичних поседа се својевремено налазило у Дреници, на Косову, а временом је вишеструко увећано на рачун суседа.

Под окриљем кнеза Лазара, с којим је живео у слози, Вук Бранковић је овладао пространом територијом, која се пружала од Скопља (1377), преко Призрена и Приштине, до Вучитрна и старог Раса (данас Нови Пазар), према Сјеници и Полимљу, обухватајући и старо рударско средиште Брсково, а затим и пределе у горњем току реке Мораче. Под његовом управом били су и Плав и Гусиње. Кнез Лазар је Вука називао сином, а овај кнеза – својим господином. Тај присан однос, сроднички по пореклу и политички по последицама, витерски по моралу, изражен

Лазарица, Крушевац, Црква Св. Стефана, друга половина XIV века

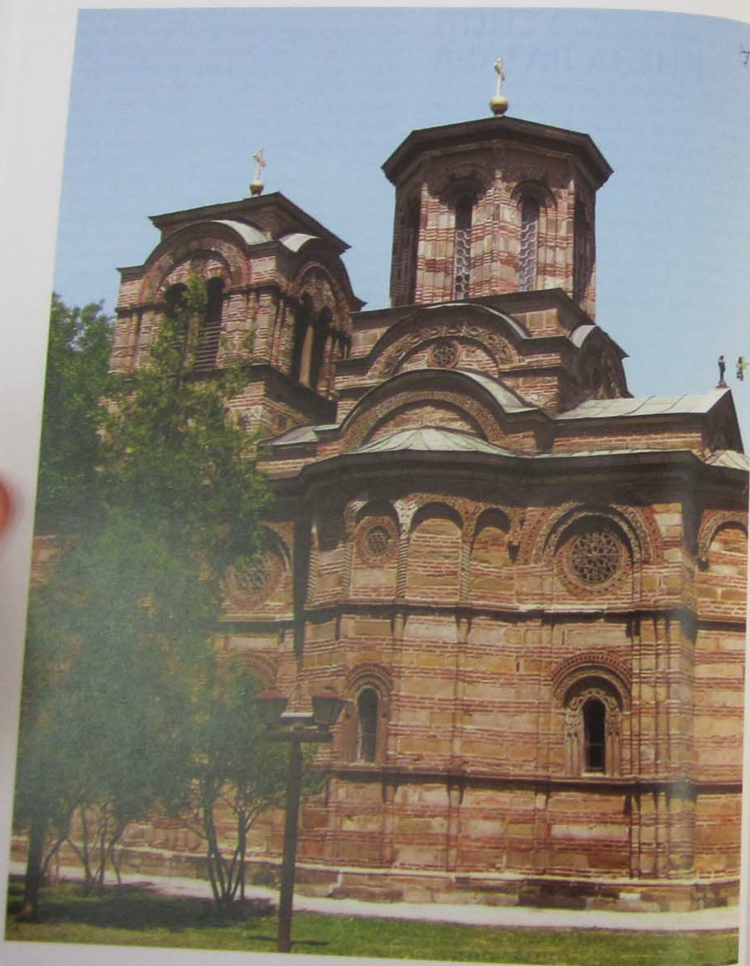

је и на Вуковом новцу – уз Вуково име означено је и Лазарево. Они су заједнички „побеђивали непријатеље своје", како сведочи један савремен запис (1386–1387). Нема сумње, Вук је признавао старешинство свога таста, што је водило окупљању њихових земаља око једног средишта, наравно у оквиру феудалног поретка.

Усӣон кнеза Лазара

А ӣосле свих ових (раније срӣске ӷосӣоде) ӣрима начелсӣво блаӷочасӣиви кнез Лазар, ни син ни унук коӷа ӣлемена ӣређе речених царева, но ӣе земље срӣске, од ӣрародиӣеља својих, рођење и васӣиӣање (у њој рођен и однеӷован), не од ӣриӣросӣих. Родиӣељи ӣоӷа бејаху велможе, но ӣрви у ӣалаӣи царској ӣређе речених царева, и ӣо досӣојансӣву и ӣоӣӣовани и они који владају, у домовима царским виђаху се. А неки ближики ӣо сродсӣву (рођаци) самодршцима бејаху. Иако се оно шӣо се дешава десило ӣада, кад су се (родбински) удаљили. А жена ӣоӷа од саме крви царске (беше)...

А овај ӣримивши ӣређе речену државу земље срӣске, би муж блаӷ, кроӣак, смеран и одвише, као шӣо се и ӣоказује ӣремноӷа смерносӣ ӣоӷа. Кад је сео ӣај на државни ӣресӣо царева ӣрвих, никако, узвисивши се, не ӣожури се ӣосӣавиӣи себе царем или краљем или десӣоӣом, но у смерносӣи својој блаӷоразумној осӣаде све до дана исхода своӷа (смрӣи), носећи име боӷом и царем њему ӣрво дано. Јер ӣређе самодржац, о цару Сӣефану ӷоворим, оделивши још за живоӣа своӷа крај један своӷа царсӣва, ӣоме уручи, овим да се задовољи и кнез краја оноӷ да се назива. И у часӣ самодржавља царскоӷ узишавши, не хӣе измениӣи кнежевско називање, но обносећи (ӷа), ничим мањи не ӣоказа се од свих краљева и царева који су ӣрви и ӣре овоӷа били.

Стојановић, Љ., *Сӣари срӣски родослови и леӣоӣиси*, 85–88

Кнез Лазар је постепено и на разне начине ширио своју власт. Сродничком кругу припадао је, изгледа, и крајишки властелин Цреп Вукославић, који је имао поседе око града Петруса, источно од Параћина. Тешње везе с Балшићима у Зети успостављене су око 1386, пошто се Лазарева кћи Јелена удала за Ђурђа II Страцимировића. Поред тога, власт се и оружјем наметала. Рат са жупаном Николом Алтомановићем кнез Лазар је водио у сарадњи са баном Твртком и окончао га успешно. Жупанове земље су делом припале и кнезу Лазару. Затим је избио сукоб с Радичем Бранковићем, господаром Браничева. Појединости тог догађаја нису познате, извесно је само да је кнез Лазар победио свога противника и присвојио његове области (1379). Од тада је у своју титулу унео и Подунавље.

Кнез Лазар је енергично сузбијао отпор властеле и у другим деловима земље. Тако је, најзад, потчинио Николу Зојића, с поседима око Рудника, као и Новака Белоцрквића у Топлици. Постепено је под својом влашћу ујединио просторе од Саве и Дунава на северу до Липљана и Новог Брда на југу. Био је то, у ствари, обим српске државе с краја XIII века. У тим границама, како је то у средњем веку било уобичајено и у другим земљама, налазила су се подручја различитог правног статуса. Врховна власт је обједињавала мање и међусобно одвојене целине. Ту су се налазили баштински поседи Лазаревића, као и они који су стицани током времена освајањем, делимично и припајањем помоћу успостављања вазалних односа. Кнез је имао подручја своје непосредне власти, као и она којима је управљао уз помоћ затечене властеле. Посебну групу земаља су чинили крајеви које је кнез Лазар добио или преузео од угарског краља Лудовика (Мачва и део Браничевско-кучевске бановине у североисточној Србији). Првобитни правни положај тих области је временом измењен, па су оне потпуно уклопљене у границе српске државе (после 1382). *Лазарева земља*, како су је касније и Турци називали, окупила је територије кроз које су протицале *ӣри Мораве*. Моравска Србија је ступила на историјску сцену.

Држава кнеза Лазара имала је сразмерно повољне услове за развој. Највећим делом су се у њој налазиле старе српске земље, које су већ стекле завидан степен привредног и друштвеног успона. Оне су представљале географску, привредну и политичку целину још у доба Немањића. Традиције српске државе су ту биле природан темељ Лазареве делатности. Српска православна црква, са својим светим средиштима у Студеници, Жичи и Пећкој патријаршији, чувала је основне вредности немањићке епохе.

Поред тога, подручје Лазареве власти још извесно време није било на правцу систематских освајања Турака. Добро организована и економски ојачана, држава кнеза Лазара се могла одупирати повременим насртајима турских пљачкашких чета. На другој страни, ратови који су после 1382. године захватили пограничне области Србије према Угарској, нису прелазили оквире локалних сукоба. Србија се развијала у релативном миру, док су борбе на северу тек повремено узимале маха. Управо то показује снагу нове државе.

Кнез Лазар је сматран богатим владаром. У Угарској су га називали *кнезом Краљевине Рашке*. Његова је политика на југу, према Османлијама, била дефанзивна, а у Подунављу и Посавини он шири своју власт и учествује у већим сукобима у средњој Европи. Нимало случајно, његови династички планови прекорачују старе српске границе. Једна његова кћи се удала за палатина Николу Горјанског Млађег (1387–1388), који је био веома утицајан на угарском двору, а друга је свој нови дом засновала браком с Александром Шишмановићем, сином бугарског цара (око 1386). Лазарев владарски поглед премашивао је српске границе.

ИЗМИРЕЊЕ ЦРКАВА

У време унутрашњих деоба у српској држави после слома на Марици изузетно важну улогу је имала Српска аутокефална црква. Установљена давно на начелима која је поставио Свети Сава, она је духовно окупљала српске земље и битно доприносила стварању унутрашњег јединства у држави Немањића. По схватањима православља, црква је слободна у односу на државну власт, истовремено и недељива од ње, увек трајнија од друштва у коме се налази. Идеје државног јединства налазиле су у њој свог чувара и заступника, па и кад им је време противречило. Притисак подела на властеоске области, иако реалан у свакидашњем животу, није битно оштетио црквену организацију. Пећка патријаршија, на челу с патријархом свих Срба, односно *Срба и Поморја* како се то онда казивало, успела је да сачува целовиту организацију претходног доба. Тако су сва крупна питања могла бити решавана у оквиру традиционалних црквених установа. Међу тим питањима истицао се нерешен однос Српске патријаршије и Цариградске цркве. Било је много разлога за сређивање тог питања.

Корени сукоба двеју цркава потичу из епохе цара Стефана Душана. У његово време, на сабору у Скопљу 1346. године, проглашена је Српска патријаршија, уз присуство трновског патријарха, охридског архиепископа и представника Свете горе, али без сагласности Цариградске патријаршије. До раскола је дошло нешто касније, кад је патријарх Калист изрекао казну „отлученија и запрештенија" Српској цркви, што је у суштини значило прекид званичних односа с њом. Несклад створен на тај начин изазивао је многобројне неприлике и тешкоће у свакодневном животу, нарочито у областима у којима су српски и грчки свештеници живели под јурисдикцијом Цариградске цркве. Сукоб се осетио и на Светој гори, нарочито после 1371. године. Раскол је, поред осталог, онемогућавао преко потребно политичко приближавање Византије и Србије у време све веће турске опасности. Све је то указивало да је неопходно васпоставити давнашње канонско јединство.

Преговори о измирењу, започети још у Душаново време, трајали су дуго и с прекидима и после

његове смрти. Подстицани и из Византије и из Србије, протезали су се с промењивим успехом од 1346. до 1375. године. Први видан резултат је постигнут 1368, односно 1371. године, у преговорима деспота Угљеше Мрњавчевића и Цариградске патријаршије. Сагласност о измирењу, без обзира на општа начела којима је постигнута, није обухватала све српске земље. Била је ограничена на простор деспотове државе, која је тада имала средиште у граду Серу. Преговори с Пећком патријаршијом су тек предстојали. Кнез Лазар је пресудно утицао на то да се они успешно окончају.

Лична побожност кнежева, посведочена обиљем података у изворима, била је само полазна основа за ову важну државничку мисију. Јачање црквеног поретка у земљи и успостављање законитих веза са Васељенском патријаршијом у Цариграду водили су истом циљу – обнови јединства у Србији и хришћанском свету. Истовремено, то је кнезу Лазару омогућавало да својом политиком према цркви настави једну важну традицију немањићког доба – тесну сарадњу са црквом. Светогорска средина је још једном могла да одигра драгоцену посредничку улогу између Србије и Византије. Њени угледни представници, учени калуђер Старац Исаија, преводилац дела Дионисија Ареопагита, једно време игуман манастира Светог Пантелејмона, Теофан, бивши прот Свете горе, Никодим Грчић, Никандар и Силвестер, упутили су се 1374. године кнезу Лазару у Србију, можда на његов подстицај, да преговарају о обнављању црквеног јединства. Тек пошто је своју сагласност дао и патријарх Српске цркве, Сава IV, посланство је могло да крене у Цариград.

Измењене опште околности су олакшале споразумевање – Византији више није претила опасност од Србије, већ од Турака. Преговори с васељенским патријархом Филотејем су успешно приведени крају. Измирење је постигнуто, Српска патријаршија је призната уз услов да се грчке црквене области убудуће не припајају српским. Измирење је на свечан начин проглашено у Призрену, на гробу цара Душана у цркви Светих арханђела, уз учешће двојице јеромонаха, представника цариградског патријарха. Управо у то време, крајем априла 1375. године, умро је српски патријарх, Сава IV.

Српско посланство у Цариграду

А најчаснији старац кир Исаија, видевши ово неразрешено зло, ужежен божаственом ревношћу, дође ка кнезу Лазару, и исприча му о ствари. А кнез Лазар, богољубив и украшен многим врлинама, чувши ово о напред реченом злу, паде у велику жалост. Посла старца Исаију ка патријарху српском Сави, и дошавши једва га умоли за ово разрешење. А он се преклони и замоли старца Исаију да пође у Цариград, да затражи разрешење о овом. А он покоривши се овоме да пође, и дошавши ка кнезу, узе од њега довољно што је на потребу, и тако пође на пут.

А узе са собом часнога у врлинама, прота Свете Горе кир Теофана, и два његова ученика Силвестра и Нифона, са овима и Никодима тумача речи, и целом сабору објавише, старој царици кир Јелисавети, и свој властели. Затим ушавши у Свету Гору, и одатле укрцавши се у лађу, стиже у царствујући град примивши страх и многе беде, а тада је царевао Калојан Палеолог и син његов кир Манојло, а био је патријарх кир Филотеј, муж пун врлине и премудар. Затим се сазнало за долазак старца Исаије и за узрок, ради кога дође. И прими га патријарх и цео сабор, као што је лепо, са многом чашћу. Затим савет учинивши о овом, опростише од пређашњег запрећења и одлучења цара и патријарха и све живе и умрле, и примише све архијереје и јереје у заједницу и саслужење.

А догоди се овде нешто боље за ове који су дошли, а нарочито за кир Исаију, јер веома беше вазљубљен патријарху. Ради тога дароваше да Срби немају више архиепископа, но самовласна патријарха и ником овладана, давши једину заповест о овом, да ако се Срби укрепе, и опет заузму грчке крајеве, да не измене митрополите и њихово спомињање, тј. патријархово, као што заповедају и саборна правила. Када је ово било, написаше за потврду синђелију, и отпустише га са љубављу и чашћу.

Мирковић, Л., *Животи краљева и архиепископа српских*, 290–291

Нови патријарх је изабран на сабору у Пећкој патријаршији почетком октобра 1375. године. Сабор су сазвали кнез Лазар и Ђурађ I Балшић, који је тада управљао крајевима око Пећи. На скупу су избиле неке несугласице, не зна се тачно којим поводом. Спорови су решени тако што је за новог патријарха изабран Старац Јефрем, угледан светогорски духовник и писац, који је од средине XIV века живео у Србији, најпре у околини манастира Дечана, а затим недалеко од Пећке патријаршије. Један савременик истиче велики лични углед који је Јефрем уживао у круговима монаштва. Био је представник исихастичких схватања ортодоксије, што је можда имало утицаја на његов избор. Крајем XIV века идеје светогорског монаштва јаче продиру у Србију. Избором Старца Јефрема за поглавара Српске православне цркве „одмах се утиша бура", а обновљене су и везе са Цариградском патријаршијом. То је омогућило да две цркве од тада живе „у љубави и измирењу и у јединству", како бележи један савремени извор.

САМОДРЖАЦ СВИХ СРБА

Територија раздељеног Српског царства постепено је стицала ново средиште. На просторима који су још били ван домашаја турске власти, област кнеза Лазара постаје све значајнија. Увећана поседима Вука Бранковића и освајањима у Подрињу, Посавини и Подунављу, она је представљала сразмерно велику територију, која је имала довољно природних богатстава и других погодности за самосталан развој. Поштеђена већих ратних искушења, од 1379. године највећим делом и са устаљеним границама, кнежевина Лазара Хребељановића је пружала повољне услове за стварање новог државног језгра на традицијама немањићке епохе. Савременици су то рано уочили. Србија постаје привлачна за све оне који су били принуђени да напуштају своја пребивалишта, угрожена освајањем Османлија или ратним вихорима. Ту се стичу бегунци с југа, дошљаци из Византије и Бугарске, посебно из Свете горе, обичан свет и учени људи, монаси, писци и уметници. Њима Лазарева земља пружа опстанак и подстицај за рад, свакоме уточиште. Најдаровитији међу њима оставиће своја дела у Србији, неки на зидовима њених храмова.

Привредни и друштвени развој средишњих делова српске државе омогућили су кнезу Лазару да се ауторитетом и угледом издвоји из редова српске властеле. Његов зет Вук Бранковић није могао засенити таста, Балшићи су били углавном везани за приморске крајеве своје области и римску цркву, а остали властеоски родови су знатно заостајали снагом и утицајем. Од 1377. године босански бан Твртко је био крунисани краљ Срба и Босне, последњи изданак бочне гране династије Немањића. Управљао је једним делом српских земаља, али периферним у односу на стара државна и верска средишта Србије. Његова наслеђена права кнез Лазар није угрожавао, а није их, изгледа, ни јавно оспоравао. Обе државе су се извесно време паралелно развијале, да би све јаснију превагу добијало подручје Моравске Србије. Постоји податак, забележен у *Житију кнеза Лазара* с краја XIV века, да је кнез добио благослов „од архијерејевих руку и свега причта” (свештенства), па је тако постао самодржац Срба.

Кнез Лазар и кнегиња Милица, манастир Љубостиња, Црква Успења Богородичиног, почетак XV века

Лазар Хребељановић је целог живота носио титулу кнеза, али је истовремено користио владарска обележја претходне епохе. Узео је владарско име Стефан, које су носили сви Немањићи као државно-симболично име. Упоредо с Лазаром, то име је присвојио и бан Твртко I после свог крунисања за краља „Срба и Босне". Сасвим у духу српских државних традиција, кнез Лазар се називао *самодршцем*, што је одвајкада означавало независност српских владара од било које друге световне власти. Он је себе сматрао владаром *свих Срба*, односно *све сриске земље*. Његов лик, насликан, како изгледа, још за живота у храму манастира Раванице, његовој задужбини, носи исте владарске поруке, уз особености кнежевог стварног положаја у земљи: уметник га је приказао као владара који власт прима од Бога; представљен је са жезлом у руци и круном на глави, али обликом различитим од оне из доба краљевства и царства.

Избор иаšријарха Јефрема

После овоıа дођоше да са блаıословом и ирошšењем и великом радошћу хироšонишу иаšријарха, али šраженоıа ио досšојносšи не моıоше лако наћи...

Када се сабрао сабор ио зайовесšи кнеза Лазара и Ђурђа, који šада начелсšвоваху, и када су дошли мишройолиши и еиискоии и часни иıумани, и када се сабрао цео сабор у велику цркву иаšријаршију звану Пећ, и када су били у недоумици збоı овоıа, молили су Боıа збоı овоıа, да уšиша буру и да иокаже иасšира и учиšеља умноме сšаду Хрисšових оваца, и да забрани онима који се бесловесно и бесšидно на ово дрско усуђују. Али сведобри и милосšиви и човекољубиви Боı, не йрезре молиšава слуıу својих, но ио својему блаıовољењу и својим миıом иоказа часноıа и изабраноıа одличноıа и незлобивоıа мужа, šиха и који је йросијао доброразумним сединама, седа и умом досšојнолейна и досšојна хвале, овоıа часноıа и йреиодобноıа сšарца кир Јефрема...

И када је био иаšријарх овај йреосвећени и боıоносни иаšријарх кир Јефрем, одмах се уšиша бура за цркву и разреши се свака веза, а била је иаšријаршија Консšанšинова Града са срйском иаšријаршијом у љубави и измирењу и у јединсšву, као šшо йише зайовесš Хрисšова: „По šоме ће вас иознаšи да ли сšе моји ученици, ако имаšе љубав међу собом."

Овај свеšи и часни и йреиодобни сабор би у Пећи, у Паšријаршији, ıодине 6884, месеца окšобра у 3. дан, на дан усйомене свеšоıа свешšеномученика Дионисија Ареоиаıиšа.

Мирковић, Л., *Живоšи краљева и архиейискоиа срйских*, 292–293

Кнеза Лазара је подржавала Српска православна црква. Она је у њему видела законитог владара, нарочито ојачаног угледа после измирења Пећке патријаршије са Цариградском црквом (1375). Кнез Лазар је битно допринео сазивању сабора на коме је изабран нови патријарх Јефрем. Блиско је сарађивао с његовим наследником Спиридоном (1379–1389). У више наврата је као владар судио у споровима око црквене и манастирске имовине. Њему су се обраћали и хиландарски калуђери кад год је било потребно, а чинили су то и српски монаси из Јерусалима. Лазарева ктиторска делатност следила је немањићке узоре. Он је изградио своју задужбину, манастир Раваницу, као и цркву Светог Стефана у свом столном месту Крушевцу. Било је то полетно градитељско доба у коме су и други подизали храмове, данас препознатљиве по особеном стилу у српској уметности такозване моравске школе.

Власт кнеза Лазара је ипак била ограничена деловањем властеле. Многе великашке породице, чак и кад су признавале кнежеву врховну власт, водиле су аутономну политику на својим поседима. Неки великаши преузимају и поједина владарска права, пре свега она у области привреде (светодмитарски доходак, приходи од рудника, царина или тржних такса, ковање новца). Дељивим владарским правима се користи и друга властела. Тај процес, познат и у другим земљама средњовековне Европе, ипак није угрожавао врховну власт. У Србији су очуване многе установе претходног доба (јединствена организација Српске православне цркве, управни систем с кефалијама у градовима, правосуђе итд.). Учвршћивање новог владара у личности кнеза Лазара налазило је потпору у приликама времена и колективној свести народа.

Међународни одјек промена у Србији је био различит. У деценији која је претходила Косовском боју личност кнеза Лазара постаје све запаженија. Он је све ређе један од великаша некадашњег Српског царства, а све чешће човек коме се придаје посебна пажња. У Угарској, која је веома будно мотрила на догађаје у суседству, само су њега називали *кнезом Краљевине Рашке*. У круговима Цариградске патријаршије означавали су га као *великоı кнеза целе Србије*. У Дубровнику су 1382. године сматрали за потребно да на угарском двору траже препоруку за *ıосиодина кнеза Лазара*, мада су од њега тражили потврду својих привилегија у Србији тек сразмерно касно (1386), и то истовремено кад и од Вука Бранковића. Што се тиче права на српски владарски доходак, у Дубровнику су предност давали краљу Твртку, додуше, у време кад се тај доходак већ почео везивати и за господаре непосредног дубровачког залеђа. Кнез Моравске Србије и последњи Немањић на босанском престолу упоредо су тежили обнови српске државе. Савезници повремено, супарници непрекидно, они су се битно разликовали. Турска опасност уједињиће њихове напоре да се стечено брани, али касно, тек на пољу Косову 1389. године.

СРПСКО-УГАРСКИ ОДНОСИ

Угарска је у XIV веку још држала под својом влашћу важна подручја дуж Саве и Дунава. Ту је изграђен погранични појас за одбрану државне границе на југу, који је истовремено служио и као полазна тачка за све облике политичког деловања према Србији. Средишње место у том систему припадало је Београду, најважнијој тврђави на раскршћу копнених и водених путева који спајају балканско залеђе са отвореним просторима Панонске низије. Поред тога, још раније је образована Мачванска бановина, а на истоку Кучевско-браничевска бановина. Тај предео је често био мета српских напада, а истовремено и подручје непрекидног насељавања. Кад је под притиском Турака после Маричке битке дошло до постепеног померања средишта српске државе према северу, простори у Посавини и Подунављу су постали још привлачнији за српску државу. Угарски владари су већ одраније у те области доводили одану властелу. Обично су то бивали сродници или вазали угарског краља. Међу њима је било и Срба. Тако су се седамдесетих година XIV века у области Браничева учврстили чланови породице Растислалића.

Кнез Лазар је постао вазал краља Лудовика пре 1373. године. Угарску војну помоћ је добио кад је као савезник босанског бана Твртка ратовао против жупана Николе Алтомановића. Он је вероватно овладао Мачвом уз сагласност краља Лудовика. Већ 1380–1381. године слободно је располагао поседима на јужним обалама Саве и Дунава. Неке од њих уступио је својој задужбини – манастиру Раваници. Област Браничева је коначно освојио 1379, пошто је потиснуо последњег представника Растислалића – Радича Бранковића. Тако је непосредна угарска власт сведена на подручје Београда. Било је само питање времена када ће се и ту заметнути борба. Кнез Лазар је од 1379. године у своју званичну титулу унео и Подунавље; то је преузео и његов син Стефан Лазаревић.

После смрти угарског краља Лудовика (1382) распламсале су се борбе између водећих властеоских родова. Пренеле су се у један мах и на пограничне области према Босни и Србији. Против новоизабраног краља Жигмунда устао је део племства, међу њима браћа Хорвати, који су своје ратне операције усмерили и према Мачви и Срему. Покрет угарског племства подржавао је кнез Лазар, а од 1386. године и краљ Твртко. Одреди српских коњаника учествовали су у борбама у сремској и вуковској жупанији. Мавро Орбин је сачувао податак да је кнез Лазар заузео Београд. Почетком 1389. краљ Жигмунд се припремао за поход против кнеза Лазара да би сузбио његове нападе на Угарску, али није познато да ли је дошло до борби. У један мах се као посредник између кнеза и краља Жигмунда јавио Лазарев зет Никола Горјански Млађи, који је успео да одметнутог вазала измири са сизереном. Београд је остао у власти Угарске, као и Голубац. Међутим, супарништво два суседа у Подунављу ипак није било отклоњено. Даљи ток догађаја зависио је од исхода на другом бојишту, оном према Турцима.

ДОБА НАПРЕТКА

Српске земље су се после Маричке битке нашле у неједнаким животним условима. Области краља Марка и браће Дејановића (Драгаша) убрзо су потпале под врховну власт султана, што је из основе мењало изгледе за даљи развој. Султан је прво покољење својих вазала остављао на власти, под условом да испуњавају преузете обавезе. Обично се сматра да су уживали широка самоуправна права на својим територијама, али условно и само за извесно време. Данас се тешко може утврдити у којим је све облицима освајач ипак био присутан на том подручју. Увођење дажбина за новог врховног господара, уз трошкове за обављање војне службе у корист султана, свуда је пратило успостављање османлијског система власти. Поред тога, близина турске територије и дејство веома покретљивих пљачкашких одреда акинџија, чак и кад су само прелазили преко вазалних области, уносили су немир и несигурност у свакодневни живот. Све то уноси нове теме у сјајно сликарство задужбина Мрњавчевића. Они који су остали налазе ту, под сводовима храмова, свој већ спутани свет, други беже у сигурније пределе. Време принуде је почело у балканским земљама, лако савлађујући старе државне границе на том простору. Људи из Византије и Бугарске напуштају устаљен начин живота у потрази за безбеднијим опстанком.

Траг тог стања оставили су и светогорски монаси који су после Маричке битке избегли „од страха агарјанскога" (турског) у Србију. Па ипак, нису сви могли побећи. А освајач је постепено уводио своју власт, привидно не мењајући много. У тој првој фази учвршћивања Турци нису тежили да униште економски поредак. Напротив, он им је вишеструко користио. Било је много разлога да се земљорадња не омете, да се занати и трговина развијају. Турски вазали још извесно време располажу знатним материјалним средствима. О томе сведочи и њихова ктиторска делатност, посебно она у области краља Марка. На другој страни неки подаци откривају већ измењену економску структуру вазалних земаља. Деспот Јован Драгаш је ковао новац само неколико година после Маричке битке, а његов брат Константин је то чинио у веома суженом обиму (позната је само једна врста новца која му се приписује). То је навело неке истраживаче да закључе како су Турци ограничили или укинули право ковања новца својим вазалима.

Друге српске области, оне које су се пружале од Шар-планине на север и запад, удаљеније од Османлија, имале су повољније услове за привредни и друштвени развој. Међутим, опет само привремено. Ту су се постепено образовале територије великаша с променљивим међама. Међусобни сукоби су реметили неке привредне делатности, нарочито осетљиве на несигурност путева и насеља. То се примећивало још за живота цара Стефана Уроша, а узело је маха после његове смрти. Дубровчани су се априла 1371. жалили угарском краљу на недаће које су трпели у *Краљевини Рашкој*. Истицали су „лоше стање" у тој земљи услед раздора племства, односно смањен обим своје трговине у њој. Чак и кад се узме у обзир да су тиме Дубровчани желели да издејствују трговачке повластице на другим просторима Медитерана, посебно право на трговину с *неверницима*, остаје сведочанство о немирним временима у Србији. Нарочито их је погађало ратовање већих размера, какво је било оно против жупана Николе Алтомановића, кад су сукоби, мада краткотрајно, захватили области кроз које су пролазили важни трговачки путеви. Поразом жупана Николе Дубровчани су се ослободили неугодног суседа, једно време и противника. До смиривања је у Србији дошло крајем седамдесетих година XIV века, упоредо са учвршћивањем власти кнеза Лазара.

Крајем седамдесетих година XIV века међународне економске прилике су утицале и на привреду Србије. У време великог рата између Млетачке републике и Ђенове као и њихових савезника (1378–1381) дошло је до озбиљних поремећаја у поморској трговини на Медитерану. Пресечени су многи важни морски путеви, угрожени приморски градови преко којих се највећим делом обављала међународна трговина балканских земаља. Велике штете су претрпели Дубровник и Котор, као главни извозници сребра из српских и босанских рудника. Котор је од тада заувек изгубио своје трговачко место у том пословању и његов значај је почео да опада.

У таквим околностима сребро је поскупело за око четвртину дотадашње цене. Богати српски рудници сребра постају још привлачнији за трговце, међу њима нарочито Ново Брдо, у коме се добијало тзв. гламско сребро, са извесним процентом злата. У то време се трговци јављају и као предузетници у рударству. Они улажу знатна средства у проширење производње и прераду метала. Неписано рударско право је омогућавало куповину идеалних делова рударских окана и постројења за топљење руде, уз обавезу да се поделе трошкови око одржавања рудника, али и уз сразмерну поделу добити. Поред старих рудника (Рудник, Трепча, Јањево, Ново Брдо) отварају се нови (Црнча, Плана, Копорићи, Сребрница код Рудника и други). У свим тим пословима нарочито активно су учествовали Дубровчани, који су одлично познавали локалне прилике у Србији, потребе тржишта и могућности извоза. Сребро и други метали заузимају изузетно важно место у њиховој трговини. Уз сав ризик, они су проширили обим своје трговине. Извозу племенитих метала је одговарао увоз скупоцене робе (текстил, занатски производи и др.). Промене у привредној структури земље откривају и насеља дубровачких трговаца. Увек непогрешиво вођени интересима уносних послова, они се све чешће настањују у рударским местима, у њима стичу имовину и сталне пословне везе, ту понекад проводе по више година и уклапају се у локалну средину више него раније. Неретко делиће судбину града који им је постао други дом, у рату као и у миру. Њихово насеље у Новом Брду надмашиће сва остала, чак и стари царски град Призрен.

Развој рударства се осетио у свим подручјима живота. С обзиром на досегнут технолошки ниво, производња руде је захтевала много радне снаге, која је притицала са села, из пољопривредних подручја земље, стварајући нова насеља рударског типа. То су нове локације, мимо логике аграрног друштва. Уз насеља радника – копача у окнима, занатлија и трговаца – стварају се такозвани тргови, који се све чешће помињу у историјским изворима с краја XIV века. На њима се наплаћивала царина у корист обласног господара. Та отворена насеља су ницала у разним деловима Србије, уживала су известан степен

аутономије и развијала су се даље у зависности од локалних економских услова. Из таквих заметака тргова настали су Приштина, Вучитрн, Пећ, Хоча, Крушевац, Параћин (Паракинов Брод у средњем веку), Ваљево и други.

Напредак доживљава и трговина. Као и у претходном периоду, Дубровчани имају највећи удео у томе. Њихова разуђена делатност допирала је до готово свих рудника и важнијих места производње и размене добара. Она је временом постала мерило општег нивоа трговине у Србији, сведочанство о привредним могућностима земље и њеним потребама за робом страног порекла. Поред метала, Дубровчани извозе из Србије и традиционалне производе – восак, вуну, коже итд. Они су се зналачки и с великом пажњом старали да одрже привилегован положај у привреди Србије. Тако су се обратили кнезу Лазару крајем 1386. да им потврди стечена права, што је он и учинио повељом издатом у Крушевцу 9. јануара 1387. године. Дубровчанима су потврђене све повластице које су уживали у време *прве господе српске* и у доба цара Стефана Душана. То је значило слободу кретања и трговања, судску аутономију, продају соли само на одређеним местима, обештећење имовине у случају бродолома и др. Сличну повељу је издао и Вук Бранковић.

Повеља кнеза Лазара Дубровчанима

По неизреченом милосрђу и човекољубљу Владике мог слаткога ми Христа и по неизреченом и свемилостивом његовом призрењу на господство ми, као што је било и у време првих светих и православних царева, а такође благодет пресветог Духа изли на господство ми и постави ме господином земље српске и Поморја и земљама подунавским. Ја у Христу Богу благоверни и самодржавни по милости Божијој Стефан кнез Лазар и господин који све то држи пошто је Бог то изволео и пошто владајућа властела града Дубровника посла господству моме властелу по имену Николу Гундулића и Јакова Бавжелића, који молише господство ми да као што су им сва прва господа српска била записала повеље и законе, тако да им и господство ми исте потврди. И господство ми потврди да као што су имали законе у прве господе српске и цара Стефана, те законе да имају у господства ми и да им се не порекне никако.

Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма* I, 120

Много су мање познати послови домаћих трговаца тога времена. У неким градовима су се они упуштали и у веће послове с Дубровчанима. У томе су предњачили трговци из Призрена, али је временом њихов број знатно опао. Одсуство домаће грађе, уништене током времена, онемогућава да се тачније одреде обим њиховог деловања, правци пословног удруживања, па и начин рада. У сваком случају, трговачке везе Србије воде према градовима на обали Јадранског мора (Дубровник, Котор), тек касније и у ограниченом обиму према Угарској. Нема доказа да су постојале значајније привредне везе са Византијом; о томе да нису могле бити велике, сведочи и незнатан оптицај византијског новца у Србији крајем XIV века.

НОВАЦ ВЛАДАРА И ВЛАСТЕЛЕ

Право ковања новца спадало је у средњем веку у такозвана владарска права. Немањићи су имали своје ковнице, познате су и врсте новца које су ковали током времена. Српска држава је имала јединствен новчани систем. Са гашењем централне власти и јачањем положаја великашких породица рано се јавља тежња да сваки обласни господар, ако на свом подручју има активне руднике, кује и сопствени новац. Тако се једно важно владарско право дели у складу с економском моћи властеоских породица. Уместо једне емисионе политике, ствара се шаренило различитих врста новца. Уочи Косовске битке новац су ковали кнез Лазар, Ђурађ I, Балша II и Ђурађ Страцимировић из породице Балшића, затим браћа Јован Драгаш и Константин, краљ Марко и његов брат Андрејаш, њихова мајка Јелена, као и нека нижа властела. Српски патријарх је такође користио то право, а и неки градови (Призрен, Скопље).

Судећи по броју откривених примерака новца, као и по врстама које су ковали, највише су то право користили кнез Лазар (22 врсте и 831 очуван примерак) и Вук Бранковић (17 врста и 712 примерака). Ковали су они новац дуже него неки њихови савременици, али су и располагали најразвијенијим деловима некадашњег Српског царства. На њиховим територијама налазили су се познати рудници и ковнице (Ново Брдо и Рудник у области кнеза Лазара, а Призрен под влашћу Вука Бранковића). У области браће Дејановића ковање новца престаје убрзо после Маричке битке. О приликама оног доба говори и податак да се сребрни новац кује само у градовима ван турског домашаја (Ново Брдо: три врсте и 288 очуваних примерака са именом кнеза Лазара; Скадар у време Ђурђа Страцимировића Балшића: једна врста и 27 примерака; Призрен: две врсте и 20 примерака, по свој прилици и Скопље: две врсте и 4 примерка итд.).

Најпознатије ковнице су биле у Новом Брду, Руднику и касније у Плани, односно у Призрену. Балшићи су ковали новац с ћириличним натписима у Призрену и латиничним у Зети. Неке ковнице су радиле само за једног господара, а неке

за више корисника. Емисиона политика српске властеле у периоду од 1371. до 1389. године сведочи о привредној неуједначености територија које су остале ван турске власти. Расположива нумизматичка грађа показује да кнезу Лазару и Вуку Бранковићу припада 87,8% укупно кованог новца у Србији. Ту се налази главна економска снага Моравске Србије. Богатство у сребру битно је утицало на привредни полет земље. Присан однос Вука Бранковића с кнезом Лазаром, поред осталог, извире и из комплементарности њихових привредних подручја. Постоји и једна врста Вуковог новца с именом кнеза Лазара, што се обично тумачи као израз признавања његове врховне власти.

Седамдесетих и осамдесетих година XIV века у оптицају је напоредо било више новчаних јединица. Разликовале су се по тежини и финоћи. У време кнеза Лазара видљив је покушај да се систем новчаних јединица доведе у склад с јединицама мера за тежину, тако да су једној унчи финог сребра одговарале три перпере. Ковани су једно време и такозвани новобрдски полудинари кнеза Лазара. Временом је новац почео да губи тежину, и то само на територији кнеза Лазара и Вука Бранковића. Новац Балшића задржао је стабилност. То је одговарало непосредним материјалним интересима господара ковница, али је, како изгледа, добрим делом и последица повећаних трошкова за одбрану земље од Турака.

ОЖИВЉАВАЊЕ ПУСТОШИ

У другој половини XIV века оживљавају многи пусти предели у Србији. То је процес који обично тече природно, према економским и демографским променама сваке средине. Потрага за новим обрадивим површинама прати живот људске заједнице и истовремено га условљава. Различите су само размере тога процеса, а и поводи. У средишњим деловима Србије, поред природних токова насељавања и сеоба, и политичке прилике утичу на развој друштва. Турско устаљивање на балканским просторима и проширивање турског утицаја на околне области деловало је на постепено померање средишта српске државе према северу. У немањићко доба најразвијеније области су биле у старим рашким пределима (око данашњег Новог Пазара) и на Косову и Метохији. То су били најгушће насељени крајеви. У време кнеза Лазара брже се развијају подручја у сливу Велике Мораве, затим и она у Посавини и Подунављу. И сам животни пут кнежев дели ту развојну линију епохе – он је рођен у околини Новог Брда, на Косову, свој двор гради у Крушевцу, а гробну цркву подиже у Поморављу, у манастиру Раваници. Тиме он прати започете промене и сам их подстиче.

Слика насеља се постепено мења. Својевремено су европски крсташи и путници, пролазећи од Браничева (код данашњег Костолца) до Ниша, описивали непрегледне шуме. Тек понеко место је реметило ту слику – запамтили су Равно (данас Ћуприја) на том путу, и ништа више. Још средином XIV века простирала се источно од Параћина такозвана „петрушка пустош" (1355), названа тако по граду Петрусу. У забитијим пределима природа је била готово нетакнута. Али с развојем друштва, природна богатства се све више користе. Породична добра властеле непрекидно се шире на околне просторе, нарочито у време нестанка централне власти. Тако се стварају мање територије, којима управља један господар. Он подстиче развој привреде на свом подручју, а његово властелинство постаје језгро за даљу колонизацију околине. Велике економије манастира такође су знатно доприносиле измени пејсажа.

У петрушкој области жупан Вукослав је видно преобразио природну средину. Најпре се ту његовим настојањем развило неколико десетина села, а повољни услови су тај број повећали на око стотину. Чак и пограничне области, каква је била петрушка једно време, а Подунавље врло дуго, доживљавају дубоке промене у другој половини XIV века. Повећан број насеља у неким пределима (за која знамо захваљујући пописима манастирских имања), показује да се становништво опоравило од великих епидемија средином XIV века (1347–1348, 1363). Релативан унутрашњи мир, нарочито у другом делу владавине кнеза Лазара, пружио је довољно услова за привредни и друштвени успон. Захваљујући томе, кнез Лазар је био у стању да новим манастирима обезбеди велики број села, односно знатне приходе од њих. Око тридесет села помиње се у списку дарова за манастир Горњак (после 1379), и то у Браничеву, Звижду и Хомољу. Још веће богатство припало је кнежевој задужбини, манастиру Раваници – 148 села у разним деловима државе, најпре око самог манастира, затим око Велике Мораве, у Мачви, Битви, Браничеву, Пеку, Звижду.

У Србији је и развој рударства знатно допринео промени природне средине. Коришћење шума у производњи метала, стварање насеља уз рударска окна, просецање путева, све је то остављало дубоке трагове у природи.

Поред оживљавања целих привредних подручја примећују се на другој страни знаци опадања неких градова. Међу њима је био и Призрен. После Маричке битке постепено се смањује број Дубровчана у том граду, пословање опада и град губи негдашњи значај. Призрен, додуше, није био непосредно везан за рударску производњу, више је био упућен на трговину, а важио је и као напредан занатски центар. Преношење државног средишта даље на север нанело је граду штету. Виђени дубровачки трговци све ређе долазе у град, замењују их трговачка друштва пучана. Доба процвата Призрена је прошло.

Крајем XIV века Србија је спадала у ређе насељене области Европе. Просечна густина насељености није прелазила 10–12 становника по квадратном километру, док их је у неким земљама Запада било и по 28–35 (у времену између 1300. и 1600. године). На различит степен насељености у Србији утицао је рељеф, али и историјски развој. Најгушће насељене области на југу, под влашћу Бранковића, биле су изложене притиску Турака, док су простори на северу тек у време кнеза Лазара доживели веће демографске промене.

СВЕТА ГОРА И СРБИЈА

Врло су дуге и значајне везе које су у средњем веку спајале Србију са Светом гором. Манастир Хиландар, основан крајем XII века настојањем Стефана Немање, монаха Симеона и његовог сина Саве, убрзо је постао средиште српске духовности у византијском свету. Непроцењива је његова улога у историји српског народа. Саздан да Србију приближи православном истоку, да посредује и непрекидно обогаћује духовну културу народа, он је држави Немањића дао угледне поглаваре Српске цркве, најбоље писце, поуздане преводиоце светих књига, способне дипломате. У космополитској заједници на Атосу српски монаси су видно допринели стварању синтезе српско-византијске културе. Својим делима они су у земљу Светог Саве преносили основне вредности византијске цивилизације, а њеним токовима и делове античког наслеђа. Из светогорских извора долазиле су идеје о темељним вредностима људског живота, о његовим циљевима и путевима остварења. Српско учено монаштво је пресудно утицало на сазревање српске културе.

У другој половини XIV века светогорска духовност је прожета исихастичким схватањима. Зачета на старим коренима, посведоченим још у V веку, она почивају на идејама источног монаштва, односно на рановизантијској и неоплатонској концепцији обожења, по којој човек под одређеним условима, преображен монашким подвигом, може посредним путем да се приближи Богу, да прими његове *енергије*. Молитвено и контемплативно тиховање је било типично за светогорске исихасте, који су на тај начин и личном аскезом тежили да савладају људска ограничења. Та духовна и интелектуална клима је налазила присталице у Византији, Бугарској, а затим и у Србији. У време кад допире до српских манастира, исихазам није само монашка доктрина него осваја и званичне установе православне цркве. Угледни исихасти преузимају највише црквене положаје. На столици цариградских патријараха у другој половини XIV века већину су чинили људи који су припадали том покрету. Међу њима се истицао цариградски патријарх Филотеј (1353–1355, 1364–1376), који је учествовао у преговорима са Српском православном црквом ради успостављања канонског

јединства са Васељенском патријаршијом. Он је био ученик, затим и биограф чувеног вође исихаста Григорија Паламе. Истом кругу је припадао и познат писац, једно време светогорски монах, бугарски патријарх Јефтимије.

Исихастичке идеје непосредније продиру у Србију захваљујући делатности групе монаха међу којима се налазио Јефрем, потоњи српски патријарх (1375–1379, 1389–1392). Он је био бугарског порекла, али и монах манастира Хиландара (после 1355). Касније је прешао у Србију, настанио се најпре недалеко од манастира Дечана, а потом у испосници код Пећи. Написао је више дела, међу њима и каноне и стихире. *Канон за цара*, састављен у тренутку притиска Турака, „нечастивих и скрвних варвара", исказује драму времена у коме осећање угрожености све више преплављује људе. Монолошким казивањем у једном другом саставу писац изражава своју личну спутаност и немоћ, затим и тежњу да се из тог ропства избави уз помоћ Христа и Богородице. Из исте духовне средине потекао је и монах Силуан, писац *Пролошког житија Светога Саве* и стихова за *Пролошко житије Светога Симеона*. Оставио је и једну збирку писама, познату под насловом *Епистолије кир Силуанове* (очувано је девет писама). То је нека врста књижевних посланица, редак пример старе српске епистолографије. Писац је сведок свога времена, сам је искусио његове немире; како изгледа, из Свете горе је прешао у Зету, али не прекидајући везе са исихастима. Његова мисао се од свакидашњице окреће општим темама, а често је непрозирна, готово затворена.

Још значајнији представник српских светогораца био је учени Старац Исаија, пријатељ цариградског патријарха Филотеја. Србин са Косова, рођен око 1300. године, био је монах манастира Хиландара, а од 1349. игуман манастира Светог Пантелејмона на Светој гори. Боравио је једно време на двору деспота Угљеше Мрњавчевића. У Србији је провео више година. Стекао је велике заслуге преводом са грчког дела Псеудо-Дионисија Ареопагита, писца из VI века. Овај изузетно тежак преводилачки подухват сведочи о високом степену теоријских знања светогорских кругова српских монаха. Превод је омогућио даљи развој српске теолошке и филозофске мисли, а сматра се и крупним догађајем укупне словенске књижевности. Старац Исаија је ово дело стварао у време Маричке битке или, како вели, превод је почео „у добра времена", а завршава га „у најгора од свих времена", кад су се Турци разлетели по целој српској земљи као птице по ваздуху, сејући смрт на све стране: „И остаде земља од свих добара лишена, од људи и стоке, и других плодова. Јер не бејаше кнеза, ни вожда, ни предводника у народу, ни избавитеља, ни спаситеља... И заиста сада живи завидеше мртвима" – сведочио је речито Старац Исаија. Неколико година касније, уз подршку кнеза Лазара, предузео је тешку дипломатску мисију у Цариграду, ради измирења Васељенске патријаршије и Српске цркве (1375). Преговори су били успешни и раскол цркава предат је забораву.

Запис о превођењу с грчког

Многи су се пре много времена и година и по различитим местима нашли у нашем словенском народу да преводе божаствене списе са многопремудрог и вештог и веома вредног јелинског на наш језик, чија имена људима нису само позната, већ су и у књиге живих, штавише, Богом написана. После њих по годинама и по васпитању и по вештини умности у јелинском језику, и више по добрим делима, у вечери сунчаног дана, на заласку седмога, да кажем века, и скончања мојега живота – догоди се и мени да научим мало грчки језик толико, колико да могу разумети драгоценост његову и тежину превођења са њега на наш језик. Јер грчки језик, једно, од Бога испрва вешт и простран би, а, друго и од разних по времену љубитеља премудрости усавршен би. А наш словенски језик од Бога добро створен би, јер све што створи Бог веома је добро. Но, онај који је лишен љубави за учењем частољубивих речи, не удостоји се вештине мужева. Ма колико да од онога научих, не хтедох коснути се ствари изнад мене, то јест, преводити са грчког језика на наш, према реченоме: више од тебе не ишти и дубље од тебе не испитуј, бојећи се и оног како пострадаше у Старом и Новом завету они који вређајући слободно, смедоше божаственог се дотакнути.
Но, ипак, божаственим овим човеком, преосвећеним, велим, митрополитом богоспасаваног града Сера, кир Теодосијем пречасним, принуђен бих на превођење...
Ја не дрзнувши се, нити у своју моћ речи и разума надајући се, јер није то, већ овим, како рекох, принуђен бих, и на његове богоумољиве и свете молитве надајући се, почех и преведох светог Дионисија Ареопагита с потпомагањем и ексодом или откупом овог светог ми владике и заступника.
И друго пре овога преведох, а после овога колико да свемилостиви Бог светим својим молитвама.

Трифуновић, Ђ., *Инок Исаија*, 84

У неизвесним приликама после Маричке битке један број светогорских калуђера одлази у слободне делове српских земаља. Неке је пут водио у Зету, многе и даље према Моравској Србији. Остала су забележена само имена најпознатијих испосника. Један од њих је био и калуђер Ромил, који је у државу кнеза Лазара стигао после 1375. године. Боравио је у манастиру Раваници, где је убрзо и умро. Његов култ се развио у Светој гори. Григорије Синаит Млађи, његов ученик, саставио је *Житије преподобног Ромила* на грчком језику. И он је стигао у земљу кнеза Лазара, где му је додељен манастир Горњак. Један анонимни раванички монах је убрзо потом превео на српски *Житије Ромила*, а затим су и остали текстови везани за његов култ постали доступни српској средини. Тако су у српску књижевност уведена значајна дела монашке хагиографије и химнографије.

Везе Србије са Светом гором су биле многоструке и одржавале су се непрекидно током друге половине XIV века, као и касније, у XV веку. По нестанку династије Немањића, круг покровитеља светогорских манастира се проширио. Више властеоских породица указивало је велико поштовање духовним средиштима Атоса. Богатим даровима, градитељским подухватима и на друге начине, српска властела је помагала да се порушено обнови, да се храмови прошире и обогате. Деспот Јован Угљеша Мрњавчевић је сазидао манастир Симонопетру и параклис Светих бесребреника Кузмана и Дамјана. У Хиландару су сахрањени његов таст ћесар Војихна и син јединац Угљеша Деспотовић. Ојађена деспотова удовица Јелена, потоња монахиња Јефимија, поклонила је манастиру један позлаћен диптих (1368–1371) са урезаним песничким текстом, који изражава дубоку тугу за изгубљеним дететом. Своју породичну несрећу и страховања за судбину народа исказала је још једном ова српска песникиња молитвом исписаном на великој везеној завеси за царске двери у цркви дарованој манастиру Хиландару.

Породица Вука Бранковића је стицајем околности рано успоставила присне везе са Светом гором. Вуков брат Радоња (потоњи монах Роман и великосхимник Герасим) живео је у Хиландару. Он је са једним другим монахом српског властеоског рода, Арсенијем Багашом, откупио рушевине манастира Светог Павла на Светој гори. Обновљени манастир је постао задужбина Бранковића, издашно даривана у време деспота Ђурђа (1427–1456) и његових наследника. Бранковићи су се старали и о другим манастирима на Светој гори. Ту традицију наставили су почетком XVI века и њихови потомци, сремски Бранковићи. Они су из јужне Угарске одржавали везе са манастирима Светог Павла и Есфигмена.

Манастир Хиландар је уживао посебну заштиту српске властеле у другој половини XIV века. Наиме, у периоду до 1371. године владало је схватање да владарском роду Немањића припада ктиторско право у том манастиру, и то само његовим представницима на српском престолу. Ктитори су имали право на помен, на сахрану у храму, портрете у цркви и угледно место у свечаним празничним приликама. Брига о добробити монашке заједнице спадала је у традиционалне владарске дужности светородне династије. После смрти цара Стефана Уроша, ту улогу преузимају поједини обласни господари. Поред Вука Бранковића, који је манастиру уступио ве-

лика добра и приходе, и браћа Јован и Константин Дејановићи (Драгаши) даровали су Хиландару већи број села.

Кнез Лазар је такође настојао да следи стару традицију Немањића. Његовим трудом и прилогом изграђена је у Хиландару спољна припрата главне манастирске цркве. Будући призидана у цркву коју је својевремено обновио краљ Сте фан Милутин, она је симболично истицала ид о континуитету ктиторских права српских вла ра, у средини која је дубоко разумевала смис тог чина. Кнез Лазар је тиме себе уврстио у ред ктитора из лозе Немањића.

НОВИ СТИЛ У УМЕТНОСТИ

Времену обнове у доба кнеза Лазара одговара и једна уметничка епоха, названа моравском школом српске уметности. Понела је име по просторима на којима је дала највреднија дела, одмах прихваћена као узор и образац другим градитељима. На челу те групе споменика налазе се дворска црква Светог Стефана у Крушевцу (Лазарица) и манастирски храм Вазнесења Христова у Раваници. Храмови су изграђени између 1376. и 1378. године са различитом наменом – један је служио потребама новог државног средишта у Крушевцу, а други је као кнежева задужбина убрзо постао маузолеј владара. Обе грађевине у већ довршеном облику оглашавају нови градитељски стил. Он је проистекао из византијских корена, давно разгранатих у држави Немањића. Изданак је српских традиција тог неимарства. Особености у обликовању простора, начин обраде фасада и украшавање здања применом архитектонских детаља односно необичне декоративне пластике створили су својеврсну синтезу, која се разликовала од византијске матице, односно савремених концепција у уметности Западне Европе. Моравски стил се стога сматра оригиналним делом уметнички зреле средине.

Поред домаћих градитељских и уметничких традиција, на обликовање моравског стила видно је утицала светогорска архитектура. Симбиозом тих елемената, а у складу са потребама богослужења, настао је модел грађевине тролисне основе (триконхос), који се у Србији учесталије јавља после 1375. године, и то у две варијанте, развијеној односно сажетој. У основи плана цркве лежи крст уписан у правоугаоник са придруженим бочним певничким апсидама, које су са унутрашње стране биле обликоване полукружно, а са спољне – полигонално. Источну страну наоса, као у Раваници, завршава трочлани олтарски простор. Кнежев маузолеј је петокуполна црква са наглашеном силуетом десетостране средишње куполе, која се уздиже над кубичним постољем. Са западне стране је била дозидана отворена припрата. Поред опште духовне климе у друштву, обилато напајане идејама светогорског монаштва, на основне замисли о концепцији храма и организацији

Манастир Раваница, Црква Вазнесења Христовог, осамдесете, деведесете године XIV века

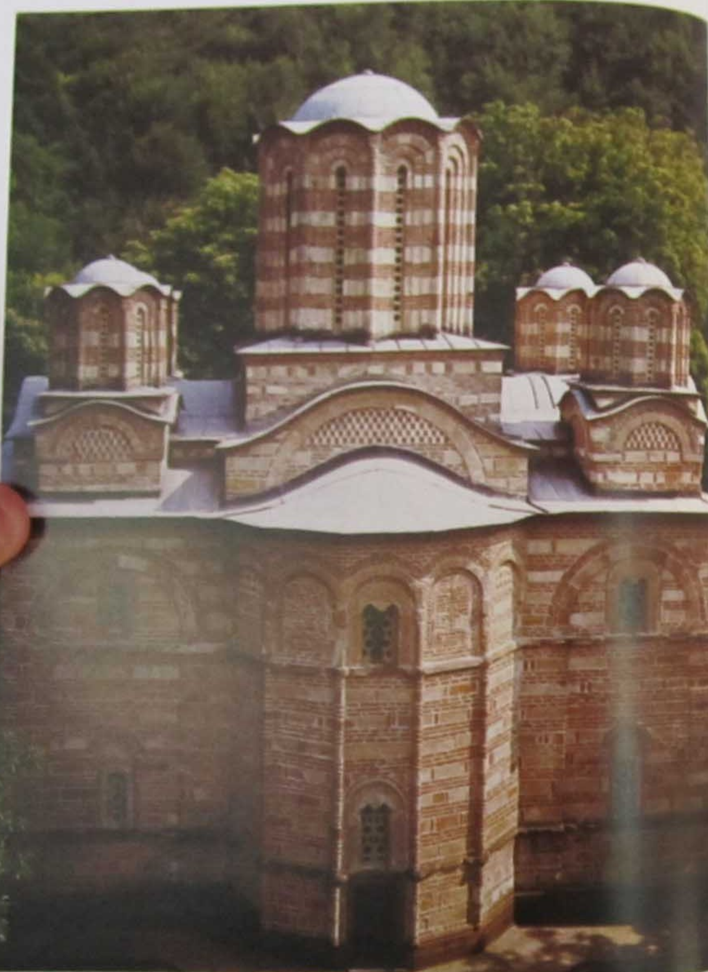

унутрашњег распореда грађевине највише су утицали учени калуђери из Хиландара, а међу њима посебно се истицао монах Исаија. Изградња бочних конхи није новина Лазаревог градитељства, али тек са његовом задужбином постаје преовлађујућа пракса. Сматра се да је то одговарало увођењу хорова у богослужење. Упадљиво је, такође, да су многе цркве ране фазе моравске школе у Србији преузеле хиландарски култ Богородичиног Ваведења, па су добиле такву посвету (Горњак, Дренча, Велуће, Нова Павлица, црква Обрада Драгосалића у Кукњу на Ибру). Несумњиво је да су лепота Раванице и углед ктитора, касније и његов култ, утицали на властелу и друге покровитеље цркве у земљи. Допадљиве грађевине трикон-косне основе постају ознака времена. Дубљих је значења чињеница да су се градитељи Лазаревог маузолеја у много чему угледали на задужбину цара Стефана Душана, храм Светих арханђела код Призрена. Верност традицијама немањићког доба спада у опште одлике позног средњег века у српским земљама.

Црква Обрада Драгосалића
(повеља кнеза Лазара)

Спомену господству ми, властелин господства Обрад Драгосалић да сазида цркву на својој баштини у селу званом Кукањ. И сазида од основа по наређењу господства ми, храм Введеније, светиње у светињу пренепорочне господарице наше Богородице. Овом храму Введенија… с наређењем господства ми приложи Обрад баштину своју и оца његовог и деда, село Кукањ и заселак Шипачно и заселак Чајетину и заселак Новосељани. И све што са међама и правима тих села што су их имала од почетка. Виде и хрисовуље записане његовим родитељима и прародитељима од раније владавших светих краљева да имају све што у власти као више писану баштину. Тако и господство ми, записах и потврдих моме властелину Обраду Драгосалићу цркву што сазида с баштином својом и селима овде уписаним, за веке, да нико не може узети, да је има и да је властан дати је коме хоће, или у мираз или сроднику или под цркву, како хоће са сваком слободом господства ми.

Новаковић, С., *Законски споменици*, 775–776

Грађевине моравског стила плениле су највише лепотом разиграних и готово ведрих спољашњих облика и украса. Један очевидац је Раваницу једноставно називао „цветом неувелим". Доиста, градитељи су посебну пажњу поклањали спољашњем изгледу здања. Зидови су грађени, по правилу, наизменичном употребом камена и црвене опеке са упадљивим слојевима малтера, што је већ само по себи стварало живописну слику. Такозвани „ћелијасти слог" образовале су вертикално постављене опеке између квадера. Површине фасада су биле рашчлањене применом пиластара и прислоњених колонета, које су често у горњој зони и посебно скулптурално обрађиване. Хоризонтални кордонски венци су, опет, делили грађевину на зоне. Све је тежило висини. Поглед је са ниже на вишу зону добијао нова значења и смисао. Променио се однос између архитектуре и скулптуре. Прозорски отвори су били богато украшени. Кнежеви мајстори, већином незнани, оставили су права уметничка дела скулптуралне декорације на фасадама. Никад виђени у том склопу и размерама, готово неограничене маштовитости, плитко резани камени украси око прозора, на архиволтама, слепим аркадама, дуж зидова, посебно на розетама, права су ризница средњовековне уметности. Изузетно вешто преплетана углавном двочлана камена трака стварала је чаробни свет геометријских, биљних и других орнамената, богато заступљених на дворској цркви у Крушевцу, али и другде у Србији, пре и после Косова. На унутрашњем порталу цркве у Љубостињи уклесано је име градитеља храма, протомајстора Рада Боровића. Сматра се да је учествовао и у изради каменог украса на задужбини кнегиње Милице. Народна песма га је одликовала памћењем и назвала једноставно *Раде Неимар*.

Програм декоративних мотива на фасадама моравских споменика је веома богат. Чест је био мотив тордираног ужета, а стилизовани цветови крина готово су обасули декоративно рухо Љубостиње. Радо су уграђиване и крстасте и керамопластичне посуде, углавном у функцији оквира уз разне отворе или у различитим низовима. Савременици су добро разумевали језик симбола својих окићених храмова. Уградили су их у свест и своје естетско осећање. Народна уметност преузела је поједине мотиве моравског стила, па се они могу наћи на предметима израђеним у текстилу, дрвету или другим материјалима.

Споменици моравске школе ретко су грађени скупоценим каменом попут мермера (изузетан је храм манастира у Ресави). Обично је употребљаван камен скромнијег квалитета. Могућности наручилаца (владар, властела, представници цркве, градови) су биле различите, а од тога и намене, зависила је концепција храма (поред цркава триконхосне основе граде се и једнобродне грађевине малих размера), односно начин украшавања и опрема.

Грађевине новог стила следе још једну традицију српске архитектуре. То је осликавање спољних зидова храма. Малтерисане и бојене фасаде су имале дуг развојни пут у византијском градитељству. Сликани украс је обично дочаравао раскошнију технику градње, често је прилагођаван месту на коме се налази, а увек је доприносио декоративном систему спољних површина здања. Узора је тада већ било довољно, а најделотворнији су били они из Пећке патријаршије. Данас се зна да су биле осликане фасаде Љубостиње, Лазарице, Руденице, Велућа код Крушевца, Наупаре, Милентије, храм манастира Каленић, понекад само делимично.

Распоред споменика моравске школе открива да се уметничко средиште налазило у области кнеза Лазара и његових наследника. Међутим, цркве сродног културног круга граде се и на другим подручјима (област краља Марка, Вука Бранковића, браће Дејановића – Драгаша, у Зети). Мале цркве тролисне основе биле су заступљене и у земљама Балшића, на обали Скадарског језера, као и на острвима тог необичног амбијента. То су Старчево, Бешка (Брезавица), Света Богородица Крајинска и Морачник. Прву је подигао Ђурађ I Балшић пре 1378. године на подстицај старца Макарија, док је друга, посвећена Светом Ђорђу на острву Горици (Бешка, Брезавица) настала у време Ђурђа II Страцимировића Балшића. Најзначајнија је била црква Свете Богородице Крајинске, од краја XIV века седиште зетских митрополита Српске православне цркве. Храм је обновљен почетком XV века, а као и друге катедрале, имао је високу кулу – звоник на западној страни. Најкасније почетком XV века изграђена је мала црква Свете Богородице на острву Морачнику, изгледа трудом Балше III, унука кнеза Лазара. Поред тога, даље се граде храмови на темељима локалне традиције, а према приликама времена. Већином су то биле једнобродне грађевине, засведене с полукружном апсидом. Разнолико црквено градитељство у Зети почивало је на богатом културном наслеђу области у којој су се вековима укрштали утицаји источног и западног хришћанства. Балша III је, на пример, приступајући градњи цркве Светог Николе у Прасквици (Паштровићи), узоре потражио у рашком градитељству XIII века, одавно присутном у Боки которској. Упоредо с тим, својим токовима се развијала сакрална архитектура везана за богослужење католика.

Док су новине моравског стила нарочито видљиве на пољу градитељства и скулптуре, зидно сликарство уздржаније изражава промене. Живопис се сачувао делимично само на површинама манастирских храмова. Средњовековна градска култура је током ратова скоро потпуно уништена. У рушевинама Новог Брда, Београда и Смедерева нестале су јавне грађевине, углавном сви дворови владара и властеле. Само посредством црквеног сликарства данас је могуће наслутити укус времена, његове потребе и домете. Религиозна слика је специфични вид сликарства. Одређена простором и наменом, теолошки учена, она исказује апстрактну мисао, дочарава општи поредак ствари, хришћанске законе и вредности. Српско друштво је захваљујући великим владар-

Исцељење слепог, манастир Раваница, Црква Вазнесења Христовог, почетак XV века

ским задужбинама претходног доба упознало сјајна уметничка дела. Од времена Студенице и Сопоћана, Грачанице и Дечана, Жиче и Пећке патријаршије, људи су изграђивали свој однос према вери и уметности. До Раванице је водио поуздан пут. Кнежева задужбина је мамила речи дивљења. Један незнани писац је забележио да је кнез Лазар цркву у Раваници *озарио живописом, цртежима и сликама*, украсио златом и различитим бојама.

Црква у Раваници је осликана између 1377. и 1387. године. Ту су угледале света готово све битне одлике новог стила. Нешто касније, почетком XV века, оне ће доћи до својих најлепших остварења. Група кнежевих сликара је радила, како изгледа, у различита времена. Само један од њих се потписао – Константин. Неједнаке даровитости, они су оставили дела неуједначене вредности. Заједничка им је била тежња ка декоративности слике. У сликарству моравске школе нове су стилизације облика, складне пропорције и пажљиво обрађене појединости сцене. Људска фигура постаје издужена, витка, облици лица мекши. Сликарство тежи лирском и отменом изразу. Богата орнаментика у владарским задужбинама се местимично изводи уз помоћ златних листића и плавог азура. Живи колорит прати моравско сликарство, утисак раскоши наметале су осликане површине кнежевог маузолеја.

У иконографском програму раваничког храма истакнуто место је додељено циклусима Великих празника и Страдања Христових, Чуда и Парабола Христових. Најбољи уметник је радио сцене у олтарском простору. У врху конхе је представљена Богородица на престолу с малим Христом у крилу. Изузетна је фреска у средишњем делу апсиде. Она приказује Причешће апостола са Христом првосвештеником у архијерејској одећи. Особена је и фреска Христовог уласка у Јерусалим (Цвети). Раванички живопис, нарочито онај у вишим зонама цркве, превазилази уметничке вредности сродног византијског сликарства тог доба. Велике теме су добиле нове тумаче. Једном устаљени избор тема и распоред циклуса, преносио се затим и у друге храмове. Карактеристични медаљони са попрсјима светитеља налазе своје место и у црквама скромнијих ктитора (манастир Сисојевац, Велуће).

Истом времену припада и најстарије сликарство манастира Љубостиње, делимично очувано у тамбуру храма и пандантифима. Распознаје се група пророка. Јеванђелисти су насликани на уобичајени начин, са столом и јеванђељем пред њима. Међутим, ту је приказана и персонификација Премудрости, која зраком светлости инспирише јеванђелисту Марка. Та сцена са девојкама које попут античких муза представљају Премудрост Божју јавља се и у иконографији српских рукописа. Тако су означене у Четворојеванђељу патријарха Саве IV (1354–1375).

Ктиторски портрети су већ део традиције српског монументалног сликарства. У Раваници је преко старијег слоја фресака на западном зиду наоса насликана породица кнеза Лазара. Кнез Лазар и кнегиња Милица држе модел храма у руци, а међу њима су представљени малолетни синови Стефан и Вук. Ова значајна фреска с ликом кнеза, настала изгледа уочи Косовске битке, по некима и посмртно, привукла је пажњу истраживача и због владарских обележја која су приказана. И други Лазареви савременици властеоског рода су портретима означавали своје задужбине. Тако је настала драгоцена галерија ликова, која дочарава време и људе. Међу очуваним ликовима истичу се, на пример, браћа Стефан и Лазар Мусић. Њихови портрети се налазе у породичној цркви Ваведења Богородичиног у Новој Павлици, недалеко од града Брвеника на Ибру.

Минијатурно сликарство XIV века је достигло врхунац у Минхенском српском псалтиру. Тај изузетни рукопис непроцењиве вредности настао је у Србији између 1370. и 1390. године. Добио је име по библиотеци (Државна библиотека у Минхену) у којој је нашао коначно уточиште на крају дугог пута од стваралаца и дворске библиотеке српских деспота кроз турске руке и немачки плен. Псалтир су чували српски калуђери и католички монаси, а почетком XVII века о њему се старао патријарх Пајсије. Његовим настојањем је рукопис и копиран. Та копија је страдала у пожару Народне библиотеке у Београду, априла 1941. године.

Однос између текста и слике, најприснији у старим рукописима, у прошлости је различито тумачен. Човек је фресци, књизи или каквом уметничком предмету приступао друкчије него данас. Све је надахњивао сакрални текст, који је кроз књижевност и ликовну уметност омогућавао да се открије оно „што се не види, што се не чује", што стоји „иза", „унутра", „испод" једног дела. То је она друга, духовна стварност, у којој је уметник само посредник. Појам „лепога" у средњовековном смислу речи је стога неодвојив од суштине из које израста и којој служи.

Такву целину представља и Минхенски псалтир. Слика прати текст, она је одређена већ својим местом у рукопису. Псалтир садржи 150 минијатура. Садржајно се оне могу поделити у илустрације старозаветних догађаја, међу којима преовлађују сцене из живота Давидовог, затим следе илустрације псалтира. Посебну групу чине циклуси сцена из Новог завета. У илустрацијама црквених песама издвајају се сцене Богородичиног акатиста. Одавно је запажена иконографска и стилска веза ових минијатура са српским монументалним сликарством друге половине XIV века. Минијатуре претходе уобличавању моравског стила. У њима се осећа одјек фреско сликарства из манастира Матеича у Скопској Црној гори, из Марковог манастира, као и из храма Светог Андрије на реци Трески. Међу незнаним ауторима овог сликарства које плени префињеним бојама, један је, како изгледа, потицао из сликарске школе митрополита Јована Зографа, који се прославио делима у држави краља Марка. Међу онима који су после Маркове погибије (1395) потражили нове наручиоце у држави Лазаревића, налазио се и Јованов брат Макарије, такође зограф. Он је радио на осликавању храма у Љубостињи.

У рукопису Минхенског псалтира минијатуре су неједнако распоређене, учесталије су при крају текста. Сцене су уоквирене црвеним и плавим линијама и сликане на златној подлози. Илуминатори су се на више места потрудили да објасне сцену. Тако је српски уметник црвеним мастилом исписивао карактеристичне легенде. У њима се осећа дах народног говора. Овај изузетни рукопис је одавно положен у ризницу светске историје уметности.

УТВРЂЕЊА МОРАВСКЕ СРБИЈЕ

После успостављања турске врховне власти над земљама Мрњавчевића и Дејановића (Драгаша) више није било сумњи у погледу намера Османлија. Нова сила је тежила даљем освајању околних земаља. Било је само питање времена када ће обновити нападе на суседе. У Србији су то добро знали. Историја српске војне архитектуре открива свест друштва о предстојећим опасностима, али и промене које је систем одбране земље током времена претрпео.

Држава Немањића је од Византије наследила знатан број утврђења, размештених на стратешки важним положајима и теже приступачним местима. Служила су одбрани царства у појединим областима, али и управном поретку. Временом су, због промена у друштву и друкчијих политичких прилика, многа утврђења изгубила значај. Током XIII и XIV века српска монархија напушта већину тих места, пошто у новим околностима нису више имала готово никакав смисао. Дворови владара немањићке епохе се граде или одржавају на отвореним просторима, ван тврђавских бедема. Земља устаљених граница није посебно бранила владарска средишта. Српски двор у Дежеву, недалеко од цркве Светих апостола Петра и Павла у Расу, или резиденције краљева на Косову, у XIV веку нису имали одбрамбене бедеме од камена. Пре појаве Турака ни манастирска утврђења нису грађена према ратним потребама. Зидови владарских задужбина XII и XIII века су ограђивали простор манастирске целине, али само да би га одвојили од спољног света. По концепцији, распореду кула и ширини, они братству пружају заштиту у свакодневном животу. Тек касније зидови постају бедеми, а пиргови на њима места за одбрану.

Градска и манастирска утврђења у другој половини XIV века показују да је настало друго време, време немира. Друштво почиње да се брани од очекиваног напада споља. То је проузроковало усавршавање војне архитектуре, нарочито у средишњим деловима српских земаља. Разрађен систем одбране захтевала су пре свега равничарска насеља. Лако приступачним местима није више одговарала византијска фортификација претходног доба. Измењено друштво, знатније урбанизовано развојем привреде, наметало је друкчији систем одбране. Начин ратовања такође није више био онај стари, пошто га је увођење ватреног оружја битно изменило.

У држави кнеза Лазара тај препород војног градитељства означава почетак епохе борби против Турака. Утврђења у Новом Брду, Сталаћу, Крушевцу и Раваници најављују време још већих улагања у војне објекте (Београд, Ресава, Смедерево). Кнез Лазар није само обновио српску државу у доба велике унутрашње подвојености, него је истовремено настојао да систем одбране прилагоди приликама. Друштво је и у преткосовским годинама, али и после пораза 1389, улагало велика средства ради одбране земље.

Утврђења Моравске Србије, грађена махом у низинама, одликовала су се елипсоидном или полигоналном основом, а само изузетно су имала правилне правоугаоне основе. Утврђен град је, по правилу, био дводелан. Мање утврђење иза бедема Срби су називали *унутрашњи град* или, по византијском узору – *кула*. Та реч арапског порекла усталила се у српским земљама посредством Византије, давно пре Турака, а означавала је мање утврђење, првобитно на узвишеном положају, слично акропољу, како је записао један сведок с почетка XII века. Такве „куле" су у немањићко доба постојале у Скопљу, Прилепу и Призрену, а касније у Новом Брду, Сталаћу и Београду. Оно што се данас назива кулом – појединачна грађевина у саставу бедема или ван њих, Срби су у средњем веку називали *стуpом* или *пиргом*, према византијској терминологији. Тако је у време кнеза Лазара кула у Новом Брду имала више ступова, као што је био случај и у Београду нешто касније (почетком XV века). Савремено значење речи *кула* турског је порекла и замењује стари *ступ*.

Унутрашњи град је у утврђењима представљао зону последње одбране. Обично се ту налазио највећи ступ града, донжон-кула, по модерној терминологији. Освајање тог дела града значило је крај одбране целог насеља. Највеће борбе су увек вођене на прилазима тим утврђењима.

Бедеми градских утврђења показују тенденцију ширења, повећања зидне масе. Дебљина бедема у Крушевцу и Сталаћу износила је око два метра, у Београду између 2,10 и 2,60, у Ресави три до три и по метра. Мења се и висина бедема: у Београду је износила седам метара, колико и у Ресави према првобитном плану, да би касније достигла чак једанаест метара. Даље усавршавање одбране представља изградња нижег спољног бедема испред главног бедема. Испрва је то био вертикалан зид са зупцима, касније се претвара у косу камену ескарпу, често примењивану у систему двојних бедема почетком XV века.

Константин Филозоф о турским нападима

А други исмаиљћански род (Турци), који се на нас изливаше као неки скакавци, једне су одводили, друге заробљавали, друге пленили, друге клали, као огањ ломећи и све сатирући, где год се налажаху и увек наметаху, и ишли су да оно што је остало поједу и немилостиво погубе. И безнадежан је био изглед да се ово измени за нас...

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 57

Услед све већих опасности, кнез Лазар смешта свој двор у утврђени град Крушевац. Цео тај простор био је опасан бедемима на којима су се налазили четвороугаони ступови (пиргови). Откривени су остаци дворске палате, а црква Светог Стефана, данас позната као Лазарица, једна је од ретких градских цркава очуваних до наших дана. У приближно исто време изграђен је и двор у Сталаћу, уклопљен у такозвани Мали град, што је новина, прихваћена потом у Београду и Смедереву. Цивилно насеље ширило се у Крушевцу на приградским просторима, док је у Београду, нешто касније, смештено делом у заштићен градски простор, а делом се спонтано развијало у предграђима.

Турска опасност изменила је и изглед многих манастира и храмова. Чак и понека епископска црква добија бедеме у другој половини XIV века, мада их никада раније није имала. Храм Светих апостола Петра и Павла, седиште рашких митрополита у Расу (данас Нови Пазар), заштићен је бедемом управо у то време. Манастир Раваница је претворен у снажно утврђен комплекс са донжон-кулом. У пограничним пределима, дуж важних путева и на стратешки значајним местима, у доба кнеза Лазара и после Косовске битке обновљена су нека стара брдска утврђења и изграђена нова (Козник код Александровца, Копријан код Ниша, доградња Брвеника итд.).

ТУРСКИ НАПАДИ

Осамдесетих година XIV века Турци знатно проширују поље свога дејства. Војним акцијама и уплитањем у унутрашње прилике балканских великаша, они узнемиравају знатно већа пространства него што је њихова територија. Године 1383. освојили су град Сер, некадашњу престоницу деспота Угљеше Мрњавчевића. Њихове чете се залећу и у удаљене крајеве у залеђу Јадранског и Јонског мора, а у лето 1385. нападале су и земље Балшића. Учестала пустошења навела су Балшу II да од Венеције затражи галије којима би се супротставио нападачима, али већ 18. септембра исте године он гине на Саурском пољу код Берата у борби са Османлијама.

Пометња је Турцима увек била најбољи савезник, а смрт истакнутог великаша пут да се постигне и више од победе у боју. Тако се и област Балше II, састављена од делова различитог правног статуса и неједнаких интереса, убрзо распала после погибије господара. Пошто је Балша II Валону, Канину, Химару и Берат добио браком са Комнином, ћерком деспота Јована, после његове смрти те области је преузела његова удовица, с ћерком Руђином. Балшићи су изгубили те крајеве, који су касније прешли у посед Мркше Жарковића, који се оженио Руђином. Драч је преузео Карло Топија. Ђурађ II Страцимировић Балшић је наследио Зету и делове северне Албаније, са Скадром, Дривастом и Љешом, а сам је столовао у Улцињу. Ожењен ћерком кнеза Лазара Јеленом, унук краља Вукашина, Ђурађ II се одупирао и покушајима властеле да се осамостали (Црнојевићи, Сакати, Дукађини) и притиску Османлија. Стара тежња Балшића да овладају Котором довела је Ђурђа у сукоб са Босном, пошто је Котор од 1385. године признавао власт краља Твртка I. У те односе умешали су се Турци, с почетка на Ђурђевој страни: провалили су у Босну у јесен 1386. године. У Дубровнику је тај догађај изазвао оправдан страх, свакако и у свим околним пределима. Очигледно ширење османлијског утицаја наговештавало је још веће планове. Турци су освојили Бер, а у пролеће 1387, после дуге опсаде, и Солун. Њихове чете стигле су до Пелопонеза.

Други напад турских одреда на Босну (1388) показао је колико је ситуација озбиљна. Почетком августа Дубровник се припремао за одбрану, донета је одлука да се прихвате бегунци, а истовремено је упућен посланик Ђурђу Страцимировићу ради преговора „због Турака". Босанска војска под вођством војводе Влатка Вуковића супротставила се код Билеће турским снагама којима је заповедао Шахин (крај августа 1388). Турци су у тој борби поражени, а делове разбијених снага заробили су Дубровчани. За извесно време непосредна опасност је отклоњена. У сенци тих догађаја дошло је до измирења краља Твртка I и Ђурђа II Страцимировића.

Нису биле поштеђене ни земље кнеза Лазара. Први судар противничких снага десио се 1381. године на Дубравници код Параћина, где су властела Цреп и Витомир успела да разбију одреде нападача. Већих је размера био поход султана Мурата 1386. године. Српска војска, на челу с кнезом Лазаром, зауставила је напредовање непријатеља код Плочника на реци Топлици. „Побеже Мурат", забележио је српски летописац. Одлучан отпор у Србији и пораз код Билеће нагнали су султана да се озбиљно припреми за рат већих размера. Четовањем се Србија није могла освојити.

ДРУШТВО И ОДБРАНА ЗЕМЉЕ

У сваком средњовековном друштву постојале су јасне и тешко премостиве разлике међу појединим слојевима становништва, а оне су се временом и повећавале. Већ су савременици тих појава, запажајући раслојеност људи и њихове посебне делатности, потражили неке законитости система у коме су живели. На Западу, као и у Србији, створена је слика својеврсног склада у том поретку. Ту идеалну слику забележио је и један српски писац у виду питања и одговора. Питање „на којим људима цео свет почива", имало је одговор „на поповима, ратарима и војницима; поп моли Бога за цео свет, ратар храни и попа и војника, а војник брани и попа и ратара; на та три човека сав свет почива". Једноставним речима исказана је важна чињеница да је војну службу обављао само један део становништва. Била је то властела, *велика* и *мала*, како се тада говорило у Србији. Општа војна обавеза у савременом смислу речи није постојала. Оружје су носили војници, властела, односно њихова дружина, као и професионални ратници – најамници.

У XIV веку најважнији род војске била је коњица. Коњаник је ратник-оклопник, опремљен штитом, мачем, копљем, ударним оружјем (топуз, буздован, палица). Скупа опрема таквог ратника намиривала се приходима са властеоских имања, наслеђених и стечених, као и из средстава самог владара. Најбољу опрему имали су страни најамници, које су владари узимали у службу на одређено време. Они су, као добро увежбани професионални војници, својим искуством и знањем представљали ударну снагу сваке војске, често и владареву гарду. Служба им је била временски ограничена, зависила је од материјалних могућности владара. Њихово присуство у једној земљи, колико корисно на бојном пољу, могло је бити и опасно у време мира, нарочито ако би исплата принадлежности била нередовна. Неретко, они су се претварали у пљачкаше земље која их је унајмила. Кнез Лазар је такође држао одреде најамника, али се не зна тачно у којим размерама.

Број ратника који се могао окупити за војни поход зависно је од многих околности. Највише

оклопника потицало је из малобројне властеоске средине. Данас се сматра да је племство у Србији XIV века обухватало око 2% укупног становништва. Они су понели и највећи терет битке на Косову. Поред тога, и земљорадничко становништво је било дужно да опрема ратнике. Изгледа да је најмање двадесет земљорадничких газдинстава било у стању да сноси трошкове издржавања једног ратника. Временом се тај однос мењао. У случају велике опасности, каква је била турска, у рат су масовно позивани и други људи, пре свега сеоско становништво. Међутим, њихово учешће се претежно везивало за одбрану сопствене или оближњих области.

На неједнаке могућности обављања војних дужности утицала је и привредна структура земље. Сточарски предели, који су располагали већим бројем коња, испуњавали су тиме више услова за учешће у рату него ратарска подручја. У овим другима су се, опет, налазила велика црквена властелинства, која су уживала разне повластице – имунитете, међу којима и изузеће од неких облика војне службе. Међутим, на тим имањима живели су и такозвани *војници* или *бољари*, који су такође у извесним случајевима били дужни да се одазову позиву у рат. Нешто познији подаци откривају да су житељи црквених поседа у време ратовања „у Турке", затим у пограничним областима, и у случају кад сам владар предводи војску, исто тако били обавезни да се прикључе борби. Ови су прописи бивали све оштрији током времена, у складу с опасностима које су се надвијале над земљом.

У Србији тога доба погранична подручја била су посебно организована. Називали су их *крајиштима* или *крајинама*, а налазила су се обично на правцу могућег непријатељског продора. По одредбама Душановог законика, таквим подручјем је управљао *властелин крајишник*. Он је добијао ту област на управу од владара и то, како изгледа, доживотно. Ова се установа одржала у Србији и касније, уз извесне реформе почетком XV века. Основне дужности крајишника су биле да се стара о поретку, да разбојнике или *гусаре* прогони организованим потерама, које су називане *потечицама*, а такође се морао супротставити непријатељу који би покушао да преко крајишта продре у унутрашњост земље. За ту сврху се окупљала *војска крајишта*. Још у царско доба у Србији је било предвиђено да, ако противничка војска ипак продре преко крајишта у унутрашњост и оплени *земљу цареву*, властелин крајишник мора штету надокнадити. Непосредну војну службу у пограничним областима обављали су, као и другде, племићи с поседима у тој области, али и сточари – власи. За време кнеза Лазара се у борби против Турака истакао један властелин крајишник. Био је то Цреп Вукославић из породице која је управљала петрушким крајиштем (недалеко од Параћина). Он је поразио Турке код Дубравнице (1381), па је у народном сећању тај сукоб остао као *Црепов бој*.

И становници градова су имали извесне обавезе у одбрани земље. Према већ устаљеној пракси у Србији, они су били дужни да учествују у одржавању и обнови градских утврђења и у одбрани града. Старе обавезе *градозиданија* и *градобљуденија* (чувања града), које су теретиле житеље градских, али и околних насеља, нису изгубиле важност, само су различито распоређиване. Није познато у којој су мери градови учествовали у опремању ратника за борбе ван града. У сваком случају, то није могао бити велики број, с обзиром на удео градског становништва у укупном броју становника у тадашњој Србији. Процес урбанизације српских земаља текао је и у другој половини XIV века неуједначено, нешто брже у рударским областима, али привредно јаких градова није било много.

Светитељ, манастир Раваница, Црква Вазнесења Христовог, почетак XV века

КОСОВСКА БИТКА

Султан Мурат је вршио обимне припреме за поход против Србије. У рат су позвани одреди из свих делова државе, укључујући и чете из вазалних области потчињених султановој врховној власти. Тачан број ове хорде се не може утврдити, јер савремених извештаја учесника у борби нема. Сачувани су подаци странаца који су се занимали за догађај на Косову, или само чули шта се о њему причало. Удаљени од бојишта и стварних околности сукоба, они су или преносили гласове или их сами стварали. Тако је слика о размерама борби већ од самог почетка оштећена непоузданошћу вести о турском и хришћанском табору. Уз то, у средњем веку су цифре о ратницима у једноме боју биле више ствар утиска писаца, па и учесника. У оно време се више процењивало него што се бројало. А како је време одмицало, свако је мењао цифре према сопственим схватањима и циљевима. Обично су познији писци преносили веће бројке од савремених, као што су и са удаљавањем од места догађаја оне постајале све произвољније. Једни су правдали пораз, други увећавали победу. Филип де Мезијер, који је први запис о Косовском боју забележио већ исте године у Паризу, касније је у једној посланици (1397) наводио бројке о жртвама: поменуо је 20.000 мртвих на свакој страни. Непознати писац једне *Хронике* у Фиренци је почетком XV века (после 1409) показао доста интересовања за битку на Косову. Он је сачувао од заборава оно „како се каже", „како говоре" из свога времена. По њему, Мурат је у рат повео 140.000 ратника, коњаника и пешака. Међу њима је било и хришћана – најамника (Грци, Ђеновљани), њих пет хиљада. Кнез Лазар је сакупио све што је могао подићи на оружје. Исти писац наводи бројку од 70.000 коњаника. Број изгинулих је такође био велики – 30.000 на страни кнеза Лазара, 70.000 међу султановим војницима, при чему је, каже хроничар, 20.000 Турака побијено при повлачењу, од стране житеља области кроз које су пролазили. Ако је судити по овим подацима, битка на Косову је у очима савременика у Италији спадала у борбе највећих размера. Каснији писци, нарочито турски, још знатно повећавају број ратника на Косову. Цифре се крећу до невероватних 500.000, а на српској страни шири се и круг наводних савезника кнеза Лазара. Најстарији турски извор који познајемо потиче из средине XV века, а иста тема се налази и у млађим рукописима из XVI века. Подаци о Косовској бици ту већ губе сваку поузданост и добијају одлике пишчевог времена више него Лазаревог.

Данас се сматра да је број турских нападача био неупоредиво скромнији. Султан је располагао војском која, по свој прилици, није премашала број од 30.000 ратника, на шта упућује и анализа османлијских војних потенцијала у XV веку, економских и других могућности турске државе у доба кнеза Лазара.

На другој страни, кнез Лазар је располагао знатно мањим снагама. Његова држава, која је током претходне деценије ојачала, обухватала је само један део српских земаља. Подвојеност властеле је такође отежавала окупљање. Кнез Лазар је ипак успео да придобије највећи део племства, све људе способне да носе оружје, како је записано у једном извору. Вук Бранковић се придружио кнезу, као и многи познати великаши тога доба, сродници и вазали кнежеви пре свих. Међу њима су се нашла и браћа Стефан и Лазар Мусић, синови Лазареве сестре Драгане. Неизвесно је учешће Ђурђа II Страцимировића Балшића, који је, уплетен у старо непријатељство са босанским владарем, у један мах чак уживао потпору Турака. Савезнички одред упутио је Твртко I, краљ Срба и Босне. Као потомак Немањића и обновитељ државе својих предака, он се сматрао позваним да брани српске земље. Уз то, после битке код Билећа нико више није сумњао у даље намере освајача. Било је само питање времена када ће Турци обновити своје операције и у Босни. Турска најезда је удружила Твртка I и кнеза Лазара, иако њихови интереси на другим странама нису били истоветни. Босански краљ послао је на Косово свог најбољег војсковођу, војводу Влатка Вуковића. Сам се није упутио на бојиште, вероватно и стога што је управо у исто време водио борбу за потчињавање далматинских градова. О величини босанског одреда тешко је судити, зна се једино да су се одазвали и представници познатијих властеоских породица (Златоносовићи и други). Неки су чак заробљени на Косову, па је касније родбина, посредством Дубровчана, трагала за њима по истоку.

Један познији италијански извор, састављен у другој половини XV века у Форлију, садржи податак да је „бан Иван" учествовао у боју у коме је Мурат погинуо, и то заједно с кнезом Лазаром, рашким и угарским краљем. Реч је о бану Иванишу Хорвату, једном од вођа хрватске властеле која се одметнула од угарског двора. На основу тог податка извођен је закључак о учешћу Хрвата у борби на Косову. Кнез Лазар је доиста једно време сарађивао са браћом Хорватима и њиховим присталицама. Међутим, ови хрватски великаши су после пораза од стране угарског краља (1387) потражили уточиште у Босни. У време Косовске битке они су могли окупити ратнике само са подручја којим је тада владао Твртко I. Уколико се Иваниш Хорват ипак прикључио хришћанској војсци кнеза Лазара, што савремени извори не помињу, вероватно је реч о мањем броју војника. Пада у очи, међутим, да је после смрти кнеза Лазара Иваниш Хорват напао Мачву и Белин.

Патријарх Данило III: Слово о кнезу Лазару

Тада (кнез Лазар) шаље по благородне своје и велможе и војводе и војнике, велике и мале. К себи призвавши о безбројној иноплеменој најезди овима сказа. Тада у тишини тихом и слатком речју свима заједно на слушање говораше:
Ви, о другови и браћо, велможи и благородни, војини, војводе, велики и мали, сами сведоци и посматрачи јесте, колика нам добра Бог у животу овом дарова, и ничега што је красно и слатко на овоме свету, ни славе ни богатства, ни свега што је човеку потребно, лиши, но шта више умножи, да ако нам што скрбно и болно буде, не будемо незахвални и неблагодарни за ово Богу. Но ако мач, ако ране, ако тма смрти догоди се нама, слатко за Христа и за благонаслеђе отачаства нашег да примимо. Боље је нама у подвигу смрт, него ли са стидом живот. Боље је нама у боју смрт од мача при-

мити, него ли глеђа непријатељима нашим дати. Много поживесмо за свет, најзад постарајмо се за мало подвиг стваралачки примити, да поживимо вечно на небесима, дајмо себи именовање војника Христових, страдалаца благочастија, да се упишемо у књиге животне. Не поштедимо тела наша у борењу, да од оног који просуђује подвиге светле венце примимо. Болови рађају славу и трудови доводе до починка.

И друго својима изговори. Овако наоружавајући их речима, на подвиг многи страдалце припрема.

Радојичић, Ђ., *Антологија*, 110

Угарски краљ није послао војску у борбу против Турака 1389. године. Затегнути односи с кнезом Лазаром, повремено чак непријатељски (почетком исте године), нису били погодни за сарадњу на бојном пољу. Уколико је и дошло до њиховог измирења у лето те године, нема података о упућивању угарских појачања хришћанском табору. Тако се Србија, упућена само на сопствене снаге и војну помоћ Твртка I, сама суочила с турском силом. Знатно познији писци из других земаља, нарочито они из Турске, радо су увећавали број Муратових противника, па су набрајали разне народе – Бугаре, Мађаре, Немце, Чехе, Влахе, Албанце итд. Легенда је узела маха. У стварности, изгледа да војска кнеза Лазара, заједно са свим савезничким четама, није премашивала 15–20 хиљада људи. Турске снаге је предводио емир Мурат у пратњи два сина, Јакуба и Бајазита. Војска се кретала преко земаља Константина Драгаша, да би на Косово поље продрла средином јуна 1389. године. Битка се одиграла 15. јуна, на Видовдан (дан Св. Вида), на Гази Местану, узвишици у близини Приштине, где се данас налази Муратово турбе. Тај такозвани Муратов гроб је, у ствари, место сахране султанове утробе. Други знамен боја, велики *мермерни стуб*, који је био постављен на месту заробљавања кнеза Лазара, страдао је током времена.

Убиство султана и погибија кнеза Лазара

Обузет оваквим мислима, устане он и пође на Исмаиљћане (Турци) и сукоб је био на месту званом Косово овако. Међу војницима који су се борили пред (војском), беше неко веома благородан (Милош) кога облагаше завидљивци своме господину и осумњичише као неверна. А овај да докаже верност, а уједно и храброст, нађе згодно време, устреми се ка самоме великом начелнику као да је пребеглица, и њему пут отворише. А када је био близу, изненада појури и зари мач у тога самога гордога и страшнога самодршца. А ту и сам паде од њих. У први мах одолевали су Лазареви људи и побеђивали су. Али већ не беше време за избављење. Стога и син тога цара ојача опет у тој самој бици и победи, јер је Бог тако допустио, да се и овај велики (тј. Лазар) и они који су с њим увежу венцем мучеништва. Шта је било после овога? Постиже (Лазар) блажену смрт тако што му је глава посечена, а његови мили другови молили су усрдно да погину пре њега, да не виде његову смрт.

Ова битка била је године 6897 (1389), месеца јунија 15 (дан). А он (Лазар) прими мученичку смрт и види се сада као жив у великој обитељи званој Раваници, коју сам сазда, јавно узет од њих (мученика) и с њима зборује на небесима. А тада, тада не беше места у целој тој земљи где се није чуо тужни глас ридања и вапај, који се не може ни са чиме упоредити, тако да се ваздух испунио, тако да је у свима овим пределима Рахила плакала и не хтеде се утешити, не само због (побијене) деце своје, но због богоизбраног господина, јер га (Лазара) нема и јер их (деце) нема (Јерем. 31, 15; Мат. 2, 18).

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 59–60

Тога дана заметнула се жестока, беспоштедна битка. Савременици бележе одлучност кнеза Лазара да се, ма и по цену највећих жртава, не одступи. Кнез је, по речима патријарха Данила III, смрт у боју претпоставио понижењу: „Боље је нама у подвигу смрт, него ли са стидом живот!"

Срби су у почетку имали успеха у борби, одолевали су и побеђивали. У један мах, српски витез, човек *веома благородан* – касније ће се јавити и његово име, Милош, у народној традицији Милош Обилић – устремио се ка султановом шатору. Представљајући се као пребег из хришћанске војске, пришао је Мурату и мачем га смртно ранио. И сам је ту убијен. По другом извору, он се у пратњи дванаесторице храбрих племића пробио кроз поредак турских коњаника и савладавши препреку од ланцем повезаних камила насрнуо на Мурата и тешко га ранио. За овај подвиг смелог ратника знало се у другим земљама већ с јесени 1389: глас о томе стигао је у Фиренцу.

Смрт султанова је изазвала пометњу међу Турцима. Његов син Бајазит одмах је преузео заповедништво над војском, а да би онемогућио свога брата као супарника у борби за власт наредио је да буде убијен на лицу места. „Битка је настављена до изнемоглости", каже један српски писац. Кнез Лазар је заробљен и по Бајазитовој наредби посечен. Његови саборци су захтевали да буду погубљени пре тога, да не гледају кнежеву смрт, забележио је Константин Филозоф.

Српска војска је претрпела огромне губитке. Одреди кнеза Лазара су понели највећи део терета у борби. С кнезом су погинули, поред осталих, његови сестрићи Стефан и Лазар Мусић. Вук Бранковић и босански војвода Влатко Вуковић преживели су битку. Сам краљ Твртко је убрзо после боја (1. августа) извештавао о сразмерно малим губицима своје војске. Међутим, вести о страдању хришћана на Косову брзо су се шириле. У Фиренци су октобра 1389. бојиште означили као „блажено поље оноликога покоља што ће кроз многа столећа чувати кости побијених као спомен победи". Размере погибије су процењиване различито. Биле су свакако велике на обе стране, али стварне бројке не можемо сазнати. По једном извору, Турци су имали губитка и при повлачењу. Бајазит је, наиме, похитао у земљу да учврсти свој положај. Вест о смрти двојице владара проносила се на све стране. Крајем јуна 1389. један руски ходочасник, који се затекао у граду Астравији на Црном мору, записао је да су он и његови сапутници, застрашени немирима, закључили да је најбоље што пре се удаљити с турске територије.

Битка на Косову је још у оно доба сматрана европским догађајем изузетног значаја. У Византији су с великом пажњом пратили збивања, јер је турска сила већ битно одређивала услове опстанка царства. Образовани ретор Димитрије Кидон забележио је *смрт проклетника*, који је био толико осион према Богу и тако дрзак према свима. Погинуо је од оних за које је мислио да неће издржати ни вест о његовом приближавању. У Венецију су стизали разни гласови о догађајима на Косову. Опрезни Млечани су сматрали да се многима не може веровати, али су ипак одмах предузели мере да се призна Муратов наследник на престолу. Посебан гласник краља Твртка донео је у Трогир прве вести о победи хришћана. У Фиренци су с одушевљењем примили глас о султановом поразу, посебно истичући начин на који је убијен. У Паризу је француски витез Филип де Мезијер, састављајући текст *Сан старог ходочасника* (пре октобра 1389), међу важне вести уврстио и погибију султана, односно његов пораз у борби са хришћанима. О храбрости кнеза Лазара и његових ратника писало се затим и у другим земљама (Пољска, Немачка, Аустрија). Косово је постало појам за борбу хришћана против ислама, синоним свесне жртве за највише циљеве живота. Једна српска тема досегла је значење општег у ризници европске културе.

Писмо краља Твртка I о исходу битке

Племенитим и поштованим мужевима господи: начелнику, судијама, већу града Трогира, предрагим пријатељима, господин Стефан Твртко, милошћу божјом Рашке, Босне и приморја итд. краљ.

Предраги пријатељи, сматрали смо да треба да вам поверимо оно што је недавно, ових дана, краљ краљева и господар света, чувар наш, који увек помаже, спасава, штити и брани, показао нама, своме народу, а што је достојно приче и хвале, што треба запамтити и чествовати и што треба сви

да поштују, а нарочито ви, његови поштоваоци, на његову хвалу и славу и част, да бисте били удеоници у радости као што сте, помогнути овим, били удеоници у његовој милости. Онај надмени син Сотонин и служитељ, непријатељ Христовог имена и целог људског рода, а понајвише хришћанског народа и праве вере, неверни, наиме, Амурат, који је себи већ потчинио многе народе, и свакодневно попут гује или змије уздигнуте шије из уста и носа напрезао се да колико може избаци отрова, гојио се и намеравао да узнемирава, напада, тлачи и уништава све хришћане и поштоваоце речене вере, већ је доспео да наше земље стварно узнемирава, сматрајући и наумивши да после нападне и ваше; дошао је са два сина и са следбеницима турским.

Али, заметнувши са њим битку дана 20. јуна што је протекао, пошто нам је божанска десница помогла и била нам наклоњена, задобивши с тријумфом бојно поље поразили смо, победили и на земљу бацили, побили, да их је мало живих преостало. Богу хвала, уз погибију наших, али не многих. Што овим писмом вама, као нама благонаклоним и пријатељима, на основу пријатељског поверења, по нашем човеку, посебном гласнику, наиме доносиоцу писма, јављамо на весеље и радост и нудимо се да са вољом и радошћу учинимо све што би вама било мило.

Дато у нашем двору Сутјесци првог дана месеца августа године – MCCCLXXXIX

Ћирковић, С., *Битка на Косову*, 169

Исход битке је током времена различито тумачен. Најстарији извори, настали махом за живота савременика, бележе или победу Срба или неодлучан исход боја. Међутим, то су све извори настали ван граница државе кнеза Лазара, а не знамо што се о томе мислило у Крушевцу. Смрт Муратова свакако је допринела стварању слике о поразу Турака. Није нимало случајно да је управо та вест имала предност над другима кад се разглашавао епилог боја. За упућеније је и наредба Бајазитова да повуче трупе са бојишта могла бити пресудна за схватање да је нападач поражен, тим пре што се у средњем веку напуштање попришта битке увек узимало као поуздан знак неуспеха. Ако се Косовска битка посматра трагом страних извора, и сама чињеница да је напредовање Турака заустављено у Србији, да је знатно већа војна сила узмакла пред слабијом, слика о хришћанској победи може изгледати реална. У сваком случају, савременици су оставили поруку да је српска војска победила на Косову.

На другој страни су Лазареви ратници, који су изгинули с кнезом, без речи. Нема извештаја, постоје само одјеци. У њима се чита пометња, страх и туга. „Нека је знано сваком... колико туга беше по земљи кад би убијен кнез", записао је поп Иван 1389. године. Недалеко од Пећи, у манастиру Студеници, обузет страхом од Турака, зазивао је монах Михаило Богородицу у помоћ, тражећи заштиту „од садашње беде". Погибија кнеза Лазара оставила је најдубљи утисак на савременике. Ускоро после битке његово страдање и мученичка смрт добијају посебна обележја. Култ се брзо развио у обезглављеној и угроженој средини, која је у светом кнезу рано нашла важан ослонац за духовно окупљање. Кнез је у народној свести постајао цар.

Речи на мраморном стубу на Косову (одломак)

Човече који Српском земљом ступаш,
било да си дошљак или овдашњи,
ма ко да си и ма шта да си,
када дођеш на поље ово
које се зове Косово,
по свему ћеш угледати много костију мртвих,
те са њима и камену природу,
мене крстозначног и као стег
видећеш како посред поља усправно стојим.
Да не проминеш и да не превидиш
као нешто залудно и ништавно,
но молим те, приђи и приближи се мени, о вољени,
и размотри речи које ти приносим,
и из тога ћеш разумети из кога узрока

Монахиња Јефимија, диптих, текст плача, друга половина XIV века

и како и зашто стојим ја овде,
јер истину ти говорим,
ништа мање од живога,
да ћу вам изнети у суштини све што се збило.
Овде негда (бејаше) велики самодржац,
чудо земаљско и рига српски,
звани Лазар, кнез велики...

...

И тако сложно велико безбројно мноштво
заједно с добрим и великим господином,
добром душом и вером најтврђом,
као на дворану красну и многомирисну храну
на непријатеља се устремише
и правог змаја згазише
и умртвише дивљу звер
и великог противника
и неситог ада свепрождрљивца,
велим Амурата и сина његовог
аспидин и гујин пород,
штене лавово и василисково,
па са њима и не мало других.
О чуда Божијих судбина,
ухваћен би храбри страдалац
безаконим агаренским рукама
[illegible] крај страдању лепо сам прима
и мученик Христов постаје
велики кнез Лазар.
Не посече га нико други, о вољени,
до сама рука тога убице, сина Амуратова.
И све ово речено сврши се лета 6879,
индикта 12, месеца јуна 15. дан, у уторак,
а час је био 6. или седми,
не знам, Бог зна.

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 158–160

Српска војска је у својим редовима имала још једну важну личност – Вука Бранковића. Ако је судити по богатству и положају у друштву, он је спадао међу највиђеније учеснике у боју. Његов одред војске, по тим мерилима, могао је бити већи од многих других властеоских одреда. На Косову су се бранили и његови породични поседи, најистуренији према Турцима. У савременим српским изворима нема помена о његовом држању за време битке. Постоји један извештај, можда дубровачког порекла, сачуван у знатно познијем делу Мавра Орбина *Краљевство Словена*, који помиње тајне Вукове преговоре с Муратом о издаји кнеза Лазара, „да би се докопао његове власти". Већ је запажено да би то могао бити најстарији податак о Вуковој издаји, можда и пре оних који су настали у народном предању.

Недостатак вести из круга учесника у боју тешко могу да надокнаде други подаци. Опште околности показују да је Вуков однос према кнезу Лазару до одсудне битке био присан, сроднички и, изгледа, непомућен, што не мора бити једино мерило за његово понашање у борби. Чињеница је, међутим, да он касније, преживевши битку, постаје супарник наследницима кнеза Лазара. Али ни у томе не треба тражити коначан одговор на питање о издајству. По средњовековном начину мишљења, уз господара и за господара гину његови саборци витешкога рода. Израстао на потребама ратничког друштва, морал феудалног доба садржавао је, као окосницу, појам вере и невере, пре свега у боју. Вук Бранковић није поделио судбину кнеза Лазара. Његово „неверство" у средњовековном значењу могло је стећи смисао издаје и без преговора са Муратом.

Свети Рашник, манастир Нова Павлица, Црква Ваведења Пресвете Богородице, пре 1389. године

II

СРПСКА ДЕСПОТОВИНА

ВРЕМЕ ИСКУШЕЊА

Без обзира на војнички исход битке на Косову, Србија се одмах нашла у изузетно тешком положају. Толика погибија ратника једне мале земље, с највиђенијим међу њима, представљала је губитак који се није могао надокнадити у кратком року. Цвет српског племства изгинуо је на Косову пољу, многе породице су остале без мушких глава. Властеоско друштво, које је као и другде у Европи давало печат феудалном поретку, било је веома оштећено. Знатнијим снагама ратника-витезова, толико значајних у оновременом начину ратовања, Србија више није располагала. Локална војска крајишника, и сама проређена губицима на Косову, такође није могла озбиљније учествовати у одбрани земље. У таквим околностима смрт кнеза Лазара лако је добила значење опште несреће. Свако је у њој осећао и лични губитак, погибију свога ближњег. Општа несигурност, насупрот релативном миру уочи Косовске битке, наметнула је питање о смислу протеклих догађаја. Угрожено друштво, изложено насртајима сваке врсте, брзо је пригрлило мисао о страдању и жртви свога владара, о изузетности његовог подвига. Пут за стварање једног од најраспрострањенијих култова у српској историји био је отворен.

Живот је, међутим, тражио брза и прихватљива решења за све оне сукобе који су искрсли после погибије кнеза Лазара. Било их је и у земљи и на њеним границама. Прилике су биле утолико опасније што кнез није оставио за собом пунолетног наследника. Поред кћери, имао је двојицу синова: старијег Стефана од дванаест година и Вука, још млађег. У њихово име послове је преузела Лазарева удовица, кнегиња Милица. Као потомак династије Немањића, она је уживала велики углед у друштву, а уз то је била одлучна и способна жена.

Српска православна црква, на чијем се челу тада налазио патријарх Спиридон (1379–1389), подржавала је наследнике кнеза Лазара, као што је и с њим својевремено тесно сарађивала. У првим данима после Косовске битке патријарх је непосредно учествовао у доношењу битних државних одлука. А земља је била у растројству и двострукој опасности.

Деспот Стефан Лазаревић и његов брат Вук,
манастир Љубостиња, Црква Успења Богородичиног, почетак XV века

Са севера су претили Угри. Краљ Жигмунд је већ 7. јула 1389. предузео једну важну дипломатску акцију. Тога дана је писмено овластио мачванског бана Николу Горјанског да крене у Србију на преговоре с Вуком Бранковићем, зетом кнеза Лазара. Садржина мисије није позната, речено је само да посланик треба да преговара и утаначи нешто што би било од користи за Вука Бранковића, али и за *Краљевину Рашку*. Не зна се да ли је ова акција довела до неког резултата, али свакако није одговарала интересима Лазаревића.

Краљ Жигмунд је истицао своја врховна права на неке делове Посавине и Подунавља. Нерашчишћени односи у самој Угарској отежавали су стање и на њеним границама према Србији. После кнежеве погибије, Иваниш Хорват, одметник од угарског краља и неко време савезник кнеза Лазара, успео је да заузме Мачву и Белин. Потиснут је тек војном интервенцијом Николе Горјанског. У септембру се већ знало за ратне припреме у Угарској, а затим је отпочео напад на Србију. Краљ Жигмунд је са добро опремљеним снагама прешао Саву и продро у Шумадију. Ударио је на градове Борач и Честин у Гружи и заузео их после жестоког отпора Срба. Било је то време напасти и мржње, забележио је један писац. Неизвесност је била општа, људи су тражили сигурнија уточишта. Тако је и кнегиња Милица октобра 1389. покушавала да у Дубровнику обезбеди прибежиште за случај невоље, али га није користила. Са друге стране лебдела је опасност од Турака. Стање безвлашћа морало се хитно окончати.

СРБИ И ТУРЦИ

Државни и црквени кругови нашли су се пред непремостивим тешкоћама. Изнурена земља без пунолетног владара, без довољно војске, није се могла одупирати нападима ни са севера ни са југа. Држање Вука Бранковића, који се после Косовске битке вратио на породичне поседе са нескривеним амбицијама да се наметне осталима, такође је изазивало подозрење на двору наследника кнеза Лазара. Времена за одлагање није било.

У таквим околностима, још за живота патријарха Спиридона (пре 11. августа 1389), донета је изузетно значајна одлука. Сам деспот Стефан Лазаревић, син и наследник кнеза Лазара, записао је касније да је она донета по патријарховом савету, уз сагласност архијереја Српске православне цркве, и кнегиње Милице. Одлучено је да се преговара с новим султаном и потражи споразум с њим.

Стефан Лазаревић о приликама после Косова

По неизреченом човекољубљу господа нашег Исуса Христа и његове све непорочне мајке владичице наше и Богородице и приснодеве Марије и молитвама мога светог господина родитеља кнеза Лазара било ми је дато да господујем после смрти његове, изданку деспоту Стефану, у земљи мојега отачаства. Тада је био наилазак иноплеменика на хришћане. Видевши толику побеђеност земље мојега отачаства и примивши савет од патријарха кир Спиридона и од других архијереја и од моје мајке кнегиње Милице назване монашки монахиња Јевгенија и од целог сабора, пођох у источне области у Велику Севастију великом амири Пајазиту, који је владао источном страном и западном. И помоћу Божјом и пречисте Богоматере и светога Симеона и Саве и светопочившег мог родитеља кнеза Лазара, молитвама ослободих ову земљу и градове отачаства мојега од великог амире Пајазита.

Радојчић, Н., *Закон о рудницима*, 37

Појединости преговора нису познате, извесно је да су окончани најкасније у првој половини 1390. године. Малобројни извори и потоњи догађаји откривају да је Србија, као некад Византија, признала врховну власт турског емира (султана). То је подразумевало плаћање трибута Бајазиту I и давање помоћних чета у рату. Поред тога, већ према устаљеном обичају у турским односима са хришћанским државама, уговорен је династички брак између Лазаревића и турског владара. Одлучено је да се Оливера, најмлађа кћи кнегиње Милице, упути Бајазиту I. Нешто касније то је и учињено *ради спаса угроженог народа*, како је то записао један савременик.

Србија је постала турска вазална кнежевина. За само годину дана од Косовске битке прилике у земљи измениле су се из основа. Настаје нова епоха, у којој су пресечени сви нормални токови развоја друштва. Косовска битка је заиста била судбоносна за Србе; њене последице биле су поразне. Споразум са султаном отклонио је само највећу опасност, али спокојство земљи није могао донети. Угарске и турске чете су се надметале по Србији, уносећи немир и страх. У пролеће 1390. Срби и Турци су напали угарске пограничне поседе. Голубац на Дунаву су преузели Турци, али је краљ Жигмунд предузео противнапад у лето исте године. Његове снаге су бродовима пребачене преко Дунава и затим напале Браничево, продревши све до града Витовнице. Нападачи су имали успеха: заробљене ратне заставе послате су као трофеји у Будим. Борбе су настављене и касније током 1390. године. Најпре их је, септембра, водио бан Никола Перењи, а затим и сам краљ Жигмунд, почетком новембра. Из Срема је продро до града Островице код Рудника.

Притисак из Угарске није престајао ни следећих година. Погранични сукоби смењивали су се с владарским походима већих размера. Крајем маја 1392. очекивала се нова акција угарског краља. Дубровчани су му чак послали гласника у сусрет на територији Србије. Напад је поново био усмерен према Подунављу. Почетком јула Жигмунд је продро до града Ждрела на Млави и његове снаге су операсале по Србији око месец дана. Прилике су још задуго биле ратне. Добро обавештени Дубровчани су још септембра исте године забрањивали својим трговцима одлазак у Србију.

Општој несигурности је доприносила и унутрашња неслога. На једној страни су били наследници кнеза Лазара, снажно потпомогнути угледом Српске православне цркве. После смрти патријарха Спиридона (августа 1389), једно време послове је водио патријарх Јефрем, да би касније на сабору, како је то и иначе бивало, био изабран нови поглавар, патријарх Данило III. На другој страни налазио се Вук Бранковић, с очигледним амбицијама да преузме водећу улогу у земљи. У покосовским годинама његов углед је стварно растао. У Дубровнику су то тачно знали. Међу преживелом српском властелом он није имао премца. Почетком 1390. Дубровчанима је потврдио своју раније издату повељу о слободи трговања, мада је и сам био изложен великим опасностима које су потресале земљу. Маја исте године био је принуђен да тражи склониште ван Србије, „ако не буде могао држати земљу српску". И набројао је тада своје непријатеље – Угре и Турке, али је то могао бити и било ко други. С уважавањем су тада Дубровчани обећали Вуку Бранковићу заштиту у своме граду. Наговестили су му и ретку повластицу – да у том случају може на дубровачком тлу изградити цркву „по својој вери", дакле, православну. Ипак, Вукова настојања да прошири подручје своје власти наилазила су на многобројне препреке. Покушај да се докопа Улциња, важног града породице Балшића, није успео (1390). После смрти краља Твртка (1391) видео је прилику да преузме познато владарско право Немањића, светодмитарски доходак. Дубровчани су га одбили, тврдећи да не управља целом српском државом, па да стога није у могућности да им обезбеди трговачке повластице, због којих се тај доходак и плаћа.

И друге су околности спутавале остварење Вукових планова. Мученички лик кнеза Лазара окупљао је присталице Лазаревића и опомињао да су храбри на Косову изгинули, а да су неки ипак преживели. Једни стичу поштовање, други осуду. Људи су, и кад то није записано, знали коме шта дугују. Патријарх Данило III је у свом *Слову о кнезу Лазару* (1392–1393) уопштено, али и довољно јасно,

говорио о верности Лазаревих сабораца, спремних да умру за кнеза „за благочастије и за отачаство". Вук није био међу њима. Смрт Лазарева и његов култ представљали су за њега невидљиве противнике. Када је извршен пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у његову задужбину, храм Вазнесења Христова у Раваници, том свечаном чину присуствовао је и Вук Бранковић са женом, Лазаревом ћерком Маром. Везе с кнегињом Милицом, како изгледа, нису биле коначно прекинуте. Она је чак у један мах (1392) боравила у Приштини, средишту Вукових земаља.

Верност Лазареве властеле – схватања епохе

А велехвални и мужаствени, и благородни, које породи и подиже Српска земља, као прекрасне леторасли, и изабране (кедре) Ливанове. Овако слатком и прељубазном своме господину одговараху:
Ми, господине наш, откако по општој природи од оца и матере рођени бисмо, Бога и тебе познадосмо. Бог нас подиже, а ти васпита. Као чеда исхрани, и као синове обдари, а као браћу изљуби, и као другове поштова. Славу и богатство и све што је красно на свету и срећу има, у свему заједничари и пријемници бисмо. Весеља и радости, а уједно и војинства, јела и наслађења богатих трпеза, љубав и част, све обилно од тебе примисмо. Што је много за те и за благочастије, и за отачаство нам умрети? Не поштедимо себе, знајући да имамо и после овога отићи и с прахом помешати се. Умримо да свагда живи будемо. Принесимо себе Богу као живу жртву, не као пре маловременим и обманљивим гошћењем наслађењу нашем, но у подвигу крвљу својом. Не поштедимо живот наш, да живописан пример после овога другима будемо. Не бојмо се страха који је дошао на нас, ни устремљења нечастивих непријатеља, који скачу на нас. Ако бисмо заиста на страх и губитак мислили, добра не бисмо се удостојили. Ако бисмо о сваком од пустошних погрешења помишљали, ништа од часних подвига не би се учинило. Ми с Исмаилћанима (Турцима) борити се имамо. Ако и мач главу и копље ребро и смрт живот, ми са непријатељима борити се имамо. Ми, о другови и саборци, узимамо пређашњих војина бу ме који су код Христа, да Христом се прослави Ми смо једна природа човечанска, потчињена тим страстима. И један гроб да нам буде. И једи поље тела наших с костима да прими, да едем (рајска) насеља светло нас приме.

Радојичић, Ђ., *Антологија*, 110–11

Времена су ипак била претешка. Неки су их називали „последњим". Личне судбине су утапане у заједничку несрећу. Ни Вук Бранковић није могао избећи судбину турског вазала. Јануара 1392. Турци су од њега преузели Скопље и ту створили важно упориште за даља освајања. Први турски намесник у том граду био је војсковођа Јигит-паша, познатији у нашим крајевима као Пашајит. Он је будно мотрио на султанове вазале и уплитао се у ионако замршене односе хришћанске господе. Турски одреди су упадали у околне крајеве, бегунци су стизали и до приморских градова на Јадранском мору. У таквим околностима и Вук Бранковић је ступио у преговоре са султаном. Новембра 1392. године се већ знало за утаначену погодбу. Вук Бранковић је постао султанов вазал, прихватио је плаћање данка новом господару, а свакако и обавезу да учествује у турским војним походима. Тиме су Турци начинили продор у стратешки важну област, која им је отварала путеве према Босни и другим хришћанским земљама.

На удару су се нашле и територије Балшића, којима је управљао Ђурађ II Страцимировић, „господар Зете у Краљевини Рашкој", како је записано у једном савременом документу. Власт су му ограничавали многи – Радич Црнојевић, његов сродник Константин Балшић и, најзад, неко време и Вук Бранковић. У мноштву локалних размирица Турци су увек проналазили сопствени интерес. Они су тако подржали амбициозне планове Константина Балшића, који је почетком 1391. покушавао да се у име султана Бајазита I учврсти у Драчу. Сваки покушај Турака да се устале на обали мора изазивао је отпор Венеције, која је у томе видела непосредно угрожавање својих интереса.

Узнемирен деловањем свога рођака, Ђурађ II је потражио заштиту папе Бонифација IX. Приклонивши се римској цркви, добио је дозволу да под њеном заштитом крене у борбу против турских присталица и непријатеља хришћанства.

Убрзо су други догађаји привукли пажњу зетског господара. Вест о смрти краља Твртка I, праћена пометњом у Босни, подстакла је Ђурђа II да нападне Котор и принуди га да призна његову власт, односно пристане на плаћање годишњег данка. Уз то, турске чете су стизале до приморских градова током 1392, а крајем лета те године, приликом преговора, Турци су заробили и самог Ђурђа. Скопски санџак-бег Пашајит је његово пуштање условио предајом Улциња и других места у Зети. Узалуд је Јелена Балшић, супруга Ђурђева и кћи кнеза Лазара, тражила помоћ од Венеције; добијала је само савете. Ђурађ II се ипак избавио из заточеништва, али под условом да Турцима преда Скадар, Дриваст и Свети Срђ на Бојани. Турски заповедник Шахин преузео је Скадар јануара 1393. године. Тако је султан стекао ново упориште за даља освајања.

КНЕЗ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ

У круговима средњовековне властеле порекло ...
великој мери одређивало ток живота поједин...
Најстарији син кнеза Лазара и кнегиње Мил...
рођен је 1377. године. По мајци је изданак ...
Немањића, јер је књегиња Милица била потом...
најстаријег Немањиног сина Вукана. Њен син ...
добио име Стефан, које је у Србији везивано ...
владаре из династије Немањића, чиме је си...
болично био предодређен да настави традиц...
која је у земљи свима била знана и блиска. ...
старешинству, опет, намењено му је да настав...
дело свога оца. Имао је да понесе велики терет ...
незахвално доба.

У време Косовске битке Стефан Лазаревић ...
имао око дванаест година. Погибија оца и већ...
дела српске војске, атмосфера страха и неизве...
ности покосовских година, преломни су догађај...
његове ране младости. Стасао је у приликама ...
којима је рат потискивао све друге облике жи...
вота. Требало је бранити и голи опстанак људ...
пред насиљем сваке врсте. Стога није чудо шт...
је тај књижевности склон младић постао ратни...
изузетне храбрости. Истицали су то његови са...
ременици, па и странци и непријатељи. Наочи...
човек, разноврсно обдарен, постао је време...
ном витез европског кова, последњи у српско...
средњовековној историји.

Прва значајна ратна и животна искуства стица...
је Стефан Лазаревић испуњавајући вазалс...
обавезе према Бајазиту I. Пратио је сестру Ол...
веру на путу до турског двора. С братом Вуко...
се прикључивао султановим походима. У зим...
1393–1394. Бајазит је наредио својим вазалима
да се окупе у Серу. Међу позваним су се налази...
ли византијски цар Манојло II Палеолог, његов...
савладар Јован VII, затим царев брат деспот
Теодор Палеолог, поред Константина Драгаш...
и кнеза Стефана Лазаревића. Султан је у једа...
мах одлучио да побије све присутне хришћане,
али наредба није одмах извршена, а Бајазит је
затим одустао од те намере. Задржао је раније
односе са вазалима. Млади Стефан се вратио у
земљу после овог скупа чији је исход био неиз...
вестан.

Снажна личност султана Бајазита I, а и несређене прилике у сопственој земљи, приморавали су кнеза да поштује споразум са Турцима. Боље него ико други, знао је Стефан Лазаревић прави смисао тог односа. Он га је сам назвао ропством, у које је доведен после Косовске битке: „Од Косова бих поробљен исмаиљћанском народу...” писао је касније српски владар. Ни много година после тога, као зрео човек, није могао да заборави „жестока и неиздржљива искушења” којима је у младости био изложен.

Деспот Стефан о животним недаћама

Ја након младићког ми узраста и младих ноктију, када је Бог (својим) старањем све на корист мени чинио, у многа жестока и неиздржљива искушења, па штавише и смртна пуштен бих, чему су сведоци и слушаоци небесне стихије и замало не читава васељена, и од свих избави ме Господ и још ће избавити. Но, у овим што је требало бити и што ћу пострадати, нека се каже: У тамним овим облацима ка сунчаним најсветлијим зракама – врлинама, велим, оца мојега и господина светога ми кнеза, једва и с муком гледах ја и они што су у власти мојој, иако смо тежили да се угледамо на њега, али с невољом и изван благости, О, губитка!

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 162

Лазаревићи су до 1395. године пролазили кроз велике тешкоће. Претње из Угарске нису престајале, а супарништво Вука Бранковића у сенци турског притиска наносило је много штете друштву. У таквим приликама савезници лако постају противници, верни вазали – одметници. Тих тешких година кнегиња Милица се потрудила да својим синовима обезбеди уточиште у манастиру Светог Пантелејмона на Светој гори, за случај да падну у беду и изгубе *своје господство*.

Самосталну владу преузима кнез Стефан најкасније 1395. године. Тада се, наиме, његова мајка замонашила и као малосхимница узела име Јевгенија. Остала је и даље, до смрти (1405), врло утицајна у Србији.

ЕВРОПА И ТУРЦИ

Косовска битка представља прекретницу у историји Европе. Својим последицама, више него непосредним исходом на бојишту, она је изазвала уочљиве промене у политици неких европских држава. Турци су убрзо после погибије кнеза Лазара избили на две главне европске међе балканског простора. Већ 1390. и 1391. године они угрожавају границе Угарске у Подунављу и Посавини. Освајањем Голупца, важног града на Дунаву, устаљују се надомак равничарских предела Панонске низије, чиме се отварају путеви према Средњој Европи. Турске чете ће их од тада често користити за брзе и непредвидиве походе. Продором до Дунава турска опасност постаје европски проблем. То више није сукоб ислама с православним светом, угрожена је и католичка Европа. Најпре ће то осетити Угарска.

На западу најезда Турака допире и до друге европске међе Балкана, до обала Јадранског мора. Чете Османлија су у залеђу приморских градова изазивале пометњу већ 1390, затим и следећих година. Дубровачка влада је повремено дозвољавала бегунцима из угрожених области да се склањају на њену територију, обично у Стон и на Пељешац.

Постепено се Турци учвршћују и у приморју – 1393. у Скадру, Дривасту и Светом Срђу на Бојани, али привремено. Неки арбанашки великаши им прилазе, други ступају у службу Венеције. Раздор локалне властеле је Турцима, као и другде, утирао пут.

Ђурађ Страцимировић Балшић, ослободивши се заточеништва, успева 1395. да од њих преотме Скадар, Дриваст и Свети Срђ, а од Константина Балшића осваја Дањ. Покушао је да се приближи Млетачкој републици, која се супротстављала појави Турака у важним приморским местима или њиховој близини.

Док су турски заповедници успешно натурали власт хришћанским господарима у Приморју, султан је водио ратове на истоку. На европском тлу нови плен је било Бугарско царство. Бајазит је 1393. године предузео велики војни поход против цара Ивана Шишмана, којег је оптужио за одржавање тајне везе са Угарском. Његова престоница Трнов (Трново) освојена је на јуриш, а

он сам погубљен. Синови Шишманови су се поделили: један се потурчио, други побегао у Угарску. Угледни патријарх Јефтимије је заробљен, затим му се губи траг. Једино се још у Видину привремено одржао цар Страцимир. Турци су значајно проширили подручје своје власти, а угрозили су и Влашку, па су се тако непосредно сукобили с интересима Угарске у тој области.

Две године касније (1395) султан је повео рат и против влашког војводе Јована Мирче. Османлијска најезда је многима изгледала незадржива. У турском табору су се те године налазили српски вазали Бајазитови, међу њима и краљ Марко, Константин Драгаш и кнез Стефан Лазаревић. Трагична времена раздвајала су људе и доводила их у међусобне сукобе зарад султанових интереса. Служили су српски ратници турским силницима „не с вољом, но по нужди", забележио је један савременик. До одсудне битке дошло је на Ровинама 17. маја 1395. године. Краљ Марко је пред битку, по запису Константина Филозофа, изговорио Константину Драгашу ове речи: „Ја кажем и молим Господа да буде хришћанима помоћник, ја нека будем први међу мртвима у овом рату!" Маркова молитва је услишена. Сачувана од заборава, она значи много више од личне судбине и Маркове погибије, она је сажета слика несреће поробљених народа. Поражена турска војска се повукла, али је султан убрзо потом ипак освојио Видин.

Бајазитова епоха је и у Грчкој оставила тешке трагове. Султан је током 1393–1394. године довршио освајање Тесалије. У лето 1394. почела је и опсада византијске престонице. Цариград се нашао у непријатељском обручу, који је дуго трајао. Тако су Турци, само неколико година после Косовске битке, потпуно изменили слику југоисточне Европе и доспели на праг Средње Европе, битно ојачани привредном снагом освојених области.

Пошто су Турци власт ширили претежно операцијама копнених снага (флотом још нису располагали), њихов продор у Подунавље изазвао је велику забринутост у суседним земљама. Угарски краљ Жигмунд Луксембуршки (1387–1437) затражио је помоћ хришћанске Европе пред навалом ислама.

Оживљена је идеја о крсташком рату против неверника, али сада у битно другачијим околностима него некад: бојиште више није било у Азији, него у срцу Европе. Страдањем српске војске на Косову 1389. и сломом Бугарског царства 1393. нестале су препреке надирању Османлија. Знак за узбуну на Западу дат је у право време. Угарски посланици, на челу са острогонским надбискупом, обилазили су европске дворове током 1395, настојећи да обезбеде достојну војну помоћ за предстојеће борбе. Одзив је био велики, страх такође. Крсташка идеја је још једном покренула знатан део племства Француске, Бургундије и Немачке, прикључили су се витезови из Италије, Шпаније, Пољске, Чешке. Највиђеније личности ритерског друштва нашле су се на путу према Подунављу, међу њима и полубрат енглеског краља Ричарда II, с представницима славних породица највише аристократије.

Априла 1396. крсташка војска је кренула из Дижона, преко Немачке, ка Будиму, где се прикључила угарским снагама. Окупило се око сто хиљада ратника. Био је то највећи крсташки поход који је икада организован, први пут на европском тлу у том обиму, али истовремено и последњи. Хришћанску флоту сачињавали су бродови реда Хоспиталаца, затим Венеције и Ђенове. Она је преко Црног мора упловила у воде Дунава, да пружи подршку копненим снагама. Одлучујућа битка се одиграла код Никопоља на Дунаву (у Бугарској), крајем септембра 1396. године. Жесток судар противника, битно различит начин ратовања и неискуство крсташких вођа довели су до тешког пораза хришћанске војске. Султан Бајазит је лично руководио операцијама, у којима је учествовао и Стефан Лазаревић. Највећи део европског племства је изгинуо или касније био побијен у заробљеништву. Краљ Жигмунд се спасао бекством на млетачки брод усидрен на Дунаву. Амбициозан европски план о сузбијању Турака је срушен, крсташка идеја је у свом овешталом облику доживела слом. Као и Србија на Косову 1389, тако је и хришћанска војска Запада код Никопоља 1396. претрпела огромне губитке. Последице пораза, међутим, осетили су само оближњи крајеви. Турска војска је продрла у Срем, разорила Земун и сав затечен живаљ одвела у ропство.

СЛОМ ВУКА БРАНКОВИЋА

Иако је од 1392. године признавао врховну власт султанову, Вук Бранковић није спадао у круг оданих вазала Бајазита I. Избегавао је уобичајене обавезе, изостао са скупа у Серу у зиму 1393–1394, а и у наредним годинама водио политику битно другачију од Лазаревића. У несигурном свету балканских великаша које су Турци подстицали једне против других, ни Вук се није могао осећати безбедним. У пролеће 1394. године добио је грађанство Млетачке републике, које му је омогућавало да с породицом, у случају потребе, нађе склониште у Венецији. Пошто није учествовао у султановом походу против влашког војводе Јована Мирче, плашио се турске освете. Током целе 1395. године он је пребацивао део имовине у Дубровник, а до отвореног сукоба с Турцима, који су га непрекидно потискивали, дошло је 1396. Вукови људи су још августа те године четовали у Полимљу, па су то у приморским градовима процењивали као опасност за трговачке караване.

Област старог Раса (код данашњег Новог Пазара) налазила се на удару Турака. Султанов кадија се марта 1396. учврстио у рударском месту Глухавици, а војне посаде су запоселе градове Звечан (код Косовске Митровице) и Јелеч (на Рогозни), на важном путу од Косова и Метохије према Босни. Талас уништавања захватио је српске цркве у рашком крају. Спаљена је црква у селу Дежеву, некадашњем двору Немањића, разорена једна недалеко од седишта рашких епископа, тзв. звана *Лотинска црква* (названа тако касније, у турско доба, пошто су је Турци уступили Дубровчанима, на коришћење). Насиље није заобишло ни Сопоћане: један пожар у манастирском комплексу догодио се у то време.

Вук Бранковић је пао у турске руке под непознатим околностима. Живот је окончао у тамници 6. октобра 1397. године. Његовој породици остао је само мањи део некада простране области; нешто су преузели Лазаревићи, док су сва важна места задржали Турци. Тиме почиње доба двовлашћа у неким деловима Србије. Турски поседи су задрли у управни систем српске државе, постепено разарајући затечено стање. Султан је стекао контролу над земљама својих вазала и могућност да дејствује и даље од њихових граница. Преко рашког подручја Бајазит I је почетком 1398. године напао Босну, изазивајући пометњу у свим околним областима.

Вук Бранковић је закратко преживео Косовску битку. Његов покушај да се после смрти кнеза Лазара одвоји од политике кнегиње Милице и њених наследника имао је ограничен домет. Ако није издао кнеза Лазара на Косову, он је после кнежеве погибије угрозио његово дело. Ни отпор султану Бајазиту ни трагичан крај у турском сужањству, нису Вуку Бранковићу обезбедили повољније место у свести народа. Сви текстови настали у српској средини, писани још руком савременика, препуштају Вука забораву. Летописци бележе само његову смрт, као да се о животу намерно ништа није хтело рећи. Ни Бранковићи се њиме нису поносили. Изгледа да је Вуку, лишеном поштовања савременика, било лако доделити улогу издајника на Косову; у сваком случају, народ га је касније оптужио за то.

ЦАРСКО ДОСТОЈАНСТВО ДЕСПОТА

На самом почетку XV века опште прилике у југоисточној Европи отварале су нове перспективе покореним народима. Време султана Бајазита I било је на измаку. Изненадан напад нових азијских освајача, Монгола, угрозио је најпре саме Турке. Кад су се монголском вођи Тимуру почели приклањати турски емири у Малој Азији, незадовољни Бајазитовом политиком, Турско царство је морало да брани и само језгро своје државе. Султан је позвао све вазале у борбу и с војском одлучно кренуо против непријатеља. Од српских кнежева одазвали су се Стефан и Вук Лазаревић и синови Вука Бранковића, који су почетком 1402. признали врховну султанову власт и, повративши тако део породичних добара, били обавезни да прате Бајазитову војску.

Крајем јула 1402. године, у борби код Ангоре (Анкаре), Монголи су потпуно поразили султана. Бајазит је доспео у заробљеништво, у којем је у пролеће 1403. године и умро. Монголи су опљачкали Малу Азију, освојили Смирну и допрли до обала Егејског мора. Турска је запала у велику кризу. Док је најстарији султанов син Сулејман настојао да се наметне својим сународницима као нов владар, хришћански свет је стицао наду да је на помолу преокрет који обећава боље дане.

Српски кнежеви су се преко византијске територије враћали с малоазијског бојишта. Стефан Лазаревић се с братом Вуком и одредом ратника упутио у Цариград, нешто касније је стигао и Ђурађ Бранковић, док је његов брат Гргур пао у монголско сужањство, али се касније ослободио. Ропства је допала и кћи кнеза Лазара, Оливера, која је после извесног времена, захваљујући посебним преговорима, такође успела да се врати у Србију.

Вести о турском поразу у Малој Азији примљене су у Византији с великим олакшањем. Царство је у протеклом периоду изгубило много територија. Учестали напади на престони Цариград доводили су у питање и сам опстанак Царства. Цар Манојло II Палеолог је управо у време битке код Ангоре боравио на Западу, тражећи помоћ. У престоници га је замењивао Јован VII Палеолог. Ту је с великим почастима дочекан кнез Стефан Лазаревић у лето 1402. и додељено му је највише византијско достојанство, титула деспота. У дугој византијској традицији ова титула је била привилегија даривана посебно одабраним појединцима, најчешће сродницима царског дома. Према правилима, деспот је имао ранг *величанства*, веома висок положај на двору и право да у документима користи ознаку *царство ми*. У очима савременика Византија је, као наследник Римског царства и баштиник идеје о универзалном хришћанском царству, још имала велики углед у свету. Старе српско-византијске везе овим су чином симболично још једном потврђене. Српски кнез био је Византији важан савезник почетком XV века, па су стога поведени преговори о браку којим би се он још чвршће везао за династију Палеолога. Тако је дошло до женидбе деспота Стефана са Јеленом, ћерком Франческа II Гатилузија, господара Лезбоса.

Кнез Стефан Лазаревић добија титулу деспота

Благочастиви кнез Стефан стигавши дакле у царствујући град (Цариград) заједно са братом својим Вуком, и од свију слушаше љубочасне гласове и мишљаху као да гледају неко сунце. А тада доби и деспотско достојанство од благочастивога цара Јована. Јер овога свога нећака беше оставио кир Манојло место себе, стешњаван напред реченим Бајазидом, и беше отишао ка римскима старога (Рима), ради сједињења цркве и да диже војску на одмазду и избављење. Јер већ много година држаше царствујући град затворен како пропада од глади... И овај, дакле, благочастиви Јован имао је не мало сукоба са становницима Галате (Ђеновљани) и када виде тога (Стефана) у царствујућем граду, веселећи се са овим у царским (дворима) и даде венац деспотскога достојанства, који беше сам себи исплео својим храбрим делима и добрострадалним подвизима.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 76

Деспот Стефан Лазаревић, манастир Каленић, Црква Ваведења Пресвете Богородице, почетак XV века

ВРЕМЕ ИСКУШЕЊА

Без обзира на војнички исход битке на Косову, Србија се одмах нашла у изузетно тешком положају. Толика погибија ратника једне мале земље, с највиђенијим међу њима, представљао је губитак који се није могао надокнадити у кратком року. Цвет српског племства изгинуо је на Косову пољу, многе породице су остале без мушких глава. Властеоско друштво, које је као и друго у Европи давало печат феудалном поретку, било је веома оштећено. Знатнијим снагама ратника витезова, толико значајних у оновременом начину војевања, Србија више није располагала. Локална војска крајишника, и сама проређена губицима на Косову, такође није могла озбиљније учествовати у одбрани земље. У таквим околностима смрт кнеза Лазара лако је добила значење опште несреће. Свако је у њој осећао и лични губитак, погибију свога ближњег. Општа несигурност, насупрот релативном миру уочи Косовске битке, наметнула је питање о смислу протеклих догађаја. Угрожено друштво, изложено насртајима сваке врсте, брзо је пригрлило мисао о страдању и жртви свога владара, о изузетности његовог подвига. Пут за стварање једног од најраспрострањенијих култова у српској историји био је отворен.

Живот је, међутим, тражио брза и прихватљива решења за све оне сукобе који су искрсли после погибије кнеза Лазара. Било их је и у земљи и на њеним границама. Прилике су биле утолико опасније што кнез није оставио за собом пунолетног наследника. Поред кћери, имао је двојицу синова: старијег Стефана од дванаест година и Вука, још млађег. У њихово име послове је преузела Лазарева удовица, кнегиња Милица. Као потомак династије Немањића, она је уживала велики углед у друштву, а уз то је била одлучна и способна жена.

Српска православна црква, на чијем се челу тада налазио патријарх Спиридон (1379–1389), подржавала је наследнике кнеза Лазара, као што је и с њим својевремено тесно сарађивала. У првим данима после Косовске битке патријарх је непосредно учествовао у доношењу битних државних одлука. А земља је била у растројству и двострукој опасности.

Деспот Стефан Лазаревић и његов брат Вук,
манастир Љубостиња, Црква Успења Богородичиног, почетак XV века

Са севера су претили Угри. Краљ Жигмунд је већ 7. јула 1389. предузео једну важну дипломатску акцију. Тога дана је писмено овластио мачванског бана Николу Горјанског да крене у Србију на преговоре с Вуком Бранковићем, зетом кнеза Лазара. Садржина мисије није позната, речено је само да посланик треба да преговара и утаначи нешто што би било од користи за Вука Бранковића, али и за *Краљевину Рашку*. Не зна се да ли је ова акција довела до неког резултата, али свакако није одговарала интересима Лазаревића.

Краљ Жигмунд је истицао своја врховна права на неке делове Посавине и Подунавља. Нерашчишћени односи у самој Угарској отежавали су стање и на њеним границама према Србији. После кнежеве погибије, Иваниш Хорват, одметник од угарског краља и неко време савезник кнеза Лазара, успео је да заузме Мачву и Белин. Потиснут је тек војном интервенцијом Николе Горјанског. У септембру се већ знало за ратне припреме у Угарској, а затим је отпочео напад на Србију. Краљ Жигмунд је са добро опремљеним снагама прешао Саву и продро у Шумадију. Ударио је на градове Борач и Честин у Гружи и заузео их после жестоког отпора Срба. Било је то време напасти и мржње, забележио је један писац. Неизвесност је била општа, људи су тражили сигурнија уточишта. Тако је и кнегиња Милица октобра 1389. покушавала да у Дубровнику обезбеди прибежиште за случај невоље, али га није користила. Са друге стране лебдела је опасност од Турака. Стање безвлашћа морало се хитно окончати.

СРБИ И ТУРЦИ

Државни и црквени кругови нашли су се пред непремостивим тешкоћама. Изнурена земља без пунолетног владара, без довољно војске, није се могла одупирати нападима ни са севера ни са југа. Држање Вука Бранковића, који се после Косовске битке вратио на породичне поседе са нескривеним амбицијама да се наметне осталима, такође је изазивало подозрење на двору наследника кнеза Лазара. Времена за одлагање није било.

У таквим околностима, још за живота патријарха Спиридона (пре 11. августа 1389), донета је изузетно значајна одлука. Сам деспот Стефан Лазаревић, син и наследник кнеза Лазара, записао је касније да је она донета по патријарховом савету, уз сагласност архијереја Српске православне цркве, и кнегиње Милице. Одлучено је да се преговара с новим султаном и потражи споразум с њим.

Стефан Лазаревић о приликама после Косова

По неизреченом човекољубљу господа нашег Исуса Христа и његове све непорочне мајке владичице наше и Богородице и приснодеве Марије и молитвама мога светог господина родитеља кнеза Лазара било ми је дато да господујем после смрти његове, изданку деспоту Стефану, у земљи мојега отачаства. Тада је био наилазак иноплеменика на хришћане. Видевши толику побеђеност земље мојега отачаства и примивши савет од патријарха кир Спиридона и од других архијереја и од моје мајке кнегиње Милице назване монашки монахиња Јевгенија и од целог сабора, пођох у источне области у Велику Севастију великом амири Пајазиту, који је владао источном страном и западном. И помоћу Божјом и пречисте Богоматере и светога Симеона и Саве и светопочившег мог родитеља кнеза Лазара, молитвама ослободих ову земљу и градове отачаства мојега од великог амире Пајазита.

Радојчић, Н., *Закон о рудницима*, 37

Појединости преговора нису познате, извесно је да су окончани најкасније у првој половини 1390. године. Малобројни извори и потоњи догађаји откривају да је Србија, као некад Византија, признала врховну власт турског емира (султана). То је подразумевало плаћање трибута Бајазиту I и давање помоћних чета у рату. Поред тога, већ према устаљеном обичају у турским односима са хришћанским државама, уговорен је династички брак између Лазаревића и турског владара. Одлучено је да се Оливера, најмлађа кћи кнегиње Милице, упути Бајазиту I. Нешто касније то је и учињено *ради спаса угроженог народа*, како је то записао један савременик.

Србија је постала турска вазална кнежевина. За само годину дана од Косовске битке прилике у земљи измениле су се из основа. Настаје нова епоха, у којој су пресечени сви нормални токови развоја друштва. Косовска битка је заиста била судбоносна за Србе; њене последице биле су поразне. Споразум са султаном отклонио је само највећу опасност, али спокојство земљи није могао донети. Угарске и турске чете су се надметале по Србији, уносећи немир и страх. У пролеће 1390. Срби и Турци су напали угарске пограничне поседе. Голубац на Дунаву су преузели Турци, али је краљ Жигмунд предузео противнапад у лето исте године. Његове снаге су бродовима пребачене преко Дунава и затим напале Браничево, продревши све до града Витовнице. Нападачи су имали успеха: заробљене ратне заставе послате су као трофеји у Будим. Борбе су настављене и касније током 1390. године. Најпре их је, септембра, водио бан Никола Перењи, а затим и сам краљ Жигмунд, почетком новембра. Из Срема је продро до града Островице код Рудника.

Притисак из Угарске није престајао ни следећих година. Погранични сукоби смењивали су се с владарским походима већих размера. Крајем маја 1392. очекивала се нова акција угарског краља. Дубровчани су му чак послали гласника у сусрет на територији Србије. Напад је поново био усмерен према Подунављу. Почетком јула Жигмунд је продро до града Ждрела на Млави и његове снаге су оперисале по Србији око месец дана. Прилике су још задуго биле ратне. Добро обавештени Дубровчани су још септембра исте године забрањивали својим трговцима одлазак у Србију.

Општој несигурности је доприносила и унутрашња неслога. На једној страни су били наследници кнеза Лазара, снажно потпомогнути угледом Српске православне цркве. После смрти патријарха Спиридона (августа 1389), једно време послове је водио патријарх Јефрем, да би касније на сабору, како је то и иначе бивало, био изабран нови поглавар, патријарх Данило III. На другој страни налазио се Вук Бранковић, с очигледним амбицијама да преузме водећу улогу у земљи. У покосовским годинама његов углед је стварно растао. У Дубровнику су то тачно знали. Међу преживелом српском властелом он није имао премца. Почетком 1390. Дубровчанима је потврдио своју раније издату повељу о слободи трговања, мада је и сам био изложен великим опасностима које су потресале земљу. Маја исте године био је принуђен да тражи склониште ван Србије, „ако не буде могао држати земљу српску". И набројао је тада своје непријатеље – Угре и Турке, али је то могао бити и било ко други. С уважавањем су тада Дубровчани обећали Вуку Бранковићу заштиту у своме граду. Наговестили су му и ретку повластицу – да у том случају може на дубровачком тлу изградити цркву „по својој вери", дакле, православну. Ипак, Вукова настојања да прошири подручје своје власти наилазила су на многобројне препреке. Покушај да се докопа Улциња, важног града породице Балшића, није успео (1390). После смрти краља Твртка (1391) видео је прилику да преузме познато владарско право Немањића, светодмитарски доходак. Дубровчани су га одбили, тврдећи да не управља целом српском државом, па да стога није у могућности да им обезбеди трговачке повластице, због којих се тај доходак и плаћа.

И друге су околности спутавале остварење Вукових планова. Мученички лик кнеза Лазара окупљао је присталице Лазаревића и опомињао да су храбри на Косову изгинули, а да су неки ипак преживели. Једни стичу поштовање, други осуду. Људи су, и кад то није записано, знали коме шта дугују. Патријарх Данило III је у свом *Слову о кнезу Лазару* (1392–1393) уопштено, али и довољно јасно,

говорио о верности Лазаревих сабораца, спремних да умру за кнеза „за благочастије и за отачаство". Вук није био међу њима. Смрт Лазарева и његов култ представљали су за њега невидљиве противнике. Када је извршен пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у његову задужбину, храм Вазнесења Христова у Раваници, том свечаном чину присуствовао је и Вук Бранковић са женом, Лазаревом ћерком Маром. Везе с кнегињом Милицом, како изгледа, нису биле коначно прекинуте. Она је чак у један мах (1392) боравила у Приштини, средишту Вукових земаља.

Верносӣ Лазареве власӣеле – схваӣања eӣoхe

А велехвални и мужасӣвени, и блаӷородни, које ӣороди и ӣодиже Срӣска земља, као ӣрекрасне леӣорасли, и изабране (кедре) Ливанове. Овако слаӣком и ӣрељубазном своме ӷосӣодину одӷовараху:

Ми, ӷосӣодине наш, оӣкако ӣо оӣшӣој ӣрироди од оца и маӣере рођени бисмо, Боӷа и ӣебе ӣознадосмо. Боӷ нас ӣодиже, а ӣи васӣиӣа. Као чеда исхрани, и као синове обдари, а као браћу изљуби, и као друӷове ӣошӣова. Славу и боӷаӣсӣво и све шӣо је красно на свеӣу и срећу има, у свему заједничари и ӣријемници бисмо. Весеља и радосӣи, а уједно и војинсӣва, јела и наслађења боӷаӣих ӣрӣеза, љубав и часӣ, све обилно од ӣебе ӣримисмо. Шӣо је мноӷо за ӣе и за блаӷочасӣије, и за оӣачасӣво нам умреӣи? Не ӣошӣедимо себе, знајући да имамо и ӣосле овоӷа оӣићи и с ӣрахом ӣомешаӣи се. Умримо да свaӷда живи будемо. Принесимо себе Боӷу као живу жрӣву, не као ӣре маловременим и обманљивим ӷошћењем наслађењу нашем, но у ӣодвиӷу крвљу својом. Не ӣошӣедимо живоӣ наш, да живоӣисан ӣример ӣосле овоӷа друӷима будемо. Не бојмо се сӣраха који је дошао на нас, ни усӣремљења нечасӣивих неӣријаӣеља, који скачу на нас. Ако бисмо заисӣа на сӣрах и ӷубиӣак мислили, добра не бисмо се удосӣојили. Ако бисмо о сваком од ӣусӣошних ӣоӷрешења ӣомишљали, ништа од часних ӣодвиӷа не би се учинило. Ми с Исмаилћанима (Турцима) бориӣи се имамо. Ако и мач ӷлаву и коӣље ребро и смрӣ живоӣ, ми са неӣријаӣељима бориӣи се имамо. Ми, о друӷови и саборци, узимамо ӣређашњих војина време који су код Хрисӣа, да Хрисӣом се ӣрославимо. Ми смо једна ӣрирода човечанска, ӣоӣчињена исӣим сӣрасӣима. И један ӷроб да нам буде. И једно ӣоље ӣела наших с косӣима да ӣрими, да еденска (рајска) насеља свеӣло нас ӣриме.

Радојичић, Ђ., *Анӣолоӷија*, 110–111

Времена су ипак била претешка. Неки су их називали „последњим". Личне судбине су утапане у заједничку несрећу. Ни Вук Бранковић није могао избећи судбину турског вазала. Јануара 1392. Турци су од њега преузели Скопље и ту створили важно упориште за даља освајања. Први турски намесник у том граду био је војсковођа Јигитпаша, познатији у нашим крајевима као Пашајит. Он је будно мотрио на султанове вазале и уплитао се у ионако замршене односе хришћанске господе. Турски одреди су упадали у околне крајеве, бегунци су стизали и до приморских градова на Јадранском мору. У таквим околностима и Вук Бранковић је ступио у преговоре са султаном. Новембра 1392. године се већ знало за утаначену погодбу. Вук Бранковић је постао султанов вазал, прихватио је плаћање данка новом господару, а свакако и обавезу да учествује у турским војним походима. Тиме су Турци начинили продор у стратешки важну област, која им је отварала путеве према Босни и другим хришћанским земљама.

На удару су се нашле и територије Балшића, којима је управљао Ђурађ II Страцимировић, „господар Зете у Краљевини Рашкој", како је записано у једном савременом документу. Власт су му ограничавали многи – Радич Црнојевић, његов сродник Константин Балшић и, најзад, неко време и Вук Бранковић. У мноштву локалних размирица Турци су увек проналазили сопствени интерес. Они су тако подржали амбициозне планове Константина Балшића, који је почетком 1391. покушавао да се у име султана Бајазита I учврсти у Драчу. Сваки покушај Турака да се устале на обали мора изазивао је отпор Венеције, која је у томе видела непосредно угрожавање својих интереса.

Узнемирен деловањем свога рођака, Ђурађ II је потражио заштиту папе Бонифација IX. Приклонивши се римској цркви, добио је дозволу да под њеном заштитом крене у борбу против турских присталица и непријатеља хришћанства.

Убрзо су други догађаји привукли пажњу зетског господара. Вест о смрти краља Твртка I, праћена пометњом у Босни, подстакла је Ђурђа II да нападне Котор и принуди га да призна његову власт, односно пристане на плаћање годишњег данка. Уз то, турске чете су стизале до приморских градова током 1392, а крајем лета те године, приликом преговора, Турци су заробили и самог Ђурђа. Скопски санџак-бег Пашајит је његово пуштање условио предајом Улциња и других места у Зети. Узалуд је Јелена Балшић, супруга Ђурђева и кћи кнеза Лазара, тражила помоћ од Венеције; добијала је само савете. Ђурађ II се ипак избавио из заточеништва, али под условом да Турцима преда Скадар, Дриваст и Свети Срђ на Бојани. Турски заповедник Шахин преузео је Скадар јануара 1393. године. Тако је султан стекао ново упориште за даља освајања.

КНЕЗ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ

У круговима средњовековне властеле порекло је у великој мери одређивало ток живота појединца. Најстарији син кнеза Лазара и кнегиње Милице рођен је 1377. године. По мајци је изданак лозе Немањића, јер је књегиња Милица била потомак најстаријег Немањиног сина Вукана. Њен син је добио име Стефан, које је у Србији везивано за владаре из династије Немањића, чиме је симболично био предодређен да настави традицију која је у земљи свима била знана и блиска. По старешинству, опет, намењено му је да настави дело свога оца. Имао је да понесе велики терет у незахвално доба.

У време Косовске битке Стефан Лазаревић је имао око дванаест година. Погибија оца и већег дела српске војске, атмосфера страха и неизвесности покосовских година, преломни су догађаји његове ране младости. Стасао је у приликама у којима је рат потискивао све друге облике живота. Требало је бранити и голи опстанак људи пред насиљем сваке врсте. Стога није чудо што је тај књижевности склон младић постао ратник изузетне храбрости. Истицали су то његови савременици, па и странци и непријатељи. Наочит човек, разноврсно обдарен, постао је временом витез европског кова, последњи у српској средњовековној историји.

Прва значајна ратна и животна искуства стицао је Стефан Лазаревић испуњавајући вазалске обавезе према Бајазиту I. Пратио је сестру Оливеру на путу до турског двора. С братом Вуком се прикључивао султановим походима. У зиму 1393–1394. Бајазит је наредио својим вазалима да се окупе у Серу. Међу позваним су се налазили византијски цар Манојло II Палеолог, његов савладар Јован VII, затим царев брат деспот Теодор Палеолог, поред Константина Драгаша и кнеза Стефана Лазаревића. Султан је у један мах одлучио да побије све присутне хришћане, али наредба није одмах извршена, а Бајазит је затим одустао од те намере. Задржао је раније односе са вазалима. Млади Стефан се вратио у земљу после овог скупа чији је исход био неизвестан.

Снажна личност султана Бајазита I, а и несређене прилике у сопственој земљи, приморавали су кнеза да поштује споразум са Турцима. Боље него ико други, знао је Стефан Лазаревић прави смисао тог односа. Он га је сам назвао ропством, у које је доведен после Косовске битке: „Од Косова бих поробођен исмаиљћанском народу..." писао је касније српски владар. Ни много година после тога, као зрео човек, није могао да заборави „жестока и неиздржљива искушења" којима је у младости био изложен.

Деспот Стефан о животним недаћама

Ја након младићког ми узраста и младих ноктију, када је Бог (својим) старањем све на корист мени чинио, у многа жестока и неиздржљива искушења, па штавише и смртна пуштен бих, чему су сведоци и слушаоци небесне стихије и замало не читава васељена, и од свих избави ме Господ и још ће избавити. Но, у овим што је требало бити и што ћу пострадати, нека се каже: У тамним овим облацима ка сунчаним најсветлијим зракама – врлинама, велим, оца мојега и господина светога ми кнеза, једва и с муком гледах ја и они што су у власти мојој, иако смо тежили да се угледамо на њега, али с невољом и изван благости, О, губитка!

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 162

Лазаревићи су до 1395. године пролазили кроз велике тешкоће. Претње из Угарске нису престајале, а супарништво Вука Бранковића у сенци турског притиска наносило је много штете друштву. У таквим приликама савезници лако постају противници, верни вазали – одметници. Тих тешких година кнегиња Милица се потрудила да својим синовима обезбеди уточиште у манастиру Светог Пантелејмона на Светој гори, за случај да падну у беду и изгубе *своје господство*.

Самосталну владу преузима кнез Стефан најкасније 1395. године. Тада се, наиме, његова мајка замонашила и као малосхимница узела име Јевгенија. Остала је и даље, до смрти (1405), врло утицајна у Србији.

ЕВРОПА И ТУРЦИ

Косовска битка представља прекретницу и у историји Европе. Својим последицама, више него непосредним исходом на бојишту, она је изазвала уочљиве промене у политици неких европских држава. Турци су убрзо после погибије кнеза Лазара избили на две главне европске међе балканског простора. Већ 1390. и 1391. године они угрожавају границе Угарске у Подунављу и Посавини. Освајањем Голупца, важног града на Дунаву, устаљују се надомак равничарских предела Панонске низије, чиме се отварају путеви према Средњој Европи. Турске чете ће их од тада често користити за брзе и непредвидиве походе. Продором до Дунава турска опасност постаје европски проблем. То више није сукоб ислама с православним светом, угрожена је и католичка Европа. Најпре ће то осетити Угарска.

На западу најезда Турака допире и до друге европске међе Балкана, до обала Јадранског мора. Чете Османлија су у залеђу приморских градова изазивале пометњу већ 1390, затим и следећих година. Дубровачка влада је повремено дозвољавала бегунцима из угрожених области да се склањају на њену територију, обично у Стон и на Пелешац.

Постепено се Турци учвршћују и у приморју – 1393. у Скадру, Дривасту и Светом Срђу на Бојани, али привремено. Неки арбанашки великаши им прилазе, други ступају у службу Венеције. Раздор локалне властеле је Турцима, као и другде, утирао пут.

Ђурађ Страцимировић Балшић, ослободивши се заточеништва, успева 1395. да од њих преотме Скадар, Дриваст и Свети Срђ, а од Константина Балшића осваја Дањ. Покушао је да се приближи Млетачкој републици, која се супротстављала појави Турака у важним приморским местима или њиховој близини.

Док су турски заповедници успешно натурали власт хришћанским господарима у Приморју, султан је водио ратове на истоку. На европском тлу нови плен је било Бугарско царство. Бајазит је 1393. године предузео велики војни поход против цара Ивана Шишмана, којег је оптужио за одржавање тајне везе са Угарском. Његова престоница Трнов (Трново) освојена је на јуриш, а он сам погубљен. Синови Шишманови су се поделили: један се потурчио, други побегао у Угарску. Угледни патријарх Јефтимије је заробљен, затим му се губи траг. Једино се још у Видину привремено одржао цар Страцимир. Турци су значајно проширили подручје своје власти, а угрозили су и Влашку, па су се тако непосредно сукобили с интересима Угарске у тој области.

Две године касније (1395) султан је повео рат и против влашког војводе Јована Мирче. Османлијска најезда је многима изгледала незадржива. У турском табору су се те године налазили српски вазали Бајазитови, међу њима и краљ Марко, Константин Драгаш и кнез Стефан Лазаревић. Трагична времена раздвајала су људе и доводила их у међусобне сукобе зарад султанових интереса. Служили су српски ратници турским силницима „не с вољом, но по нужди", забележио је један савременик. До одсудне битке дошло је на Ровинама 17. маја 1395. године. Краљ Марко је пред битку, по запису Константина Филозофа, изговорио Константину Драгашу ове речи: „Ја кажем и молим Господа да буде хришћанима помоћник, а ја нека будем први међу мртвима у овом рату!" Маркова молитва је услишена. Сачувана од заборава, она значи много више од личне судбине и Маркове погибије, она је сажета слика несреће поробљених народа. Поражена турска војска се повукла, али је султан убрзо потом ипак освојио Видин.

Бајазитова епоха је и у Грчкој оставила тешке трагове. Султан је током 1393–1394. године довршио освајање Тесалије. У лето 1394. почела је и опсада византијске престонице. Цариград се нашао у непријатељском обручу, који је дуго трајао. Тако су Турци, само неколико година после Косовске битке, потпуно изменили слику југоисточне Европе и доспели на праг Средње Европе, битно ојачани привредном снагом освојених области.

Пошто су Турци власт ширили претежно операцијама копнених снага (флотом још нису располагали), њихов продор у Подунавље изазвао је велику забринутост у суседним земљама. Угарски краљ Жигмунд Луксембуршки (1387–1437) затражио је помоћ хришћанске Европе пред навалом ислама.

Оживљена је идеја о крсташком рату против неверника, али сада у битно другачијим околностима него некад: бојиште више није било у Азији, него у срцу Европе. Страдањем српске војске на Косову 1389. и сломом Бугарског царства 1393. нестале су препреке надирању Османлија. Знак за узбуну на Западу дат је у право време. Угарски посланици, на челу са острогонским надбискупом, обилазили су европске дворове током 1395, настојећи да обезбеде достојну војну помоћ за предстојеће борбе. Одзив је био велики, страх такође. Крсташка идеја је још једном покренула знатан део племства Француске, Бургундије и Немачке, прикључили су се витезови из Италије, Шпаније, Пољске, Чешке. Највиђеније личности витешког друштва нашле су се на путу према Подунављу, међу њима и полубрат енглеског краља Ричарда II, с представницима славних породица највише аристократије.

Априла 1396. крсташка војска је кренула из Дижона, преко Немачке, ка Будиму, где се прикључила угарским снагама. Окупило се око сто хиљада ратника. Био је то највећи крсташки поход који је икада организован, први пут на европском тлу у том обиму, али истовремено и последњи. Хришћанску флоту сачињавали су бродови реда Хоспиталаца, затим Венеције и Ђенове. Она је преко Црног мора упловила у воде Дунава, да пружи подршку копненим снагама. Одлучујућа битка се одиграла код Никопоља на Дунаву (у Бугарској), крајем септембра 1396. године. Жесток судар противника, битно различит начин ратовања и неискуство крсташких вођа довели су до тешког пораза хришћанске војске. Султан Бајазит је лично руководио операцијама, у којима је учествовао и Стефан Лазаревић. Највећи део европског племства је изгинуо или касније био побијен у заробљеништву. Краљ Жигмунд се спасао бекством на млетачки брод усидрен на Дунаву. Амбициозан европски план о сузбијању Турака је срушен, крсташка идеја је у свом овешталом облику доживела слом. Као и Србија на Косову 1389, тако је и хришћанска војска Запада код Никопоља 1396. претрпела огромне губитке. Последице пораза, међутим, осетили су само оближњи крајеви. Турска војска је продрла у Срем, разорила Земун и сав затечен живаљ одвела у ропство.

СЛОМ ВУКА БРАНКОВИЋА

Иако је од 1392. године признавао врховну власт султанову, Вук Бранковић није спадао у круг оданих вазала Бајазита I. Избегавао је уобичајене обавезе, изостао са скупа у Серу у зиму 1393–1394, а и у наредним годинама водио политику битно другачију од Лазаревића. У несигурном свету балканских великаша које су Турци подстицали једне против других, ни Вук се није могао осећати безбедним. У пролеће 1394. године добио је грађанство Млетачке републике, које му је омогућавало да с породицом, у случају потребе, нађе склониште у Венецији. Пошто није учествовао у султановом походу против влашког војводе Јована Мирче, плашио се турске освете. Током целе 1395. године он је пребацивао део имовине у Дубровник, а до отвореног сукоба с Турцима, који су га непрекидно потискивали, дошло је 1396. Вукови људи су још августа те године четовали у Полимљу, па су то у приморским градовима процењивали као опасност за трговачке караване.

Област старог Раса (код данашњег Новог Пазара) налазила се на удару Турака. Султанов кадија се марта 1396. учврстио у рударском месту Глухавици, а војне посаде су запоселе градове Звечан (код Косовске Митровице) и Јелеч (на Рогозни), на важном путу од Косова и Метохије према Босни. Талас уништавања захватио је српске цркве у рашком крају. Спаљена је црква у селу Дежеву, некадашњем двору Немањића, разорена једна недалеко од седишта рашких епископа, такозвана *Лошинска црква* (названа тако касније, у турско доба, пошто су је Турци уступили Дубровчанима, на коришћење). Насиље није заобишло ни Сопоћане: један пожар у манастирском комплексу догодио се у то време.

Вук Бранковић је пао у турске руке под непознатим околностима. Живот је окончао у тамници 6. октобра 1397. године. Његовој породици остао је само мањи део некада простране области; нешто су преузели Лазаревићи, док су сва важна места задржали Турци. Тиме почиње доба двовлашћа у неким деловима Србије. Турски поседи су задрли у управни систем српске државе, постепено разарајући затечено стање. Султан је стекао контролу над земљама својих вазала и могућност да дејствује и даље од њихових граница. Преко рашког подручја Бајазит I је почетком 1398. године напао Босну, изазивајући пометњу у свим околним областима.

Вук Бранковић је закратко преживео Косовску битку. Његов покушај да се после смрти кнеза Лазара одвоји од политике кнегиње Милице и њених наследника имао је ограничен домет. Ако није издао кнеза Лазара на Косову, он је после кнежеве погибије угрозио његово дело. Ни отпор султану Бајазиту ни трагичан крај у турском сужањству, нису Вуку Бранковићу обезбедили повољније место у свести народа. Сви текстови настали у српској средини, писани још руком савременика, препуштају Вука забораву. Летописци бележе само његову смрт, као да се о животу намерно ништа није хтело рећи. Ни Бранковићи се њиме нису поносили. Изгледа да је Вуку, лишеном поштовања савременика, било лако доделити улогу издајника на Косову; у сваком случају, народ га је касније оптужио за то.

ЦАРСКО ДОСТОЈАНСТВО ДЕСПОТА

На самом почетку XV века опште прилике у југоисточној Европи отварале су нове перспективе покореним народима. Време султана Бајазита I било је на измаку. Изненадан напад нових азијских освајача, Монгола, угрозио је најпре саме Турке. Кад су се монголском вођи Тимуру почели приклањати турски емири у Малој Азији, незадовољни Бајазитовом политиком, Турско царство је морало да брани и само језгро своје државе. Султан је позвао све вазале у борбу и с војском одлучно кренуо против непријатеља. Од српских кнежева одазвали су се Стефан и Вук Лазаревић и синови Вука Бранковића, који су почетком 1402. признали врховну султанову власт и, повративши тако део породичних добара, били обавезни да прате Бајазитову војску.

Крајем јула 1402. године, у борби код Ангоре (Анкаре), Монголи су потпуно поразили султана. Бајазит је доспео у заробљеништво, у којем је у пролеће 1403. године и умро. Монголи су опљачкали Малу Азију, освојили Смирну и допрли до обала Егејског мора. Турска је запала у велику кризу. Док је најстарији султанов син Сулејман настојао да се наметне својим сународницима као нов владар, хришћански свет је стицао наду да је на помолу преокрет који обећава боље дане.

Српски кнежеви су се преко византијске територије враћали с малоазијског бојишта. Стефан Лазаревић се с братом Вуком и одредом ратника упутио у Цариград, нешто касније је стигао и Ђурађ Бранковић, док је његов брат Гргур пао у монголско сужањство, али се касније ослободио. Ропства је допала и кћи кнеза Лазара, Оливера, која је после извесног времена, захваљујући посебним преговорима, такође успела да се врати у Србију.

Вести о турском поразу у Малој Азији примљене су у Византији с великим олакшањем. Царство је у протеклом периоду изгубило много територија. Учестали напади на престони Цариград доводили су у питање и сам опстанак Царства. Цар Манојло II Палеолог је управо у време битке код Ангоре боравио на Западу, тражећи помоћ. У престоници га је замењивао Јован VII Палеолог. Ту је с великим почастима дочекан кнез Стефан Лазаревић у лето 1402. и додељено му је највише византијско достојанство, титула деспота. У дугој византијској традицији ова титула је била привилегија даривана посебно одабраним појединцима, најчешће сродницима царског дома. Према правилима, деспот је имао ранг *величанства*, веома висок положај на двору и право да у документима користи ознаку *царство ми*. У очима савременика Византија је, као наследник Римског царства и баштиник идеје о универзалном хришћанском царству, још имала велики углед у свету. Старе српско-византијске везе овим су чином симболично још једном потврђене. Српски кнез био је Византији важан савезник почетком XV века, па су стога поведени преговори о браку којим би се он још чвршће везао за династију Палеолога. Тако је дошло до женидбе деспота Стефана са Јеленом, ћерком Франческа II Гатилузија, господара Лезбоса.

Кнез Стефан Лазаревић добија титулу деспота

Благочастиви кнез Стефан стигавши дакле у царствујући град (Цариград) заједно са братом својим Вуком, и од свију слушаше љубочасне гласове и мишљаху као да гледају неко сунце. А тада доби и деспотско достојанство од благочастивога цара Јована. Јер овога свога нећака беше оставио кир Манојло место себе, стешњаван напред реченим Бајазидом, и беше отишао ка римскима старога (Рима), ради сједињења цркве и да диже војску на одмазду и избављење. Јер већ много година држаше царствујући град затворен како пропада од глади... И овај, дакле, благочастиви Јован имао је не мало сукоба са становницима Галате (Ђеновљани) и када виде тога (Стефана) у царствујућем граду, веселећи се са овим у царским (дворима) и даде венац деспотскога достојанства, који беше сам себи исплео својим храбрим делима и добрострадалним подвизима.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 76

Деспот Стефан Лазаревић, манастир Каленић, Црква Ваведења Пресвете Богородице, почетак XV века

Прихватајући достојанство деспота, Стефан Лазаревић је наставио традицију државноправних схватања немањићке епохе. Сматрало се да у хришћанској заједници народа Византија стоји на челу хијерархије држава. Према таквим представама, поред овог признатог царства постоји и самостална српска држава како је то одредио још Стефан Немања. Као и његови претходници на српском престолу, Стефан Лазаревић је мисао о самосталности изражавао речју *самодржац* или *самодржавни деспот* (1405). Њему је 1410. године још једном потврђена деспотска титула, коју је, иначе, могао да додели само византијски цар. После Стефана Лазаревића добио ју је и Ђурађ Бранковић. У Србији је реч деспот временом добијала значење владарске титуле. Срби су је чували и после пропасти Византијског царства. Вође српског народа у јужној Угарској су се почетком XVI века такође називали деспотима. Титула носиоца власти се понекад преносила на земљу којом је он владао. Назив *деспотовина* је, по свему судећи, млађег постања.

ОТПОРИ И СУКОБИ

После смрти кнеза Лазара избиле су у врховима српског друштва многобројне несугласице. Као што је и другде бивало, нестанак снажне личности владара или великаша пружао је прилику потчињеној властели да изрази стара незадовољства, обнови супарништва или покуша да се докопа веће самосталности. Историја европског витерског друштва с људима одгајаним у духу властеоског појма *вере* и *невере* према господару, права је ризница таквих примера. Још је средњовековна књижевност извајала познате ликове јунака који живот поистовећују с верношћу задатој речи и оних, који лични интерес супротстављају господаревом. У сенци турских напада, пут до невере био је краћи и уноснији. Требало је само потражити заштиту освајача, па је свака услуга бивала награђена.

Противници Стефана Лазаревића у земљи оптужили су султану младога кнеза да одржава тајне везе с Угрима, а после неуспелог турског похода на Босну (јануара 1398), њему су приписали знатан удео у поразу. Гласови о преговорима са Угарском, делом тачни, делом измишљени, имали су разорно дејство. Пошто је заверу открио на време, Стефан Лазаревић се одлучно обрачунао са противницима. Војвода Новак Белоцрквић, господар земаља у топличком крају, ухваћен је и погубљен, а утицајни великаш рудничке области Никола Зојић, да би избегао најгоре, повукао се с породицом у манастир. Турске чете су почеле тумарати по Србији марта и априла 1398. године. Ипак, све је зависило од султанове воље. Кнегиња Милица се исте године прва упутила на двор Бајазита I, а затим је и сам Стефан Лазаревић био принуђен да онде разјашњава свој став. Успео је не само да се одржи на власти већ и да учврсти свој положај. Турско уплитање у размирице српске властеле постало је од тада правило.

Сукоби између Лазаревића и наследника Вука Бранковића узели су маха после битке код Ангоре. Још у Цариграду, на повратку у земљу, дошло је до неспоразума између деспота Стефана и Ђурђа Бранковића. Ђурађ је најпре био заточен, а затим, пошто се ослободио (септембра 1402), пришао је султану Сулејману. Уз тур-

ску помоћ повео је борбу против Лазаревића у земљи. Лазаревићи су се у Србију вратили преко Зете, где им је велику подршку пружио Ђурађ II Страцимировић Балшић, иначе зет деспота Стефана. Крајем новембра, недалеко од манастира Грачанице, код места Трипоља, сукобиле су се снаге завађених страна. Против деспота борио се Ђурађ Бранковић с турским одредима, али и сам несигуран у ново савезништво. Битку је одлучио Стефан Лазаревић са својим четама, пошто је на време притекао у помоћ брату Вуку, који је претрпео знатне губитке. Али неспоразум међу браћом, зачет раније, сада је продубљен. Није га могла спречити ни кнегиња Милица, која је у покосовским годинама пружала велику подршку синовима. Саветом, угледом, а кад је било потребно и прикупљањем војске, она је до смрти знатно утицала на државне послове. Озлојеђени Вук Лазаревић се крајем 1402. привремено склонио код Турака.

Међутим, султан Сулејман је губио интерес за балканска бојишта. После смрти Бајазита I он је сву пажњу усредсредио на турске поседе у Малој Азији, односно на сукобе с браћом. Да би у томе имао одрешене руке, 1403. године закључио је споразум са хришћанским суседима – Византијом, Венецијом, Ђеновом, војводом Наксоса и представницима ритера с Родоса. Византија је повратила изгубљене градове на обалама Црног и Мраморног мора и Солун с околином. Једна одредба тог уговора односила се и на Стефана Лазаревића: утврђивала је да „син Лазарев" задржи своју земљу уз услов да, као и у време султана Бајазита, плаћа данак и да по позиву учествује у турским ратним походима. Ипак, изгледа да се ослободио обавезе да лично предводи одред српских ратника.

После битке код Трипоља, деспот Стефан је постепено сузбијао противнике у земљи и преузимао власт. Стање у Србији се видно сређивало током 1403–1404. године. Напредак новог владара није измакао пажњи страних трговаца. Дубровник и Венеција су одмах затражили обнову старих трговачких повластица. Трговина са српским земљама постала је опет уносна, поручивали су савременици. Оружјем и одлучношћу заводио је Стефан Лазаревић ред у земљи. Крајем 1403. или почетком 1404. године пленио је поседе Бранковића у Ситници, а затим се измирио с братом (пре октобра 1404). Турске локалне власти протерао је из околних крајева, како је забележио Константин Филозоф. Односи са султаном добили су мирнији ток 1404–1405 године.

ЗАПАДНИ САВЕЗНИЦИ

Слом европске антитурске политике на бојишту код Никопоља 1396. нагнао је краља Жигмунда да промени политику према Србији. Турци су непосредно угрожавали Средњу Европу и с успехом пробијали систем пограничне одбране. Њихови учестали налети поклапају се са све мањом заинтересованошћу западних земаља да покрећу нове крсташке походе већих размера против Османлија. У таквим приликама Угарској су за одбрану земље постали неопходни балкански савезници. Бугарска је била покорена, а изнурена Византија се и сама борила за опстанак, па је само још држава Стефана Лазаревића могла пречити пут Турцима на походу према Европи. Стога је у два наврата подстрек за преговоре са српским владарем потекао из Будима. Краљ Жигмунд је имао и довољно домаћих разлога за такву политику. Оспораваном угарском краљу, коме је један део племства супротстављао другог кандидата за престо, савезници ван земље били су преко потребни, бар онолико колико и успешна политика против неверника. Тако стеченим угледом могли су се надјачати гласови незадовољника.

На другој страни, саговорник у Србији је такође излазио из кризе у којој се налазио првих покосовских година. Млади Стефан Лазаревић је постао храбар ратник. Уверио се у то и краљ Жигмунд у боју код Никопоља: према казивању Баварца Јохана Шилтбергера, који се и сам нашао у тој борби, српски кнез се усред највећег окршаја устремио на заставу краља Жигмунда и оборио је. Противника је дакле требало придобити за савезника.

Први преговори поведени су тајно већ крајем XIV века, а обустављени кад је султан обавештен о њима. Обновљени су 1403, после смрти Бајазита I. Жигмундови посланици су упућени у Србију. Међу њима се истицао тамишки жупан Филип де Сколарис, иначе родом из Фиренце, поуздан сарадник угарског краља. У Угарској су га називали Пипо Спано, а Срби су га запамтили и опевали као Филипа Мађарина. Не једном им је притекао у помоћ. Посланички задатак Пипо Спано је успешно обавио, како је, нешто касније (1407) истакао и сам краљ Жигмунд. Појединости

ску помоћ повео је борбу против Лазаревића у
земљи. Лазаревићи су се у Србију вратили преко
Зете, где им је велику подршку пружио Ђурађ II
Страцимировић Балшић, иначе зет деспота Сте-
фана. Крајем новембра, недалеко од манастира
Грачанице, код места Трипоља, сукобиле су се
снаге завађених страна. Против деспота борио
се Ђурађ Бранковић с турским одредима, али и
сам несигуран у ново савезништво. Битку је од-
лучио Стефан Лазаревић са својим четама, по-
што је на време притекао у помоћ брату Вуку,
који је претрпео знатне губитке. Али неспоразум
међу браћом, зачет раније, сада је продубљен.
Није га могла спречити ни кнегиња Милица, која
је у покосовским годинама пружала велику под-
ршку синовима. Саветом, угледом, а кад је било
потребно и прикупљањем војске, она је до смрти
знатно утицала на државне послове. Озлојеђени
Вук Лазаревић се крајем 1402. привремено
склонио код Турака.

Међутим, султан Сулејман је губио интерес за
балканска бојишта. После смрти Бајазита I он
је сву пажњу усредсредио на турске поседе у
Малој Азији, односно на сукобе с браћом. Да
би у томе имао одрешене руке, 1403. године
закључио је споразум са хришћанским суседи-
ма – Византијом, Венецијом, Ђеновом, војводом
Наксоса и представницима ритера с Родоса.
Византија је повратила изгубљене градове на
обалама Црног и Мраморног мора и Солун с
околином. Једна одредба тог уговора односила
се и на Стефана Лазаревића: утврђивала је да
„син Лазарев" задржи своју земљу уз услов да,
као и у време султана Бајазита, плаћа данак и да
по позиву учествује у турским ратним походима.
Ипак, изгледа да се ослободио обавезе да лично
предводи одред српских ратника.

После битке код Трипоља, деспот Стефан је по-
степено сузбијао противнике у земљи и преузи-
мао власт. Стање у Србији се видно срећивало
током 1403–1404. године. Напредак новог вла-
дара није измакао пажњи страних трговаца.
Дубровник и Венеција су одмах затражили об-
нову старих трговачких повластица. Трговина са
српским земљама постала је опет уносна, пору-
чивали су савременици. Оружјем и одлучношћу
заводио је Стефан Лазаревић ред у земљи.
Крајем 1403. или почетком 1404. године пле-
нио је поседе Бранковића у Ситници, а затим се
измирио с братом (пре октобра 1404). Турске
локалне власти протерао је из околних крајева,
како је забележио Константин Филозоф. Односи
са султаном добили су мирнији ток 1404–1405
године.

ЗАПАДНИ САВЕЗНИЦИ

Слом европске антитурске политике на бојишту
код Никопоља 1396. нагнао је краља Жигмун-
да да промени политику према Србији. Турци
су непосредно угрожавали Средњу Европу и с
успехом пробијали систем пограничне одбра-
не. Њихови учестали налети поклапају се са све
мањом заинтересованошћу западних земаља да
покрећу нове крсташке походе већих размера
против Османлија. У таквим приликама Угарској
су за одбрану земље постали неопходни балкан-
ски савезници. Бугарска је била покорена, а из-
нурена Византија се и сама борила за опстанак,
па је само још држава Стефана Лазаревића мог-
ла пречити пут Турцима на походу према Евро-
пи. Стога је у два наврата подстрек за преговоре
са српским владарем потекао из Будима. Краљ
Жигмунд је имао и довољно домаћих разлога за
такву политику. Оспораваном угарском краљу,
коме је један део племства супротстављао дру-
гог кандидата за престо, савезници ван земље
били су преко потребни, бар онолико колико и
успешна политика против неверника. Тако сте-
ченим угледом могли су се надјачати гласови
незадовољника.

На другој страни, саговорник у Србији је такође
излазио из кризе у којој се налазио првих по-
косовских година. Млади Стефан Лазаревић
је постао храбар ратник. Уверио се у то и краљ
Жигмунд у боју код Никопоља: према казивању
Баварца Јохана Шилтбергера, који се и сам на-
шао у тој борби, српски кнез се усред највећег
окршаја устремио на заставу краља Жигмунда и
оборио је. Противника је дакле требало придо-
бити за савезника.

Први преговори поведени су тајно већ крајем
XIV века, а обустављени кад је султан обавеш-
тен о њима. Обновљени су 1403, после смрти
Бајазита I. Жигмундови посланици су упућени у
Србију. Међу њима се истицао тамишки жупан
Филип де Сколарис, иначе родом из Фиренце,
поуздан сарадник угарског краља. У Угарској су
га називали Пипо Спано, а Срби су га запамтили
и опевали као Филипа Мађарина. Не једном им
је притекао у помоћ. Посланички задатак Пипо
Спано је успешно обавио, како је, нешто касније
(1407) истакао и сам краљ Жигмунд. Појединости

споразума, међутим, нису познате, већ само његова основна садржина. Стефан Лазаревић је прихватио да буде вазал угарског краља, а заузврат је могао очекивати његову заштиту и војну помоћ у случају потребе. Уз то је добио на управу Мачву са Београдом. Тако је деспот Стефан крајем 1403. године (а свакако пре априла 1404) ступио на европску политичку сцену.

Константин Филозоф, деспотов биограф, изразио је то ново стање једноставним речима – српски владар је *учинио завеш* са Угрима, пристао је да буде *друї* Жигмунду. У суштини, овим споразумом Стефан Лазаревић се укључио у систем односа широко распрострањених у западноевропском друштву. Мрежа вазалских односа прекривала је Европу. Она је на феудални начин спајала државе и уводила поредак међу њима, увек у складу с интересима различитих страна, односно с њиховим положајем. Примера ради, краљ Енглеске је у средњем веку био вазал француског краља, краљ Пољске подложан римско-немачком цару. Тако се и српски деспот укључио у лествицу признатих међународних односа. Тиме је, разуме се, преузео и неке обавезе према краљу Жигмунду. У средњем веку се то обично називало *йомоћ* и *савеш*, а претпостављало је неке облике војне сарадње, као и обавезно присуство на угарском двору у извесним приликама. У складу с тим, Стефан Лазаревић је био први српски владар који је ван земље, у Будиму, имао свој двор. Српска политика је изишла ван оквира Балкана, као што је и турска опасност прешла те границе. Чинило се да хришћанска солидарност може помоћи опстанку Србије. Деспот је помислио да се турски окови могу раскинути, и преко свог посланика поручује Млетачкој републици (1406) да више није турски вазал и да је спреман да се бори против Турака.

Савез с краљем Жиїмундом

(Десйош) обилазећи земљу ошачасшва својеїа и смиривши околне крајеве, учини их йријашељима. И оне који су се било када макар само називали срйскима, и њих йрийоји. А неке и йокори. Чувши шо, зайадни цар йосла изасланике као ради љубави. А овај, нашавши да је време йоїодно да му буде йријашељ, йоклисара йрими с йошшовањем и уїосши довољно, како му обичај беше, и са йосланицима ушврди љубав. Онда, као шшо рекосмо, обилазећи и разїледајући земљу своју нађе месшо йоменушоїа Беоїрада, измоли їа од Уїара, йошшо се он, мада лежи у їраницама срйским, налази као на срцу и йлећима земље Уїарске. Збої шоїа и завеш са овим закључује и йрелази на йосао. Ушврђује и осшале своје їрадове, обилазећи их, а оне које су Измаилћани (Турци) йре шоїа самовласно ошрїнули, њих заузе. А судије које су они йосшавили раније, сами йобеїоше.

Константин Филозоф, *Повесш о словима*, 101

Дубину преокрета Стефан Лазаревић је сам огласио. Он је, наиме, то схватио као ослобођење од власти Османлија. Био је, како каже (1405), од Косова „поробођен исмаиљћанском роду" (Турцима), али га је касније Бог избавио из њихових руку. Свој тежак пут од повиновања до слободе поменуо је и у повељи за влашке манастире Тисману и Водице (1406), а део тог расположења пренео је и његов биограф, рекавши да је деспот свој народ ослободио *ройсшва* и да нешто касније (1409) није желео да га поново врати у то стање. Успостављајући савезничке односе с Византијом и Угарском, Стефан Лазаревић је тражио ослонац у широј хришћанској заједници, и православној и латинској. Угарска је стављала у изглед војну помоћ, коју је и сама очекивала. Кад је краљ Жигмунд 1411. изабран и за римско-немачког краља, деспот Стефан је још непосредније дошао у додир с европском политиком свога доба. И у Будиму су савезништво српског владара оценили као значајан догађај. Краљ Жигмунд је о томе писао другим владарима, а једна таква порука, с вешћу да је српски деспот постао вазал и већ почео успешне борбе против Турака, стигла је и на двор бургундског војводе Филипа (почетком 1404. године).

Преимућства српско-угарског помирења одмах су се осетила. Нестала су честа и исцрпљујућа непријатељства, а уступањем Мачве Стефану Лазаревићу краљ Жигмунд је решио давнашњи спор. Мачвом је, наиме, у немањићко доба једно време управљао краљ Стефан Драгутин, а после његове смрти (1316) српски владари су настојали да је задрже. Често се ту ратовало, Угарска је упорно бранила своја врховна права над тим подручјем. И у време кнеза Лазара ту су се сударали различити интереси. Тек споразумом краља Жигмунда и деспота Стефана мир је завладао у Посавини и Подунављу и трајао више од двадесет година (1403–1427). Србија је тада била поштеђена напада са севера. Краљ Жигмунд је операције против Турака водио мимо деспотове територије, што је било изузетно важно за опоравак српског друштва.

ПРЕОБРАЖАЈ БЕОГРАДА

Историја Београда је у највећој мери одређена његовим географским положајем. Развијао се током векова на последњем шумадијском гребену, који се издиже над утоком Саве у Дунав. Срастао је са судбином једне важне европске границе, која прати токове река сједињених под његовим зидинама. Ту се сусрећу Средња Европа и балканско залеђе. Раскршће и синтеза европске цивилизације у малом, а ипак само један град и престоница српске државе почетком XV века.

До почетка XV века Београд је, с малим изузецима, погранична тврђава суседних држава. Дуго је био византијско војно упориште према Угарској, потом угарски мостобран за дејства према Србији. Градско језгро представљало је мало утврђење на месту такозваног Горњег града, на простору око данашњег споменика Победнику. Ту је, у оквирима некада великог римског војног логора, Византија изградила *castrum* на најистакнутијем положају градског подручја. Београд је био, каже један очевидац, „у пределима српским", али „као на срцу и плећима земље угарске". Жигмундова одлука да град таквог стратешког положаја уступи Стефану Лазаревићу била је далекосежна. Она је подразумевала трајно савезништво деспотово, јер би у супротном могла представљати непосредну опасност за угарско Подунавље. У Лазарево време Србија је водила борбе за Београд, а почетком XV века, у сасвим измењеним околностима, добија га на управу, он постаје темељ српско-угарске сарадње, њен услов.

Београд је доживео прави препород почетком XV века. Деспот га је затекао у лошем стању, био је разрушен и запустео. Погранично утврђење тада добија нову улогу – постаје средиште српске државе. Требало је све градити у складу с проширеним потребама нове политике. Већ 1405. деспот је граду дао златопечатну повељу са широким повластицама. Да би убрзао процес насељавања живљем из целе земље, владар је становницима Београда дао економске олакшице – ослободио их разних дажбина и обавеза у корист владара и државе, па и плаћања царина по земљи, јемчио слободу кретања и пословања.

У преговорима с владарима суседних земаља (ту се свакако најпре мисли на Угарску) деспот је обезбедио да житељи престонице, посебно трговци, уживају повољан третман. Сваки грађанин Београда добијао је неку врсту личне исправе, *књигу с печатом*, којом је доказивао идентитет. Владар је економским мерама нарочито настојао да привуче богате људе да се настане у новом граду. За кратко време, сведочи један очевидац, Београд је постао густо насељен. Већину нових становника чинили су Срби, деспотови поданици, али су се окупљали и други људи, међу њима понајвише Дубровчани. Град је постао привлачан за њихове послове – убрзан развој и близина двора претворили су га у значајно потрошачко средиште за дубровачку робу, а заузео је и важно место у транзитној трговини према Средњој Европи. У Београд долазе дубровачки трговци, људи са искуством у пословању и с разгранатим везама по Србији и Босни. У Београду су боравили, понекад и више година, трговци из најпознатијих властеоских породица: Градићи, Бобаљевићи, Гундулићи... Градили су куће и устаљивали трговачка друштва. Обично би један ортак живео у деспотовој престоници, а други у местима уносне трговине на балканским и угарским просторима (Ново Брдо, Сребреница, Рудник, Нађбања, Сатмар).

Београд се брзо изграђивао. Стефан Лазаревић је уложио знатна средства да престоница израсте у сасвим нов град, а затечена тврђава уклопљена је у измењен изглед целог простора. Градња је трајала до деспотове смрти (1427) и захтевала је велики број радника и занатлија различитих струка, који су добрим делом довођени и са стране.

Утврђен простор састојао се од два изразито одвојена дела, такозваног Горњег града, који је обухватао зараван на брегу (и данас најлепши део Београдске тврђаве, с прекрасним погледом на реке и околину), и Доњег града, који се пружао низ падине до обала Саве и Дунава. У Горњем граду се као посебно утврђена целина налазио стари византијски *castrum*, али темељно преуређен.

Опис Београда

Овај (Београд) беше ваистину седмоврх. Јер највеће узвишење (у Београду) и најкрасније по изгледу слично Сиону (у Јерусалиму) (било је слика) вишњега Јерусалима, ради кога и пророк тамо вапије: „Радуј се веома, кћи Сиона, проповедај кћи Јерусалимова, јер си на висинама и долазак царев угледала си". А други (врх) био је код река и у њему је пристаниште лађама са северне стране великога града који је сличан нижњем Јерусалиму ако је хтео са истока да се рашири као што говораше: "Јер у васељени не видесмо сличности Јерусалиму", као што и за овај град говорећи нико неће уистину рећи друго само (што нема) Јелеон; овај (Београд) место Јелеона има рајску реку која тече ка истоку. У овом граду је велика сличност (са оним што је) под Сионом, где је живоносни гроб. Трећи (врх) је где је пристаниште царским лађама а има и множину утврђења. Четврти (врх) је велика кула слична самоме дому Давидову по опкопима, здањима и местима. А пети (врх) је када се овај (тј. четврти) прође; у њему су сва царска скровишта. Шести је овоме са истока, стуб који дели обе куле, како заиста Соломан каже: „Ступ Давидов, на коме виси тисућу штитова и све стреле њихове". Он се, као неко изванредно чудо са свију даљних предела види утврђен кулама. Седми (врх је) на западу са царским другим узвишеним домом. Кроз њих пролажаше благочастиви овај (Стефан) ка лађама, као тајним путем.

А велики горњи град има четвора врата, на истоку и западу, северу и југу, а пета која воде у унутрашњи град. Велика на истоку и југу са великим кулама и мостовима који се дижу веригама; на западу (су) мала врата, а она имају такође мост; на северу (су) мала врата и та воде у доњи град ка рекама. А врата која воде у кулу имају такође мост преко рова на веригама. Имађаше приступ само с југа и са истока, запада и севера (беше) опет јако рекама утврђен.

Константин Филозоф, *Повест о словима*, 84–85

Београд, Горњи град,
Деспотова кула и део бедема, XV век

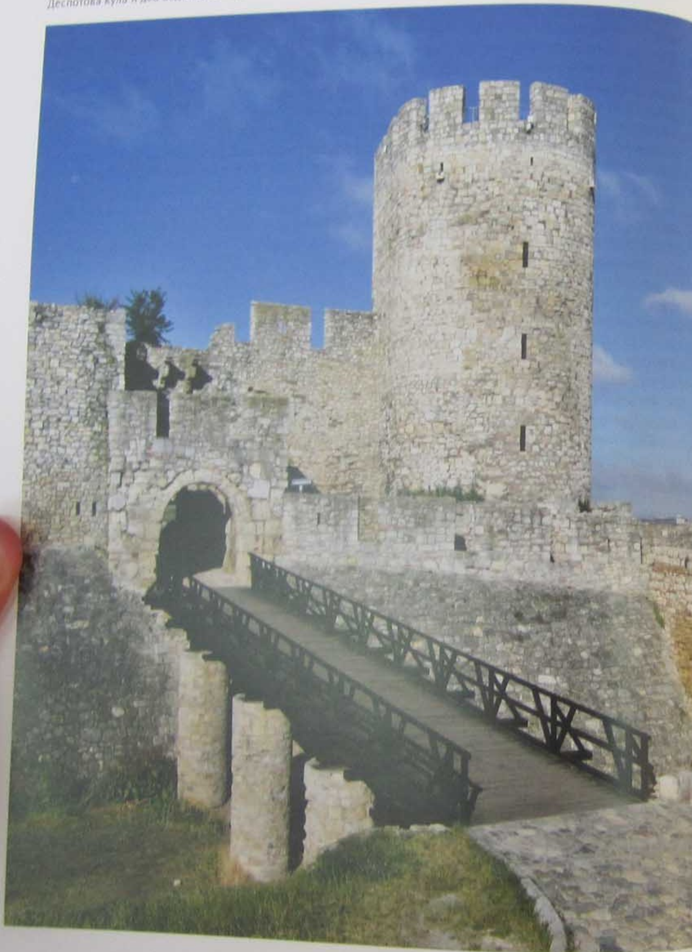

Савременици су га називали *унутрашњим градом* или *кулом* у средњовековном значењу те речи (утврђени комплекс). Унутрашњи град се такође састојао од два дела: једно је био деспотов двор, изграђен као самостална утврђена целина којој се прилазило кроз посебно брањено предворје. У том склопу налазила се и фортификационо најснажнија и највећа грађевина Београда – *ступ* (*пирг*) Небојша, како су је онда звали. То велико вишеспратно здање људима се чинило као неко чудо, које се могло видети са свих страна. На врху је имало звона, којима су житељи престонице обавештавани и узбуњивани (приближавање непријатеља, пожар итд.). Била је то и главна градска осматрачница, а у рату место последње одбране града. Тако је временом постала симбол неосвојивости града. Нестала је у разарањима турске епохе. Данас само једна хумка на заравњеном простору Београдске тврђаве, недалеко од споменика Победнику, подсећа на место чувене куле Небојше (кула коју данас називамо Небојшом настала је касније).

Град је према копненој страни био опасан двоструким бедемима с високим кулама. Изван бедема се налазио широк одбрамбени јарак, који је непријатељу отежавао приступ. У Горњи град се улазило кроз посебно брањене капије на источној, западној и јужној страни утврђења. Преко јарка су водили покретни мостови, који су у случају опасности подизани ланцима. На источној, главној капији, изнад улаза се налазио лик Богородице, заштитнице средњовековног Београда. У Горњем граду, недалеко од владарског двора, живела је властела, а једно време је ту боравила и деспотова сестра Оливера.

Доњи град је такође био добро утврђен. Остаци главног бедема на североисточној страни видљиви су и данас. Тај лакше приступачан део града браниле су масивне куле. У близини се налазила лука на Дунаву, а на савској страни је посебним бедемом заштићено градско пристаниште. Град је најјаче брањен с копнене стране, са југа, одакле се могао очекивати напад Турака.

Београдски град је уједно и највећа српска тврђава предтурског доба. Основни обриси деспотовог града задржани су и у потоњим преградњама из барокног времена. Захваљујући таквим градитељским напорима деспотове Србије, Београд је стекао славу тешко освојивог града, а многи страни путописци су га са дивљењем описивали. Поред бедема, почетком XV века ницале су и нове цркве. Град је мењао духовни лик. Стефан Лазаревић је обилато и непрекидно помагао изградњу храмова. У Београду је најпре обновљена и проширена стара саборна црква посвећена Успењу Богородичином, седиште митрополита београдског. Део драгоценог ктиторског натписа деспотовог, уклесаног у надвратник цркве, данас је једини остатак те значајне грађевине. У исто време је подигнута црква посвећена Трима јерарсима, која је служила као маузолеј београдских митрополита. Зна се да се црква Светог Николе налазила уз болницу. Тачан положај ових храмова није утврђен.

У Горњем граду, у близини деспотовог двора налазила се једна капела, а посебан углед је уживала црква Свете Петке у Доњем граду (изграђена пре 1417), у којој су се чувале мошти Свете Петке, пренете у Београд захваљујући залагању кнегиње Милице, тада већ монахиње Јевгеније, и монахиње Јефимије.

Поред тога, у градском насељу ван бедема, на простору који је касније, у турском периоду, назван Дорћолом, постојала је једна црква, која је порушена средином XVI века ради изградње безистана и караван-сараја Мехмед-паше Соколовића.

У Београду је било и седиште католичког бискупа. У деспотово време на том положају су се налазила двојица фрањеваца – Гргур (1419) и Матија (1420). Црква фрањевачког самостана била је посвећена Богородици (Госпи), а потребама дубровачког насеља у Београду служила је и једна католичка црква изван утврђења. Нешто касније, током великих борби против Турака (1456) помиње се у београдском предграђу црква Свете Магдалене.

СУКОБИ СА ВЕНЕЦИЈОМ

Очигледно јачање положаја деспота Стефана Лазаревића у земљи и његово приближавање Угарској нису одговарали интересима Венеције. Давнашње супарништво Млетачке републике и Угарске на Јадранском мору временом је само добијало нове облике. Оно се све више осећало не само у приморским областима већ и у балканском залеђу. Кад је Венеција 1396. преузела Скадар, Дриваст и Свети Срђ на Бојани, било је то у супротности с одредбама млетачко-угарских уговора о миру из 1358. и 1381. године, којима се Венеција обавезала да неће имати поседе на источној обали Јадранског мора, од Кварнера до Драча. Учвршћивање Млечана на територији Балшића наишло је на отпор у Зети и на противљење краља Жигмунда.

Зетом је од 1403. године управљао Балша III, син Ђурђа II Страцимировића и унук кнеза Лазара. Он је почетком XV века свим средствима настојао да поврати породичне поседе, међу осталима и оне које је држала Венеција. Тако су, један за другим, избила два рата. Венеција је с разлогом страховала да ће Балшићи уживати подршку Стефана Лазаревића. Постојала су, уосталом, и друга размимоилажења. Венеција је одмах после пораза Бајазита I код Ангоре настојала да се приближи његовом сину Сулејману, који је покушавао да преузме власт у европском делу Турског царства. Деспот Стефан се, међутим, оштро супротстављао Сулејману.

Деспотово савезништво с краљем Жигмундом изазвало је забринутост у Венецији. Њен први покушај (1403) да од Стефана Лазаревића добије трговачке повластице за своје грађане, врло заинтересоване за уносне послове у Србији, није успео – деспот је одбио захтеве. Новембра 1404. у Венецији се већ расправљало о заштити млетачких градова Скадра, Дриваста и Љеша, а онда је почетком 1405. букнуо велики устанак. Локалних сукоба између заступника интереса Млетачке републике и људи Балшића било је много и раније. Оптерећени разним ограничењима која је освајач наметао, незадовољници су се лако машали оружја. Али сад је у напад прешао и Балша III. Он је запосео већину млетачких градова, изузев Љеша и скадарске тврђаве. Јуна 1405. почео је млетачки противнапад. Капетан Јадранског мора Марин Каравело је добио задатак да неопходним материјалом снабде преостале млетачке тврђаве и да истом приликом окупи противнике Балшића у Зети. А таквих је било нарочито у приморским градовима и међу суседима. Најпре је новцем и разним обећањима вешто прикупљао присталице, па је млетачка власт у Скадру и околини обновљена, а затим су и општинска већа у Улцињу, Бару и Будви признала власт Венеције. На крају се предао и Дриваст. Балша III и његова мајка Јелена, која је непосредно учествовала у догађајима, били су, међутим, спремни на даљу борбу. Млетачка република је чак расписала награду за оне који ухвате и предају им Балшиће.

Положај Балше III је био незавидан. Ограничен на мали простор, без довољно средстава и војске, узнемирен претњом издаје, он је потражио савезнике у залеђу. Било је то утолико потребније што је и утицајни босански великаш Сандаљ Хранић био на страни противника Балшића. У таквим околностима Балша III се обратио за помоћ Вуку Лазаревићу, деспотовом брату, и Турцима. Рат се даље водио двојако – изненадним нападима на поседе противника, са мање или више успеха, али и непрекидним придобијањем присталица из непријатељских редова. Нудило се и што се није могло дати. Венеција је мамила на повластице и поклоне, понеко је чак и добио годишњу или месечну провизију. Покушај Млечана да браћу Ђурашевиће из Горње Зете придобију против Балше III није успео.

Стефан Лазаревић је помогао Балшиће у борби против Млетачке републике. Маја 1406. његова три посланика су тражила да се Јелени Балшић и њеном сину врате поседи. Млечани су на предлог одговарали захтевом да двоје Балшића напусте Зету, па су сукоби настављени. У лето 1407. преговори су обновљени, али сад посредством виђених личности, које су имале улогу јемца у погледу њиховог исхода. Први међу њима је опет био Стефан Лазаревић. Али ни тада се поравнање није могло постићи. Нов покушај је учињен у лето 1408. године: уговорено је да Венеција задржи Бар и Улцињ, а зетски господари поврате Будву са Луштицом и соланама, Паштровиће и подручје до границе опатије Свете Богородице Ратачке. Питање Забојане остало је нерешено. Остварење таквог споразума наилазило је, међутим, на многобројне тешкоће. Наталожено неповерење на обема странама спутавало је примопредају поседа, а време је радило за Венецију.

После вишегодишњих настојања, Млечани су 1409. најзад успели да склопе мир са султаном Сулејманом. Уговор је садржао и одредбе о млетачким интересима у Зети и северној Албанији, а у њему се нашао и споразум постигнут са Балшом III 1408. године. Турци су признали све млетачке поседе у области Балшића и околним пределима, једино је проблем Забојане остао отворен. Султанов намесник у Скопљу је преузео обавезу да спречава Балшине нападе на области под млетачком влашћу. Заузврат, Венеција је прихватила обавезу да султану плаћа харач. Овако обезбеђена с турске стране, Млетачка република је у јесен 1409. године у преговорима с Јеленом Балшић показала крајњу непопустљивост. Кћи кнеза Лазара, која је лично водила преговоре у Венецији и настојала да оконча рат, суочила се с непремостивим препрекама. Прилике јој нису биле наклоњене. Око балканских земаља све очигледније су се плеле мреже другачијих интереса.

СУПАРНИШТВО ВЕЛИКИХ СИЛА

Почетком XV века три суседне државе непосредно утичу на прилике у балканским земљама. Једна је Венеција, познатија у оно време као Млетачка република – прва поморска сила на Јадранском и Средоземном мору. Друга је Угарска, која је од краја XI века, а нарочито током XII, активно водила освајачку политику према балканским суседима (Хрватска је покорена 1102, Босни је од 1137. наметнута врховна власт, а са Византијом, касније и са Србијом, вођени су дуготрајни ратови). Трећа је Турско царство, које је временом огромно проширило подручје своје власти. Међусобни односи тих држава у великој су мери утицали на ток историје балканских народа.

Угарски краљ Жигмунд Луксембуршки с посебном је пажњом пратио политику Венеције према Далмацији. Ту је 1409. дошло до преокрета. Венеција је те године откупила владарска права која је у Далмацији имао напуљски краљ Ладислав Анжујски. Он је неко време био претендент на угарски престо, али је 1409. године одустао, суочен с великим тешкоћама у остваривању својих планова. Тако је највећи Жигмундов супарник уступио своја права огорченом противнику Угарске – Венецији. То је знатно ојачало положај Млетачке републике и према Балшићима, а омогућило је и нове погодбе у Зети. Которани, који су извесно време признавали врховну власт босанског краља, а непрекидно изложени притиску Балшића, односно војводе Сандаља Хранића, потражили су 1409. заштиту Венеције и понудили да признају њену врховну власт. Преговори су се отегли више година, јер је Венеција пажљиво одмеравала користи и опасности таквог чина.

Рат између Балше III и Млетачке републике окончан је 1412. године. Зетски господар задржао је Бар, Будву и Улцињ и добио велику годишњу пензију од хиљаду дуката.

Последице међународних сукоба осећале су се и у Босни. Ојачала властела одређивала је држање искључиво према сопственим интересима у промењљивим околностима у земљи и ван ње. Угледом, пространим поседима и поло-

жајем у друштву издвајале су се првих година XV века породице херцега Хрвоја Вукчића, војводе Сандаља Хранића, који је присвојио земље породице Санковић (1404), и кнеза Павла Раденовића. Пошто је свргнут с престола краљ Стефан Остоја, изабран је нов владар – Твртко II (1404–1409). Заједно с највећим делом племства, он је био присталица анжујског претендента на угарски престо. Вођ анжујске странке био је Хрвоје Вукчић. Такво стање настојао је да у своју корист измени краљ Жигмунд и Босна је постала поприште вишегодишњих борби.

Угарска војска је нападала сваке године од 1404. до 1407, али је тек 1408. покољ босанске војске код Добора изазвао крупне промене. Уз то су допрле и вести о преговорима краља Ладислава са Венецијом о продаји права на Далмацију, па је све то допринело да главни Жигмундови противници промене страну. Најбржи је томе, изгледа, био херцег Хрвоје Вукчић, јер се већ почетком јануара 1409. знало да је прешао у табор угарског краља. За његовим примером повели су се касније и други.

Краљ Жигмунд је покушавао не само да одржи свој утицај међу балканским суседима, већ и да га појача. Два савезника имао је непрекидно – Дубровачку републику и деспота Стефана Лазаревића. Дубровник је, наиме, још 1358. признао врховну власт угарског краља и од тада је уживао широку аутономију. Без колебања у односу на свога заштитника, Дубровник је видно напредовао током XV века. Озбиљну претњу, међутим, представљали су сукоби краља Жигмунда са Венецијом. Град на мору западао је у неприлике увек кад би Угарска заратила са Млецима. У таквим приликама Дубровник се бранио више вештом политиком него оружјем. Да би очувао свој посебан положај, Дубровник је још крајем XIV века знатно отежао пријем у грађанство људи из Далмације и страних земаља, а у корист оних из Србије и Босне.

Везе Стефана Лазаревића с угарским краљем су временом јачале. Године 1408. основан је у Угарској витешки ред Змаја, помоћу кога је владар окупљао одабрану властелу око свога двора, одликовао тиме појединце и издвајао их од осталих. Први међу њима био је српски деспот. Као витез Змајевог реда, он је у свечаним приликама носио и посебна обележја, поред осталог и мач са симболом тог витешког реда.

Све веће приближавање деспота Стефана Угарској заоштрило је неке односе у земљи. Јаз између деспота и његовог брата Вука је продубљен нарочито кад је Вук у борби за власт потражио подршку Турака. Султан Сулејман је радо прихватио бегунца, а помогао је и Бранковиће у њиховом отпору деспотовој политици. Турци су прешли у напад почетком 1409. под вођством познатог султановог војсковође Евреноса. Борбе су вођене на Косову, око Приштине. Крајем јануара 1409. у Србију су стигли савезнички одреди из Угарске, на челу с Пипом Спаном (Филипом Маџарином), а почетком маја на ратиште се упутио и сам краљ Жигмунд са војском. Земља је претрпела велике штете. Непријатељи „прођоше сву српску земљу, као дивље звери пленећи, секући, уништавајући", записао је један савременик. Вук Лазаревић је силом и свим другим средствима покушавао да окупи што више присталица. Деспот Стефан се повукао у Београд, одбијајући да земљу „опет да у ропство" (турско). Тада је уговорено да се земља подели. Вук Лазаревић је, како изгледа, добио јужни део Србије и заједно с Бранковићима признао султанову врховну власт. У овим догађајима важну улогу је имао Београд, који нападачи нису успели да освоје.

ОБНОВА ЈЕДИНСТВА

Од 1409. године српска држава је била раздељена на земље деспота Стефана и оне под управом његовог брата Вука. Поред тога, Бранковићи су се одржали на једном делу породичних поседа, уз заштиту султана Сулејмана. Тако је турска политика, помоћу раздора који је непрекидно подржаван, делила територије не само својих противника, него и вазала. Међутим, кад је борба за власт међу синовима Бајазита I узела маха, дошло је и до нових деоба у Србији.

Принц Муса, Сулејманов брат, прешао је 1409. године из Анадолије у Европу, да ту поведе одлучну борбу с братом. Лако је придобијао Сулејманове противнике, међу њима влашког војводу Мирчу, Стефана Лазаревића и неке друге, али и његове савезнике: Вук Лазаревић и Бранковићи нашли су се на Мусиној страни. Византија је остала уз султана, а и Венеција. Туђински интерес поделио је тада хришћански табор. Пресудна битка између Бајазитових синова одиграла се 15. јуна 1410. године код Космидиона, недалеко од Цариграда. Вук Лазаревић и Бранковићи прешли су на Сулејманову страну, Мусина војска је поражена. Стефан Лазаревић се повукао у Цариград, где га је цар Манојло II Палеолог најсвечаније дочекао и поново овенчао знацима деспотског достојанства. Византија је још једном изразила своје поштовање српском владару, али и заинтересованост за сарадњу с њим. Деспот Стефан се вратио у Србију преко Влашке, у пратњи својих витезова, међу којима се истицао кесар Угљеша Влатковић.

У потоњим борбама завађених страна није било милости. Султан Сулејман је гонио присталице свога брата, а Муса се светио свим противницима. Крајем јуна 1410. султан је намерио да борбе пренесе у Србију. Упутио је Вука Лазаревића и Лазара Бранковића у Србију да тамо пре деспотовог повратка преузму власт као турски вазали. Међутим, на путу су их заробили људи принца Мусе и по његовом изричитом наређењу обојица су одмах погубљена.

Борбе су настављене и 1411. године. Стефан Лазаревић је и даље подржавао противнике султана Сулејмана, па је заузврат добио сагласност принца Мусе да преузме земље Вука Лазаревића. То, међутим, није одмах остварено, јер нови турски султан Муса (1411–1413), који је у међувремену победио брата Сулејмана, није био спреман да испуни обећање. Српски посланик који је о томе преговарао с њим и сам се једва спасао. Деспот Стефан је тада прикупио војску и продревши у област Пирота, напао земље под султановом влашћу. Борбе су привремено обустављене кад је Муса понудио преговоре, али је то био само предах у одмеравању снага.

После погибије Вука Лазаревића и Лазара Бранковића, на турској страни је остао још само Ђурађ Бранковић. Током 1411. он је преко своје мајке, деспотове сестре Маре, покушавао да успостави везу са ујаком, с намером да се врати у земљу. То се, међутим, није могло одмах постићи, јер су још трајале велике борбе против султана Мусе. Његова страховлада је олакшавала окупљање противника, међу којима је видну улогу имао Стефан Лазаревић. „Срдити цар Мусија", како су га називали Дубровчани, упао је почетком 1412. у деспотовину. Напао је Врање, а затим и Ново Брдо. Деспотов противнапад нагнао га је на повлачење.

Турски напад на Ново Брдо

А када се (султан) наоружа против деспота, опет рат рату додаде; (беше то) као налети северног мора који смућују и траже морске дубине и прахом ваздух испуњавају, а земљу покољем људи и крвљу.

А имађаше овакав ред (начин ратовања). Имао је две одличне војске, једну пљачкашком назва и другу витешком, које иђаху пред њиме, имајући множину изабраних коња са собом. И где је имао да се на кога устреми, прво је слао пљачкашку војску да иде дању или ноћу и да изненада нападне те да заподене борбу. А када опет уступаху, витешка војска, приспевши, борила се, док не би и сам са свим силама приспео; ако би где чији коњ постајао, одсевши са свога, уседаше на другога од оних који су били са њима. И када би ко показао какву храброст, записивало се да се према тој мери награди. Слично и по градовима имађаше наредбе које издаваше. А исто тако и казне за бегунце.

Када је зима долазила, јер (је) тако Србе навикао да напада... уђе са својом војском у Ново Брдо; а уђе овако. Приближивши се, почека у Средцу да прослави празник свога великога дана; и када би спремљено све празнично у дан празника, усевши на коња рече: „Ја ћу празник великога дана овако провести". И наједанпут пође од Софије, пролазећи планину звану Чемерник, нигде не учинивши одмора све до Врања, где ћесар (Угљеша) пребиваше; њега умало не ухвати, поплени Врање од онога што се нашло, устреми се на Ново Брдо и много замисливши ништа не успе.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 102–103

После много напора, ујесен 1412, деспот Стефан најзад успоставља јединство у Србији. Из Солуна се вратио Ђурађ Бранковић, пошто су преговори о измирењу два сродника окончани с успехом. Било је довољно разлога за то. Стефан Лазаревић није имао деце, а Ђурађ, унук кнеза Лазара по женској линији, био му је најближи рођак. Могао је рачунати да ће једнога дана наследити престо. На другој страни, турска заштита није Ђурђу донела ништа добро. Могућно је да су огорчене борбе Бајазитових синова за власт убрзале његову одлуку да потражи споразум са деспотом. У сваком случају, измирењем Лазаревића и Бранковића нестаје опасна подвојеност у земљи. У средњовековном друштву, свуда у свету, овакви споразуми су представљали важне датуме политичке историје. Договори међу властелом уједињују или деле земље. Сређени породични односи имали су снагу савеза. Извори бележе да је деспот Стефан прихватио Ђурђа Бранковића као сина, а нешто касније га одредио за наследника српског

престола. Од тада су најтешње сарађивали у свим државним пословима. Успостављање унутрашњег мира створило је повољније услове и за деловање Српске православне цркве.

Међутим, рат је још озбиљно претио Србији. Султан Муса је деспота Стефана сматрао опасним противником, па је почетком 1413. прешао у напад да истреби Србе, како се то онда говорило. Савладавши најпре једног одметника у Соколцу (код Алексиначке Бање) и Сврљигу, Муса је фебруара 1413. освојио Болван и Липовац у области Алексинца, а затим напао Сталаћ, где се заметнула жестока борба. Деспотов војвода бранио је град на начин који је задивио савременике. Храбар „као неки од старих јунака", он није хтео да се преда. Надјачан, на крају је изгорео у градској кули. Народна песма је на свој начин сачувала од заборава овај догађај, подаривши војводи Пријезди снагу симбола у борби против непријатеља.

Рат се пренео и у област Ниша, борбе су вођене око града Копријана. Турци су продрли у Браничево, Поморавље и долину Топлице, опседаван је и напад на Ново Брдо. Стефан Лазаревић је окупљао војску и савезнике, а уз то је подржавао Мусиног брата Мехмеда, који се такође уплео у борбу за власт. Деспотова војска се најпре улогорила код Крушевца, а затим кренула према Добрич-пољу (између Топлице и Јужне Мораве), па даље према Скопској Црној Гори. Заповедништво је од деспота преузео Ђурађ Бранковић. Прикључили су се и одреди босанског војводе Сандаља Хранића. Почетком јула 1413. Муса је најзад поражен и убијен, а власт је преузео султан Мехмед I (1413–1421). Деспот Стефан је од њега добио град Копријан код Ниша, покрајину Знепоље (област дуж наше данашње границе с Бугарском) и још неке крајеве. Признао је врховну власт новог султана. Коначно је завладао мир.

ВЛАДАРСКА ИДЕОЛОГИЈА

Владарска идеологија деспота Стефана Лазаревића припада византијском и европском начину мишљења о пореклу и карактеру врховне власти у средњем веку. То подразумева хришћанско поимање света, човека и власти уопште, а посредством византијских универзалистичких схватања о поретку ствари уопште и односима међу државама посебно, оно је и иначе било одавно уграђено у основна начела српске државности. Немањићи су томе додали своје погледе на положај Србије у хришћанској заједници народа. Први је то уобличио Стефан Немања у чувеној повељи манастиру Хиландару (1198). Ту је сасвим јасно исказана мисао да је Божанском вољом успостављени поредак обухватао Византијско царство, угарску краљевину и српску државу, која је у то време на своме врху имала великог жупана. Србија је део шире хришћанске заједнице, која обухвата византијски свет, али га и премаша.

Повеља манастиру Милешеви

Стога и ја у Христа Бога благочестивом вером деспот Стефан и по милости Божјој господар Срба пишем ово на знање свима – како многим милосрђем и неизреченом милошћу светих мојих господара и ктитора српских светога Симеона, самодршца српског и мироточца, и светога Саве, великог архиепископа српског, који многом својом милошћу бејаху посредници за моју недостојност у Господа, и молитвама њиховим често спасен бих на мору и на суву, у бојевима и у различитим невољама и нападајима непријатеља. Чак и јадну душу моју од врата смртних повратише и молитвама њиховим од свих творца и владике по други пут живот ми се дарова, док се у будуће (опет) не изволи владару живота и смрти, творцу и Богу моме.

Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, 164

Деспот Стефан Лазаревић је изданак тог корена. Дубоко везан за византијску културу и њене ду- ховне темеље, он је посредством Угарске успо- ставио чврсте везе са државама западног света (од 1403). Најдуже је носио византијску титулу деспота, сам се тако називао, а и други су га тако ословљавали. Он је тој титули дао и владарски смисао, нарочито видљив у латински писаним документима, где се називао *Божјом милошћу де-* *сйоӣ Рашке*. За суседе је био *десйоӣ Краљевине* *Рашке*. То, наравно, одудара од византијске праксе, додуше већ у знатно измењеном свету позног средњег века. Мисао о самосталности српске државе спадала је у језгро владарске идеологије Немањића и њихових наследника на престолу. Изражавана је појмом *самодржац*, *самодржавни īосйодин* или *самодржавни десйоӣ*, како је то учинио Стефан Лазаревић.

По средњовековном начину мишљења Стефан Лазаревић је имао још два важна извора на којима је заснивао законитост своје власти. Један је сматран неприкосновеним: сродство са династијом Немањића. По мајци Милици, Стефан Лазаревић је био потомак Стефана Немање. У монархијском систему владавине, у коме су наслеђена права имала превагу над другим облицима стицања власти, то је била важна чињеница, која је и далеким потомцима династије давала битно преимућство у односу на друге претенденте. Тако је и краљ Твртко I, као потомак Немањића, сматрао себе законитим наследником српске круне (1377). После његове смрти, деспот Стефан се могао ослонити на богату немањићку владарску традицију и понашати се као њен законит настављач.

С друге стране, у поколењу које је доживело Косовску битку и непосредно осећало њене последице, лик кнеза Лазара је изазивао дубоко поштовање. „Страх турски", како је један монах из манастира Студенице (недалеко од Пећи) записао одмах после кнежеве погибије, обузео је људе. Ово, дакле, више није био лични доживљај појединца него сведочанство о општем стању онога доба. У Дубровнику су, прихватајући бегунце из залеђа, то добро знали. Култ кнеза Лазара, успостављен после преноса његових моштију из Приштине у Раваницу (1391–1392), људи су брзо и спремно прихватили, осећајући потребу да потраже заштиту вишег смисла. Поштовање светих моштију, иначе одавно распрострањено у хришћанском свету, добија у покосовској Србији и нека посебна значења. Стефан Лазаревић је, према сопственим речима, у очевом лику налазио свој узор.

Десйоӣ Сӣефан, владар свих Срба

Милошћу великоī Госйода мојеīа Исуса Хрисӣа, засӣуйсӣвом йресвеӣе Боīородице и молиӣвама свеӣих ми īосйодара и оӣаца и йрадедова и кӣиӣора Симеона и Саве доброверни десйоӣ Сӣефан, īосйодар свих Срба и Подунавља и великоī срйскоī манасӣира шӣо је на Свеӣој Гори Аӣонској кӣиӣор и најйриснији... И сада велике ризнице блаīосӣи Божије оӣворише се нама и смирисмо се и йочинусмо, и облаци ӣамни разиђоше се, и засија нам сунце. И да кажемо са айосӣолом: „Ево времена йријаӣноī, ево сада дана сйасења". И обновише се осӣрва и ново небо и нова земља мени, йо Исаији. И ја захвалан Боīу бих и још ћу биӣи, милошћу свеӣоīа Духа йоӣйомаīан. И ӣако за самодршца и владара очинскоī дела и йовереника йросӣрансӣва Срйске земље од Боīа се венчах и очевим врлинама сам ӣежио док сам у оваквом усӣановљењу и сӣању био.

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 162-163

Деспот је тежио врховној власти над свим српским земљама, што је изразио у више махова после 1402. године. Истицао је да је господин свих Срба, односно све српске земље. Затим је у своју титулу унео и Поморје, најзад и Подунавље. Он је владао наслеђеним земљама, али су му била поверена и сва пространства српске земље, како је записано у његовој повељи Хиландару (1405). Деспотов портрет у храму манастира Ресаве насликан је потпуно у духу његових вла-

дарских схватања: одевен је у свечано владарско одело, украшено хералдичким симболима, власт прима путем божанске инвеституре, има круну, у једној руци држи жезло, у другој модел храма и даровну повељу. Све је то у немањићкој традицији – иконографска решења и државноправна садржина, богатство задужбине и њен уметнички сјај.

ПРИБЛИЖАВАЊЕ ЕВРОПИ

Почетком XV века Србија је све присније сарађивала с Угарском. На то су упућивале политичке прилике, али све више и економски разлози. Жигмунд Луксембуршки је у лето 1411. изабран и за римско-немачког краља, па је више него раније усмеравао пажњу према европским збивањима која су се тицала његове огромне државе. Заузет врло заплетеним односима у Немачкој, а и проблемима великог расцепа у католичкој цркви, тј. питањима реформе цркве, Жигмунд је све мање могао да се бави антитурском политиком. Увек ограничених средстава, био је упућен на то да границе брани туђим снагама. Стефан Лазаревић му је био драгоцен савезник на истуреном положају према Турцима. Српска деспотовина је, у ствари, представљала тампон-зону између Угарске и Османлија. Сви догађаји у њој привлачили су највећу пажњу северног суседа.

Током лета 1411. деспот Стефан је у пратњи одабране српске властеле боравио у Будиму. Преговарало се о даљем учвршћивању односа. Појединости о томе нису познате, текст споразума није очуван. Основна садржина се једино може наслутити по каснијим догађајима и одјецима преговора у другим земљама. Пошто је управо тада Жигмунд изабран за римско-немачког краља, изгледа несумњиво да је он настојао да оснажи везе са деспотом. У Немачку су стизале вести да је српски деспот признао врховну власт краља Жигмунда. Константин Филозоф је забележио да је деспот Стефан „учинио истиниту љубав са западнима", да је често одлазио у Будим, да се отуда није враћао без нових поседа које би му краљ даровао. Српски владар је заиста постао велики земљопоседник у Угарској. Највећи део тих имања стекао је 1411. и током следећих година. Добио је на управу „тврде градове и села", богате руднике и друге приходе у сатмарској, бихарској, саболчкој и торонталској жупанији, имао их је и у Потисју, у јужним деловима земље. Тих година добио је и град Сребреницу, најважније рударско место у Босни. Стекао је и уносно право ковања новца. Његови приходи огромно су нарасли, а убирани су највећим делом с подручја које Турци још нису угрожавали, па су и својом редовношћу представљали важан ослонац за јачање његове власти.

По свој прилици у исто време добио је Стефан Лазаревић и једну палату у Будиму. Налазила се у Италијанској улици (данас Orszagház utca 9), недалеко од катедрале, у самом центру угарске престонице. Окруживале су је зграде угледне властеле, у близини се налазила и палата Николе Горјанског, деспотовог зета. Стефанова палата је припадала такозваном будимском типу кућа, али је била пространија и лепше украшена, као што је уобичајено у дворовима властеле. У средишњем делу зграде, која и данас постоји, налази се широка улазна капија са дугим засвеđеним ходником, који се пружа према дворишном делу здања. На првом спрату већи део простора заузимала је репрезентативна просторија, украшена и осликана, с прозорима према улици. Нарочиту лепоту су улазном делу зграде давале нише на обема странама главног ходника, које и иначе представљају особеност будимске позне готике. Делимично су очуване до наших дана и сматра се да су грађене по угледу на оне у краљевском дворцу у Будиму. Недавно украшена ликом деспота Стефана Лазаревића, са двојезичним натписом, ова је палата једина владарска резиденција ван граница српске државе.

Србија и западни свет

А пре, када је склопио право пријатељство са западнима (тј. Угрима), када је ишао у град звани Будим, где је био сабор западних краљева и друге господе код краља угарског (који је требало да иде) у Констанцију и у Рим на крунисање, овај деспот Стефан (беше) над свима најсветлији; пред свима и изнад свих видео се, као месец међу звездама; и из далека видео га је свако, и сви његови савети на месту (беху и) остадоше непоколебани.

Многе дарове од угарских земаља доби: тврде градове и села и остало, што знају све околне државе. И не само ово, него и после седме године (од) доласка краљева, када се он вратио, сваке године долазио је на западни сабор, и никада се не врати а да није примио градове и земље. Тако, дакле, сам тамо хођаше и ови к њему долажаху. (И) не само (ово), него и у Белом граду (Београду) његову био је понекад краљ пре овога; и као из (свога) дома у (свој) дом прелажаху по угарским и српским градовима; и о чуда, ко је када ово где слушао?

Долажаху најсветлији њихови и најхрабрији да служе деспоту, као пред краљем; и на сабору свих кнезова један од витезова благочастивога (Стефана) обори најсилније и узе венац победе.

А овај (Стефан) и краљеве благородне и славне витезове имађаше власт одликовати тако да су се они поносили више од свију краљевих (витезова), говорећи: „Мени деспот витештво уручи".

Константин Филозоф, *Повест о словима*, 118–119

Стефан Лазаревић је често одлазио у Будим и на краљевом двору су га уважавали као веома угледну личност. Присуствовао је западним саборима сваке године, каже његов биограф. Ту се у разним приликама, службеним и свечаним, сусретао с многим европским владарима. У пролеће 1412. су се онде окупили владари и властела из Пољске, Чешке, Пруске, Литве, Влашке, Молдавије, Немачке, Француске, Италије, Босне и Србије. Деспота Стефана је том приликом пратио и један српски епископ, а витезови из његове пратње учествовали су редовно на турнирима приређиваним на угарском двору.

Деспотова политика отварања према земљама Средње Европе имала је шири и дубљи смисао. Први пут се српска држава у значајнијој мери повезивала с просторима северно од Саве и Дунава. Извесну улогу су у томе, по свему судећи, имали и деспотови поседи у Угарској. И поред неких локалних ограничења, Срби се тамо настањују. Било их је и међу службеницима Стефана Лазаревића. Важну посредничку улогу на отвореној српско-угарској граници имао је Београд. Разноврсним економским мерама под-

стицао је деспот његов развој, привлачио људе да се у њему настане, стварао нове могућности за живот. Један савремени извештај казује да се у град за сразмерно кратко време населило много људи. Привучени повластицама које је владар обезбеђивао, житељи Београда су уживали слободу кретања и трговања не само у деспотовини него и по околним земљама. Деспот је од краља Жигмунда издејствовао „свако ослобођење" за трговце из Београда, повлашћен статус у односу на уобичајене царинске и друге дажбине у Угарској.

У условима релативног мира, нарочито после 1413. године, Београд је постао значајно средиште међународне трговине. У томе су интерес нашли и дубровачки трговци, који су, поред других странаца, разгранали послове на широком простору од Угарске, преко Србије и Босне, до Средоземља и Италије. Они су повезивали богата рударска места у Деспотовини с развијеним тржиштима Средње Европе. Њихова трговачка друштва, увек добро прилагођена могућностима сваке области понаособ, односно потребама потрошача, с реалним проценама очекиване зараде, обично су се с једне стране везивала за руднике сребра (Ново Брдо, Рудник, Сребреница и др.), а с друге за места велике потражње њихове робе, међу којима је Београд имао важну улогу. Сребро из Рашке стизало је у Пожун и сатмарску жупанију, занатски производи из Немачке у Београд, тканине из Италије у Србију. Путеви према Угарској водили су и преко Ковина и Сремске Митровице.

Процват Београда

(Деспот Стефан) од свију својих земаља сабра најбогатије људе и насели у том граду и удостоји (их) као некада равноапостолни 12-орице (апостола) у своме граду. А даде и ослобођење граду томе од разних намета; даде и повластице овима (тј. најбогатијим људима) са сваким утврђењем да се неће поколебати; у њему су биле наведене и благодати божје (говорило се) о слободи од поробоћења; и печат златни овима даде који има слику града да који хоће какву куповину да чини у било коме крају добије књигу са печатом да је становник тога града, па неће давати нигде царине ни пролаза. А измоли и утврди од околних обласних господара па и од самога краља (угарског), по овим крајевима свако ослобођење трговаца (од пореза). Уосталом, од свију околних земаља непрестано из дана у дан почеше долазити (становници) и убрзо се тај град веома густо насели. Али уколико већи биваше, утолико се дугоруки (тј. деспот) не насићиваше. Њима још и од својих земаља преписа, сабра и насели (га), као Јеремија некад у Јерусалим. И више (од осталих) градова овај чуваше и снабдеваше свима потребама, као царски дом. И тако, дакле, (у) све дане живота његова овај град просвећиваше се и узрасташе да се као за Јерусалим и за њега могло узгласити и рећи: „Узведи около очи своје и види сабрана ти чеда". Толико о овом.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 86

Отварање Србије према Средњој Европи, у мери која до тада није била позната, представља прекретницу. Угарска за Србе више није била непозната земља: у крајеве северно од Саве и Дунава одлазе представници српске властеле, најчешће у деспотовој пратњи, и домаћини су се не једном дивили њиховом броју, изгледу и наоружању. Краљ Жигмунд је и раније примао у службу српске племиће, међу којима су најпознатији били синови краља Вукашина Мрњавчевића – Андрејаш и Дмитар. Они су добијали поседе, уживали поверење и обављали разне службе. Дмитар је 1404–1407. био кастелан Вилагошвара и жупан зарандске жупаније. Челник Радич је добио у баштину Купиник у Срему и неколико села.

Срби су се постепено насељавали, и то претежно у јужној Угарској. Тај дуготрајан процес, чија се хронологија тешко може утврдити, имао је у време деспота Стефана повољније услове. У Срему ће етничко и верско шаренило тек нешто касније изазвати забринутост католичких кругова. У области Ковина Срби су такође имали своја насеља. Размере колонизационе политике деспота Стефана на његовим угарским поседима не могу се, на жалост, лако докучити.

Западноевропски утицаји постепено продиру у српско друштво. Сам деспот усвојио је неке облике понашања типичне за европски витерски сталеж. Византијски деспот, одликован на царском двору Палеолога, постао је угарски великаш и достојанственик Жигмундовог двора. Византијском се титулом земља није могла бранити од Турака, сама се више није могла одржати. Зато је син кнеза Лазара потражио ослонац у угарском друштву. На деспотовом двору у Београду сусретали су се западни ритери са српском властелом, неки су ту нашли и службу, други се хвалили како су витештво примили од самог деспота. Позноготичке грађевине у Београду нису биле реткост, у српској престоници су украсни и други предмети западне производње радо куповани.

УСПОН ПРИВРЕДЕ

Природни услови и дуг претходни развој обликовали су привредни живот Србије у XV веку. Основу је представљала пољопривреда, која је обезбеђивала највећи део производа за исхрану становништва и сировина за прераду (лан, конопља, хмељ). Поред житарица, гајило се и поврће: купус, лук, сланутак, боб, сочиво, вероватно већ и пасуљ. У крајевима с повољним климатским условима све више пажње се посвећивало виновој лози, која је освајала површине и изван старих виноградарских предела на Косову, Метохији и рашкој области. Ширила су се виноградарска подручја и у Поморављу и Подунављу. Воћарство је такође напредовало. Историјски извори сведоче да су јабуке, крушке, шљиве, трешње, вишње и ораси спадали међу најраспрострањеније врсте у Србији. Сточарство је задржало важно место у привреди земље. Богатство сточарских производа запазили су и многи страни путници. Обиље понуде на сеоским и градским трговима сведочи о развијеној и разноврсној сточарској производњи. Месо, коже, лој, сир јављају се и као извозни артикли.

Развој градских насеља крајем XIV и у XV веку оживљава околну пољопривреду. Тако, на пример, упоредо с развојем Београда почетком XV века напредује и његово залеђе. Слика насељености тога краја се видно мења у време деспота Стефана, а велики избор пољопривредних производа на градској пијаци открива тесну повезаност са сеоским подручјем. Слично је било и у другим већим градовима. У Новом Брду је деспот Стефан, пре свега у корист рудара, одредио највише цене животних намирница и неких занатских услуга, а предвиђено је и ко се и под којим условима може бавити продајом појединих артикала. У тадашњим изворима се помињу и прекупци. Владар је, сем тога, одредио надлежност и права градских власти у промету робе.

И пчеларство је спадало у стару привредну грану Србије. Подмиривало је не само домаћу потрошњу него је један део, понајвише у виду воска, давало и за извоз. Знатне количине воска стизале су у Дубровник, а одатле на тржишта у Италији. Продавао се наш восак и у Венецији, а нарочито у градовима Марке, италијанске провинције на Јадранском мору. Браћа Кабужићи, познати трговци деспотовог доба, извезли су између 1426. и 1432. године око тринаест вагона чистог воска. Упућивали су га у Фермо, Фано, Римини и Пезаро.

Напредак Србије у првој половини XV века зависио је, међутим, у највећој мери од даљег развоја рударства а на то су деловале и промене у европским привредним токовима. У другој половини XIV века поремећаји у међународној трговини на Средоземљу негативно су утицали на тржиште племенитих метала. У време великог рата између Венеције и Ђенове, односно њихових савезника (1378–1381), привремено су пресечени или сасвим онемогућени поморски путеви, поред осталих и они на Јадранском мору, што је имало тешке последице за целокупну трговину. Истовремено је и производња сребра у неким европским земљама опала, па је тако настала несташица. Исто се догодило и са златом. У таквим околностима сребро је поскупело за око четвртину раније цене, и то је одмах појачало интересовање дубровачких трговаца за сребро из Србије и Босне.

Закон о рудницима

(Деспот Стефан) вратих се у земљу своју и дођох у свој град Ново Брдо и сабра се сав сабор градски и потражише од господства ми да им учиним закон о рупама што су имали за прве господе и светопочившега ми господина родитеља кнеза Лазара, и господство ми се саветова са властелом и заповедих да се нађу 24 човека добра, од других места која руду имају, да им учиним закон како је и раније било, који су вешти о рупама, и што учине, да донесу господству ми да им господство ми потврди да си и унапред држе.

Тако они и нађоше вишеречена човека 24, Војина Милића, Вукашина Пипиновића, Илију Ташнаревића, Матка Хутмана, Дминка Брадчу, Харанжулова брата, Ловренца Рудничанина, Мартина Смрдећевића, Радосава Бошњанина, Николу Никочева, Радича Трепчанина, Рајка Загорчића, Богдана Југу, Павла Заманицу, Никшу Кључевића, Пејка Пацића, Николу Опуту, Ожмана Цесалина Мешкра, Миладина Плањанина, Трипуна Рудничанина, и Драгомила, Радосава Плетикосу и Тирка, Радосава Хлапена.

Тако учинише више речена 24 човека по наређењу господаревом...

Марковић, Б., *Закон о рудницима*, 14

У држави деспота Стефана налазили су се најбогатији рудници, на великом гласу по квалитету добијеног метала. Међу њима се истицало Ново Брдо, „град сребрни, уистину и златни“, како га је описао један савременик. То рударско место налазило се у планинском пределу између огранака Копаоника и Скопске Црне горе и давало је сребро које је због постотка злата имало већу цену од обичног. Називали су га *гламско сребро*. Дубровачки трговци продавали су гламско сребро по Италији и другим медитеранским земљама, па је тако Ново Брдо постало чувено и ван граница Србије.

Гласови о богатству Новог Брда изазивали су дивљење и савезника и противника Србије. Процењивала се његова годишња производња, односно приход који је српски владар остваривао од ње, па је тако француски витез Бертрандон де ла Брокијер сазнао (1433) да српски деспот има преко 200.000 дуката годишње од Новог Брда, док је фрањевац Иван Капистран, нешто касније, забележио суму од 120.000. Византијски писци су такође истицали значај Новог Брда за Србију XV века. Један од њих, Критовул, забележио је да се ту добија много сребра и злата, а други, Дука, Ново Брдо назива „мајком градова“. Деспот Ђурађ Бранковић је једном приликом истакао да је Ново Брдо престоница отаџбине и град од пресудне важности за земљу. О обиљу новобрдског сребра и злата писао је и хуманиста Мартин Сегон, потоњи бискуп улцињски, родом из Новог Брда.

Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, 1412. године

Богати рудници метала – сребра, олова, бакра и гвожђа – налазили су се и у другим деловима земље. Гламског сребра било је и у Јањеву. Трепча је давала знатне количине руде, али без примеса злата. У копаоничкој области познатији су били рудници Плана, Копорићи, Запланина, Ливада, Беласица и Ковачи. Повећана је и експлоатација рудног блага на Руднику, а отварају се и нови рудници. У западној Србији руда се вадила на више места: у Бохорини, Крупњу, Зајачи, Црнчи, а близу Београда у Рудиштима.

Стефан Лазаревић је разним мерама подстицао рударство. Године 1412. издао је Закон о рудницима и посебан Закон (статут) Новог Брда. Тиме су, у ствари, потврђене одредбе важећег рударског права у Србији. Тај закон сачинили су рударству вични људи, стручњаци из више рударских места Деспотовине, а владар га је само потврдио. Закон је уређивао многа питања организације рада, затим права појединих учесника у производњи и обради метала, а предвиђени су и неки облици заштите интереса рудара у односу на власнике рудника. За редовну исплату надница јемчила је непокретна имовина власника. Утврђен поредак ствари давао је рударској производњи сигурнију подлогу, а тиме и услове да се она не само несметано обавља него и да се увећава. Рударско право, које се у Србији развијало на основама немачког рударског права (установили су га рудари Саси у XIII и XIV веку), тиме је прилагођено потребама друштва почетком XV века. Деспотов закон послужиће и као полазна основа за потоње законске текстове, које су и Турци доносили настојећи да оживе рударство у Србији.

Важну улогу у експлоатацији рудника имали су Дубровчани. Они су располагали капиталом, великим искуством и познавањем најбољих могућности за продају. Почетком XV века Дубровчани су разгранали своје послове и јављају се у улози предузетника. Поред осталог, они финансирају истраживања ради отварања нових рудника, купују идеалне делове рударских окана и топионице, сносе трошкове производње и учествују у подели добити. Настањивали су се у рударским средиштима, стицали у њима непокретну имовину и непосредно учествовали у привредном и политичком животу српских градова. Као житељи Новог Брда, на пример, Дубровчани су имали и грађанске обавезе (зидање и чување града). У случају рата били су дужни да бране град као и Срби, а и да се придржавају локалних прописа и обичаја. С друге стране, били су заштићени дубровачким правним системом и уговорима, па су ипак представљали повлашћени слој трговаца у Србији. Број Дубровчана у граду постао је тако мерило његове економске снаге. Велика насеља имали су у Новом Брду и Сребреници, која је од 1411. била у саставу Деспотовине, затим у Београду и Приштини. С друге стране, све мањи број Дубровчана у Призрену крајем XIV века открива његово очигледно назадовање у поређењу с ранијим годинама.

Производња племенитих метала била је у Србији највећа током прве половине XV века. Приближну слику тог напретка стварају подаци о количинама сребра извезеног преко Дубровника. Ако је судити по подацима које пружа књига надзорника дубровачке ковнице (један део сребра се ту морао депоновати) из 1422. године, годишња производња сребра је прелазила 5,67 тона (заједно са извозом из мање издашних босанских рудника). То значи да је годишњи извоз – само преко Дубровника – чинио више од једне петине укупне европске производње сребра. Колики је био пораст те производње показује и следећи пример: Стефан Лазаревић је 1417. издао сребреничку царину у закуп двојици Дубровчана за 3.100 литара сребра, односно 24.800 дуката, док је босански краљ за ту и за понорску царину, крајем XIV века, добијао 7,3 пута мање (425 литара сребра). Сребро из деспотових рудника извозило се и другим путевима, не само преко Дубровника. У Пожуну се помиње 1430. године. Србија је почетком XV века спадала у прве извознике сребра у Европи.

ГРАДСКА НАСЕЉА

Развој градских насеља узео је маха у последњим деценијама XIV века и наставио се током XV. Непосредно је зависио од општег привредног полета земље, а нарочито од рударства. Успон рударства заснивао се, пре свега, на богатству Србије у рудном благу, затим на усавршавању рударске технике, већој потражњи за племенитим металима у земљи и ван ње, као и на интересу владара да тиме јача материјалну основу државе. То је довело до повећане експлоатације постојећих рудника и до отварања нових. Поред именованих и знаних рудника, у Србији постоји велики број безимених рудишта, међу њима не мало оних која се могу приписати предтурском периоду.

Места рударске производње брзо су се претварала у насеља занатлија и трговаца. Привучени послом и могућом зарадом, ту се окупљају домаћи људи различитих занимања, насељавају се и Дубровчани. С развојем рударства усавршавала се металургија, растао је број занатлија који су се бавили прерадом метала. У условима постојане производње олова, сребра, бакра итд., локална трговина се постепено шири. Поред старих, оживљавају и нови путеви, прилагођени новим средиштима производње и потрошње. Осим главних друмова, који су људима одувек били потребни, настало је и мноштво локалних путева, у зависности од распореда рудника и околних насеља. Многи такви путеви су, међутим, пошто је престала експлоатација рудника, губили сврху. Њихови остаци се на више места и данас познају. Они на први поглед *никуда не воде* – нестале су потребе због којих су постали.

Отварање нових рудника или нагли пораст производње у познатим средиштима мењали су читаву околину. Ницала су нова насеља у којима се трговало и металима и свакаквом другом робом (занатски производи, тканине, намирнице итд.). Успостављање владареве царине на таквим трговима само је потврђивало већ устаљену економску заинтересованост људи за једно место. Тој врсти насеља припадали су Приштина, Пећ, Хоча, Паракинов Брод (Параћин) и друга. Привредни процват једног рударског краја изазивао је и развој транзитних области, па се тако мењала укупна слика насељености у Србији.

Писмо Дубровчана дест̄оту Ст̄ефану

А шт̄о пише господство т̄и за наше т̄рговце, да за прве господе нису другу робу из Србаља извозили осим коже, воска и сирења а сада носе сребро и злат̄о. Господине дест̄от̄е т̄о је прво и било, и у дане господина родит̄ел̄а т̄вога и господст̄ва т̄и а и данас је т̄ако по малим т̄рговима где се доноси за продају свила и мрчарија а где су славни и велики т̄ргови као у Новом Брду и по другим великим мест̄има господст̄ва т̄и, а нарочит̄о у славном и многочест̄ит̄ом двору господст̄ва т̄и, у које се доносе скупоцене различит̄е чист̄е свиле, аксамит̄и, помадури, хамухе, хаздеји (скупоцене т̄канине), чист̄и свилени пост̄авци и великочист̄е пост̄аве бисер, т̄аква роба се не прист̄оји нит̄и се може плаћат̄и кожама, воском и сирењем већ сребром, злат̄ом и драгим камењем. Јер господине дест̄от̄е по свет̄у куда иду наши т̄рговци т̄ражећи т̄е скупоцене пот̄ребе, носе велика бремена сребра и велике кесе дукат̄а и дају их за њих. А од т̄аквих великих послова већа је корист̄ комори господст̄ва т̄и но шт̄о би била од оних малих.

Стојановић, Љ., *Ст̄аре српске повеље и писма* I, 220

Улога Дубровчана у привредном животу Србије била је велика. Они су, углавном, монополисали најуноснију трговину, трговину сребром, држали су као закупци царине у највећим градовима и битно утицали на целокупну трговину у Деспотовини, наравно, подређујући је својим интересима. Стефан Лазаревић је од почетка своје владавине уводио строг поредак у свим областима, па и у економској политици. Тако је већ 1396. године дошао у сукоб са дубровачким трговцима у Новом Брду. Изгледа да су посреди биле неке злоупотребе, па је деспот наредио да у року од три дана напусте земљу. То је изазвало велику пометњу у трговини, па су Дубровчани нешто касније помишљали да се обрате кнегињи Милици. Неразјашњених рачуна било је доста и не једном, али основне повластице које су Дубровчани одавно уживали у Србији није изменио ни Стефан Лазаревић. Године 1405. он је потврдио њихова стара права на слободу кретања, на посебан начин суђења у случају међусобних спорова и у односу према домаћем живљу, одредио је видове обештећења, а нарочито су том приликом наглашене обавезе Дубровчана у Новом Брду.

Врло упорно су се Дубровчани одупирали увођењу новина у устаљене облике живота. Дипломатским средствима, новцем, појединачним одлукама, кад је било неизбежно и наредбама општијег карактера (обустава трговине у Србији, на пример), па и на друге начине, штитили су своје старе интересе. Стефан Лазаревић је, с друге стране, настојао да ограничи повлашћен положај странаца у Србији. Подизао је царинске износе, забрањивао извоз сребра да би га сачувао за своје ковнице, наређивао да сребро буде *болано*, тј. означавано стављањем *боле* (жига), уз претходну наплату таксе. Предузимао је и друге мере према Дубровчанима – постављао чуваре на Дрини да претресају трговачке товаре, а у споровима занемаривао сведочење Дубровчана. Деспот Стефан је захтевао строго поштовање владарских наредби, према прекршиоцима су примењиване оштре мере и изрицане тешке казне.

Писмо дест̄от̄а Ст̄ефана кнезу града Дубровника

Милошћу божијом господин Србима дест̄от̄ Ст̄ефан Кнезу владајућег града Дубровника, власт̄ели и свој општ̄ини много пошт̄овани поздрав. Да знат̄е добри моји пријат̄ељи да су власт̄еличићи вашега града Барт̄ол Маринчет̄ић и Синко Ст̄анишић примили били царину у Новом Брду и пошт̄ено и добро су нам у т̄оме послужили. Ради т̄ога дајем вам на знање, мојим добрим пријат̄ељима, да им и ви на т̄оме захвалит̄е и још да знат̄е, да ми ни у чему нису ост̄али дужни већ су ми добро и пошт̄ено послужили. И ову књигу (писмо) веровања ради послах по мом човеку Вукосаву. И Бог вас веселио.

Милошћу божјом господин Србима дест̄от̄ Ст̄ефан.
Писано маја 28. у Новом Брду (1411)
Стојановић, Љ., *Ст̄аре српске повеље и писма* I, 208

ГРАДСКА НАСЕЉА

Развој градских насеља узео је маха у последњим деценијама XIV века и наставио се током XV. Непосредно је зависио од општег привредног полета земље, а нарочито од рударства. Успон рударства заснивао се, пре свега, на богатству Србије у рудном благу, затим на усавршавању рударске технике, већој потражњи за племенитим металима у земљи и ван ње, као и на интересу владара да тиме јача материјалну основу државе. То је довело до повећане експлоатације постојећих рудника и до отварања нових. Поред именованих и знаних рудника, у Србији постоји велики број безимених рудишта, међу њима не мало оних која се могу приписати предтурском периоду.

Места рударске производње брзо су се претварала у насеља занатлија и трговаца. Привучени послом и могућом зарадом, ту се окупљају домаћи људи различитих занимања, насељавају се и Дубровчани. С развојем рударства усавршавала се металургија, растао је број занатлија који су се бавили прерадом метала. У условима постојање производње олова, сребра, бакра итд., локална трговина се постепено шири. Поред старих, оживљавају и нови путеви, прилагођени новим средиштима производње и потрошње. Осим главних друмова, који су људима одувек били потребни, настало је и мноштво локалних путева, у зависности од распореда рудника и околних насеља. Многи такви путеви су, међутим, пошто је престала експлоатација рудника, губили сврху. Њихови остаци се на више места и данас познају. Они на први поглед *никуда не воде* – нестале су потребе због којих су постали.

Отварање нових рудника или нагли пораст производње у познатим средиштима мењали су читаву околину. Ницала су нова насеља у којима се трговало и металима и свакаквом другом робом (занатски производи, тканине, намирнице итд.). Успостављање владареве царине на таквим трговима само је потврђивало већ устаљену економску заинтересованост људи за једно место. Тој врсти насеља припадали су Приштина, Пећ, Хоча, Паракинов Брод (Параћин) и друга. Привредни процват једног рударског краја изазивао је и развој транзитних области, па се тако мењала укупна слика насељености у Србији.

Писмо Дубровчана деспоту Стефану

А што пише господство ти за наше трговце, да за прве господе нису другу робу из Србаља извозили осим коже, воска и сирења а сада носе сребро и злато. Господине деспоте то је прво и било, и у дане господина родитеља твога и господства ти а и данас је тако по малим трговима где се доноси за продају свила и мрчарија а где су славни и велики тргови као у Новом Брду и по другим великим местима господства ти, а нарочито у славном и многочеститом двору господства ти, у које се доносе скупоцене различите чисте свиле, аксамити, помадури, хамухе, хаздеји (скупоцене тканине), чисти свилени поставци и великочисте поставе бисер, таква роба се не пристоји нити се може плаћати кожама, воском и сирењем већ сребром, златом и драгим камењем. Јер господине деспоте по свету куда иду наши трговци тражећи те скупоцене потребе, носе велика бремена сребра и велике кесе дуката и дају их за њих. А од таквих великих послова већа је корист комори господства ти но што би била од оних малих.

Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма* I, 220

Улога Дубровчана у привредном животу Србије била је велика. Они су, углавном, монополисали најуноснију трговину, трговину сребром, држали су као закупци царине у највећим градовима и битно утицали на целокупну трговину у Деспотовини, наравно, подређујући је својим интересима. Стефан Лазаревић је од почетка своје владавине уводио строг поредак у свим областима, па и у економској политици. Тако је већ 1396. године дошао у сукоб са дубровачким трговцима у Новом Брду. Изгледа да су посреди биле неке злоупотребе, па је деспот наредио да у року од три дана напусте земљу. То је изазвало велику пометњу у трговини, па су Дубровчани нешто касније помишљали да се обрате кнегињи Милици. Неразјашњених рачуна било је доста и не једном, али основне повластице које су Дубровчани одавно уживали у Србији није изменио ни Стефан Лазаревић. Године 1405. он је потврдио њихова стара права на слободу кретања, на посебан начин суђења у случају међусобних спорова и у односу према домаћем живљу, одредио је видове обештећења, а нарочито су том приликом наглашене обавезе Дубровчана у Новом Брду.

Врло упорно су се Дубровчани одупирали увођењу новина у устаљене облике живота. Дипломатским средствима, новцем, појединачним одлукама, кад је било неизбежно и наредбама општијег карактера (обустава трговине у Србији, на пример), па и на друге начине, штитили су своје старе интересе. Стефан Лазаревић је, с друге стране, настојао да ограничи повлашћен положај странаца у Србији. Подизао је царинске износе, забрањивао извоз сребра да би га сачувао за своје ковнице, наређивао да сребро буде *болано*, тј. означавано стављањем *боле* (жига), уз претходну наплату таксе. Предузимао је и друге мере према Дубровчанима – постављао чуваре на Дрини да претресају трговачке товаре, а у споровима занемаривао сведочење Дубровчана. Деспот Стефан је захтевао строго поштовање владарских наредби, према прекршиоцима су примењиване оштре мере и изрицане тешке казне.

Писмо деспота Стефана кнезу града Дубровника

Милошћу божијом господин Србима деспот Стефан Кнезу владајућег града Дубровника, властели и свој општини много поштовани поздрав. Да знате добри моји пријатељи да су властеличићи вашега града Бартол Маринчетић и Синко Станишић примили били царину у Новом Брду и поштено и добро су нам у томе послужили. Ради тога дајем вам на знање, мојим добрим пријатељима, да им и ви на томе захвалите и још да знате, да ми ни у чему нису остали дужни већ су ми добро и поштено послужили. И ову књигу (писмо) веровања ради послах по мом човеку Вукосаву. И Бог вас веселио.

Милошћу божјом господин Србима деспот Стефан.
Писано маја 28. у Новом Брду (1411)
Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма* I, 208

Али без обзира на све то, и упркос многобројним неспоразумима, Дубровчани не само што су задржали свој положај по српским градовима већ су га у првој половини XV века и учврстили, повећали пословање и имали огромне користи од привредног полета Деспотовине. Припадници најпознатијих дубровачких властеоских породица тргују с успехом по Србији, закупљују владареве царине, ступају у деспотову службу, обављају посланичке мисије. Многи су дуго живели у Деспотовини (Градићи, Бобаљевићи, Менчетићи, Гундулићи, Растићи, Ђурђевићи и други) и заузимали водећу улогу по дубровачким насељима у Београду, Приштини, Сребреници и другим местима. Као конзули и судије, учествовали су у решавању спорова међу суграђанима, као финансијери и трговци сарађивали са домаћим трговцима и властелом, а највиђенији међу њима су били блиски српском двору, па и врховима Српске православне цркве. Српско грађанство се постепено развијало у условима привредног напретка земље, али и под притиском економски знатно јачих Дубровчана. Домаћи трговци ступали су у пословне односе с њима, задуживали се код њих, одлазили трговачким пословима у приморске градове. У Дубровнику су обично познатији појединци јемчили за своје сународнике.

Српски трговци су добили нарочито повољне услове у Београду, где им је владар обезбедио олакшице не само за пословање у земљи већ и у суседним областима. Стекли су слободу кретања и трговања, били ослобођени царина и неких дажбина. На жалост, не може се утврдити какви су били резултати такве економске политике. У сваком случају, процес образовања грађанства био је у току. У Дубровнику су пажљиво пратили те промене. Настојали су да на њих и утичу – пре него што се претворе у право и успешно супарништво. Богатије деспотове поданике привлачили су додељивањем дубровачког грађанства и тиме их издвајали из средине у којој су потекли, везивали их за своје интересе, обавезивали на поштовање дубровачких закона и обичаја. Ти трговци су прихватали и обавезу да се настане у Дубровнику, мада се често те обавезе нису придржавали.

Занатлије су такође представљале веома важан слој становништва у градским насељима. У већим средиштима су постојале све врсте занимања: ковачи, кројачи, обућари, дрводеље, седлари, грнчари, свећари, месари, пекари, клесари, ткачи, тулари, пушкари, штитари итд. У Новом Брду занатлије су живеле у подграђу, изгледа окупљене по својим занимањима, како је то било и у другим европским градовима. У изворима се помиње „шустерска капија", названа тако према обућарима који су настањивали тај део града.

Производи градских занатлија били су пре свега намењени задовољавању локалних потреба и продавали су се на градским трговима, а о њиховој разноврсности и квалитету може се судити углавном по археолошким налазима. Највише материјала су пружила ископавања у Новом Брду, нешто мање у Београду. Особености домаће обраде и изгледа занатских производа су биле такве да се и њихово означавање усталило – говорило се о изради на *српски начин*. У рударским областима је цветала обрада метала, а нарочито су се истицали мајстори који су израђивали сребрне предмете. Део накита и украсних предмета откривених у градским насељима свакако припада и производњи на *српски начин*.

Занатски производи и цене у Новом Брду

XIV О шустерима:
Шустерима је закон – цревље (ципеле) најбоље по 5 динара, а остале по 3, а двоструке најбоље по 20, а једноструке најбоље по 15, а потакве по 12, а околице по 9, а потакве и по 8, а старе скорње (чизме) да се подшивају по 5; а шустери да дају о Божићу по цревље.

XV О кожухарима:
Кожух најбољи по 60 динара, а потакав по 70, а мушки кожух по 20, а рукави подвучени по 6; и да дају војводи по рукавице јагњеће.

XVI О плочарима:
Коњска плоча (потковица) по 5 динара, а друге плоче по 1; и сваки ковач да даје војводи о Божићу по 1 коњске плоче, а друге о Васкрсењу.

Марковић, Б., *Закон о рудницима*, 22

У српске градове су долазиле и стране занатлије, и то како изгледа, највише из приморских области (Котор, Дубровник), али и из Угарске и Немачке. Њихово присуство је знатно унапређивало домаћу производњу, доносило нове облике и другачији укус. Нарочито су били тражени мајстори за занимања која у домаћој средини нису досезала жељен квалитет производа или нису ни постојала. То је нарочито видљиво у Београду. Изградња деспотовог двора и других већих зграда захтевала је и посебне мајсторе. Примера ради, за украшавање ентеријера по узору на европске владарске резиденције свакако су позивани људи са стране. Зна се да су дворане београдског двора имале уметнички обликоване каљеве пећи у готичком стилу, с познатим хералдичким симболима онога времена: биле су оплаћене наизменично поређаним пећњацима с мотивима Змајевог витешког реда, коме је припадао и деспот Стефан. Материјал је допреман из најбољих дворских радионица Угарске (Будим, Њек) и залачки коришћен приликом зидања београдског двора (до 1415. године). И на другим палатама у Београду радили су страни мајстори-занатлије, а нешто касније (1437) помињу се неки с којима је склопљен посебан уговор да за одређено време обаве у Београду тачно назначене послове.

У оптицају је био различит новац, домаћи и страни, неједнаке вредности и угледа. Новац су ковали владари и властела, по ковницама међу којима је најпознатија била у Новом Брду, а потом и оне у Призрену, Руднику, Плани и др. Такозване градске врсте новца, са ознакама појединих градова, дуго после Косовске битке нису коване. Нема их ни у време деспота Стефана, али ће се поново јавити у доба Ђурђа Бранковића. Дубровачки новац је био веома распрострањен, а било је и новца из других земаља (Венеције, Угарске), временом све више и турског. Ради лакшег пословања, уведено је обрачунавање помоћу мера за племените метале (литар, унча).

Старим градовима и владарским средиштима готово увек је заметак била тврђава, седиште локалне власти, односно двор. На стратешки најповољнијем месту тврђава је штитила оближње насеље и служила као уточиште у случају потребе. Велике и масивне бедеме су имали Ново Брдо, Крушевац, Сталаћ, Београд. У подграђу тих утврђења или уз њих развијала су се градска насеља. Понекад су и сама била опасана зидовима. Тако је Београд имао Доњи град, заштићен простор, али и насеље изван њега. Већина других места, насталих развојем трга, није имала посебан систем одбране с каменим бедемима и утврђеним капијама. Током XV века у употребу улази и назив варош, угарског порекла, што сведочи о значајном страном утицају на развој градских насеља, бар у неким деловима Србије и Босне.

Политичке прилике, међутим, нису биле наклоњене развоју неутврђених насеља. У време све већег притиска Турака, нарочито у јужним деловима земље, таква су места била честа мета и лак плен нападача. Приштина је, тако, спаљена почетком XV века, стари Рас код Петрове цркве (данас Нови Пазар), такође је доживео талас насиља и пожара. У ратним временима сва насеља без бедема била су угрожена, а процес њиховог стварања је текао брже него што је било могућно дизати утврђења. Градска насеља су се нашла у нескладу између привредног процвата и одбрамбених захтева немирног доба. Само мањи број градова је био оспособљен да пружи отпор јачим нападима. Стога је Стефан Лазаревић имао довољно разлога да склапа мир са султаном кад год је то било могуће, а да га са Угарском одржава што дуже.

ДРЖАВНА УПРАВА

У средњем веку средиште државне власти је увек био владарев двор. Владар је обично имао више резиденција, али су се временом издвајала места у којима је најчешће боравио. Кнез Лазар је двор подигао у Крушевцу, његов син у Београду. После Косовске битке српски владари граде утврђене дворове, а онај деспотов у Београду био је најутврђенији и пружао највећу заштиту. Смедерево ће касније прихватити тај узор.

Стефан Лазаревић је, савладавши кризу у којој се земља налазила покосовских година, нагло јачао своју власт. Земљом је управљао одлучно, његов утицај у свим важнијим питањима био је пресудан. Државна управа се у његово време развијала на традицијама немањићког доба, али се и прилагођавала новим условима. У средишњој управи утицајни су били *дворски начелници*, како их је назвао један савременик. Дубровчани су их означавали као *дворску властелу господина деспота*. Почетком XV века Стефан Лазаревић је реформисао управу, поделивши све службенике у три групе. Прву су чинили начелници појединих управних одељења (*над вештми начелники*), другу је сачињавала телесна гарда, а трећу тзв. *спољашњи чин*, што су, вероватно, били представници локалних власти.

У мноштву људи око владара издвајала су се нека звања. *Дворodржица* је у XIV веку био назив за управника двора. Он се старао о пословима везаним за сам двор, надгледао је уређење и одржавање двора, обавезе становништва према двору итд., а учествовао је и у неким другим пословима. С временом се назив *двородржица* губи, а јавља се *велики челник*, односно *comes palatinus*, како су га касније називали у латинским документима. То је добро знан положај на европским дворовима, личност која обавља и судске послове, често у име владара. Први познати *велики челник* био је Хребељан (1405).

Протовестијар је имао дужност да се стара о владаревим приходима и расходима, био је нека врста министра финансија. Његово звање је византијског порекла и усталило се још у Србији немањићког доба. Та значајна служба имала је пре тога старешину који се звао *велики казнац*. Најзад, у XV веку, *протовестијара* је заменио ризничар, односно *челник ризнички*.

Важне послове обављао је дворски канцелар, у Србији познатији под именом *логотет*. Он је још за време Српског царства заузимао високо место међу дворским достојанственицима. Под њим се налазило више *дијака*, писара. Деспот Стефан је, поред српске канцеларије, имао и латинског канцелара. Једно време је тај посао обављао Которанин Никола де Архилупис. Канцеларима су у средњем веку поверавање и мање дипломатске мисије, које су они извршавали или самостално или у пратњи других личности. На деспотов двор је долазило и доста странаца, који су, махом повремено, добијали разне службе. Међу њима се помињу Дубровчани, Мађари, Грци и неки други.

Врховни војни заповедник је у Србији увек био владар. Веома старо и распрострањено звање *војводе* одржало се током целог средњег века. Војвода је био војни старешина, истакнута личност свога времена. У време велике реформе локалне управе у Србији почетком XV века, војводе су добиле и нове надлежности. Затечен систем управе с *кефалијама*, који су управљали градовима и околним подручјем, замењен је новим, што је захтевао живот под притиском Турака. Нико то није боље знао од деспота Стефана, од дечачких дана свиклог на бојишта. Вазал Турака по невољи, а противник непрекидно, он је добро схватао њихове освајачке планове. Уместо кефалија, деспот у градове уводи војводе и даје им широка овлашћења у војним и управним пословима. Први познати војвода је столовао у Новом Брду (1410), а затим се они јављају у Островици на Руднику, граду Борчу у Гружи и другде. Област којом је војвода управљао називала се *власт*. Нова војно-управна подела земље уводила се постепено. И у Зети је она заменила традиционалне немањићке установе (војвода је у Зети имао седиште у Бару и у Подгорици). Војводу је увек постављао владар, из редова оданих сарадника, са задатком да буде заповедник војних снага, да држи извршну власт и пресуђује у кривичним споровима. У области Бранковића, на југу Србије, нема података о образовању власти. Присуство Турака у најважнијим тврђавама (Звечан, Јелеч) и градским насељима, то јест двојство српске и турске власти, онемогућавало је спровођење реформе. *Власти* су, пре свега, имале одбрамбену намену према Турцима, па стога и нису могле обухватати територије под њиховом контролом. У пограничним областима постојале су *војводе крајиштне*.

Двор у Београду

(Деспот Стефан) од испрва беше подигао свој врт красни, да тако кажемо, једне над стварима управитеље, а друге телу своjему чуваре, који и беше најунутарњији чин. Друкчији, пак, беше други чин. Онда трећи, спољашњи, тако да се трећи придружује другоме, и други првоме, тако рећи по анђелском чину, да се Ареопагитова слика могла видети. Јер и Бог по лику своjему власт царства уручи људима. А што се тиче послова дома царска, много их је оваквих било у сваком чину, довољно да их буде доста и сувише. А они који долажаху гледаху у све њих са страхом као у анђеле, задивљени побожношћу сви међу собом у добром реду и устезању, нарочито они унутрашњи, које је она Светлост надгледала, постављала и обасјавала. О вици, или топоту, или смеху, или раздрљеној одећи – није могло бити ни помена, јер сви беху одевени у сјајну одећу што ју је он сам раздавао. У сваком, дакле, уставу царском сијаше царски двор.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 81–82

СУКОБИ У ПРИМОРЈУ

Настојања Балше III да поврати породичне поседе непрекидно су се сукобљавала са интересима ојачалог племства у Зети и суседним крајевима, али и са Венецијом. Исцрпљујући осмогодишњи рат с Млетачком републиком окончан је споразумом о миру крајем 1412. године. Балша III га је ратификовао јануара 1413. Последњи Балшић је у то време стекао важног савезника у личности босанског војводе Сандаља Хранића, који је управљао пределима од Неретве до залеђа Боке Которске (око 1415), горњим Подрињем и Полимљем. За њега се (1411) удала Балшина обудовела мајка Јелена, кћи кнеза Лазара. Од тада је Сандаљ Хранић свесрдно подржавао Балшу III и заступао његове интересе у Венецији. Заједнички су ратовали против Котора 1412–1413. године. Операције су обустављене тек кад су пропали покушаји да се град нападне и с мора, али је преговорима постигнут споразум да Которани уступе Сандаљу Хранићу приходе од продаје соли, с тим да се од тога Балши исплаћује которски данак од хиљаду дуката.

Балша III је успео да успостави врховну власт у целој Зети. Измирио се с браћом Ђурђем и Алексом Ђурашевић, рођацима и наследницима Црнојевића, који су управљали Паштровићима, Луштицом и пределима у залеђу Котора и Будве. У очима савременика, Балша III је опет постао *зетски господар*, како су га називали Дубровчани и Млечани. Он је настојао да одржи добре односе и са суседима у северној Албанији, где су се већ са успехом учвршћивали Турци. Најпре је у Кроју ушао Амер-бег, а затим је из Валоне (1417) протерана *госпођа Руђина*, удовица Мркше Жарковића. Балша је с њом био у сродству, па јој је привремено уступио Будву на управу (1418–1419).

Турско присуство у северној Албанији реметило је цео систем односа који се временом ту устало. Угрожени су били и сви околни крајеви, посебно трговачки путеви, којима су се највише користили Дубровчани. Венеција је своје поседе у Скадру, Дривасту и другим местима штитила преговорима с турским војним заповедницима. Делила је поклоне и провизије, али је, на другој страни, настојала да се споразуме са султаном.

Дубровчани, опет, животно заинтересовани за проходност пута преко Скадра за Србију, тражили су помоћ и од српског деспота и од краља Жигмунда, свог врховног господара. У писму Стефану Лазаревићу (1413) истицали су да „Зета припада Србији, Балши и њему" (деспоту) и да „све зетске реке до Валоне треба да буду отворене за жито и мрс". Ступали су у преговоре и с локалним млетачким властима у Скадру – сребро из Србије извозило се преко Скадра у Дубровник.

Свакодневни односи међу људима на територијама Балшића и Венеције доносили су и многе спорове, најчешће око граница, на царинама, због неразјашњених права на поједине приходе, због прихватања одметника и услед разних локалних штета и сукоба. Венеција, уз то, није поштовала стара права цркве у земљама Балшића. Сукоби представника католичке и Српске православне цркве нису били ретки. У таквим околностима Балша III је поново заратио с Венецијом. Изгледало је у тај мах да су и међународне прилике повољне за такву акцију. Наиме, нешто раније (1418) избио је нов рат између Угарске и Млетачке републике и краљ Жигмунд је предузео офанзиву према Фурланији, чиме је непосредно угрозио подручје Венеције. То је значило да Венеција неће моћи већим војним снагама да се супротстави противнику на зетском тлу. Уз то, Балша је уживао пуну подршку свог ујака, деспота Стефана Лазаревића, важног савезника краља Жигмунда.

Охрабрен тиме, Балша III је наредио да се у Зети похапсе сви Млечани, а затим је напао околину Скадра и Дриваста (марта 1419). Венеција је била принуђена да се користи више дипломатским средствима и новцем него ратом. Одмах је расписана награда за хватање Балше III (априла 1419), али није било резултата; износ је више пута повећаван, да би најзад достигао цифру од осам хиљада дуката. Појачања упућена у Зету нису изменила ситуацију. Балши је пошло за руком да освоји Дриваст (августа 1419), а затим је покушао да Млечанима онемогући коришћење реке Бојане – наредио је да се изграде два утврђења: на ушћу, код опатије Светог Николе и код Светог Срђа.

Пошто су непријатељства одмицала, Венеција је одлучила да против Балше потражи помоћ Турака. Испрва се рачунало на скопског намесника Исака и турске заповеднике у Албанији. Ако прихвате сарадњу и допринесу поразу и протеривању зетског господара, Венеција ће им дати награду од пет хиљада дуката и скадарску провизију, наравно, уколико република преузме Балшине поседе. Обновљени су и преговори са султаном о сређивању односа. После дугих натезања, споразум о миру закључен је почетком новембра 1419. Једна одредба односила се и на млетачке поседе у Албанији: Венеција се обавезала да султану плаћа данак за Скадар, Дриваст и Љеш, а заузврат су Османлије прихватиле одбрану венецијанских поседа у Албанији.

Све је то знатно утицало на односе снага у Зети. Котор је одлучио да се докрајче преговори о признавању врховне власти Млетачке републике. Почетком 1420. она је прихватила понуду и обавезала се на поштовање Которског статута. Разјашњена су и друга питања. Уговорено је да се градски дуг отплаћује из редовних прихода града, а Которанима је признато право на подручје Светомихољске метохије. Котор се, дакле, предао Венецији. Свечаност је одржана јула 1420. у Котору, а истовремено су млетачкој посади у Скадру дотурена појачања.

Учвршћивање Венеције у Котору знатно је отежало положај Балше III. Он је током зиме 1420–1421, заједно са Ђурашевићима, напао околину града, а сељаци у Грбљу су дигли устанак против которске властеле. Оно основно се ипак није могло изменити. Све је упућивало на обнову преговора међу зараћеним странама, мада је на том путу било још много препрека. Балшићи су пристајали да се успостави стање пре избијања непријатељства, али се нису хтели одрећи скадарске провизије, Луштице и солана у Боки Которској. Венеција је покушала да посредством војводе Сандаља Хранића приволи Балшу на мир. Међутим, тада су се већ проносили гласови о болести зетског господара (пролеће 1421). Пред крај живота Балша III је одлучио да се повуче у Србију, на двор свога ујака, изразивши жељу да његову земљу преузме деспот Сте-

фан Лазаревић. Умро је 28. априла 1421. године у Србији, где је и сахрањен, како сведоци беле- же, *на достојан начин.*

Тако је Зета 1421. године непосредно припојена држави српског деспота. То је истовремено наметало обавезу да се поседи Балшића одбране од свих који су их тада угрожавали, на првом месту од Венеције. Обећањима и новцем она је после Балшине смрти придобијала поједине градове. Први јој се препустио Дриваст, затим Улцињ и Бар. У Горњој Зети су главну реч водили Ђурашевићи, који су признали власт Стефана Лазаревића. Двојица најпознатијих Ђурашевића, Ђурађ и Алекса (Љеш), постали су војводе српског владара. Сви ти догађаји учинили су неизбежним рат између деспота Стефана и Венеције.

Тада су се, међутим, испречиле изненадне тешкоће у односима с Турцима. Султан Мехмед I умро је маја 1421. године и тек пошто је разјаснио односе с новим султаном, деспот Стефан је могао предузети војни поход у Зету (крајем августа 1421). У међувремену је Венеција, придобивши приморске градове, стекла знатна преимућства у борби за земље Балшића, па деспотов захтев да му се уступе већ запоседнуте области није усвојен. Почеле су ратне операције. Српска војска је освојила Дриваст и Бар, као и највећи део територија ван утврђених градова. Примирје с Венецијом је склопљено на шест месеци још исте године.

У пролеће 1422. деспотов посланик војвода Витко водио је у Венецији преговоре о сређивању међусобних односа. У средишту пажње је био Скадар, пошто је српска војска изградила утврђења на Бојани и тиме пресекла главни пут за снабдевање града. Тек на вест о доласку турских одреда, деспотове снаге су се повукле. Венеција је све чешће тражила подршку на султановом двору. Крајем 1422. године војска Стефана Лазаревића је претрпела пораз код Скадра. Град се није могао освојити. На другој страни, покушај Венеције да придобије Ђурашевиће није уродио плодом: они су остали уз деспота.

Ратовање у Зети је завршено склапањем *скадарског мира* августа 1423. Венеција је задржала Котор, Улцињ и Скадар, а Срби су добили Бар и Дриваст и деспоту је обећана Будва са соланама у Грбљу. Као наследнику Балшића, Стефану Лазаревићу је признато право на скадарску провизију. Отворена и спорна питања коначно су решена тек 1426. споразумом закљученим у Вучитрну, а последња разграничења су обављена у Дривасту новембра исте године.

ХРИШЋАНСКА ЛИГА ПРОТИВ ТУРАКА

После смрти султана Мехмеда I (1421) хришћанске државе су показале појачано интересовање за прилике у Турској. Нови султан Мурат II морао је да се суочи с разним претендентима на престо. Помажући Муратове супарнике, Византија је настојала да ослаби противника, који је озбиљно угрожавао и сам Цариград. Турци су опсели византијску престоницу у лето 1422, али су градски бедеми, као и толико пута раније, одолели. У међувремену је Мурат II успео да савлада и свог млађег брата. Постало је очигледно да је Османско царство, ојачано у претходном раздобљу, било способно не само да одржи свој положај у балканским земљама већ и да га намеће преосталим суседима. У Србији су то добро знали. Стефан Лазаревић је одбио да пружи помоћ одметницима од султана и обновио је вазалске односе с Муратом II кад му је овај упутио посланике у Београд. У Венецији се, у лето 1423, већ знало да су српско-турски односи сређени.

На другој страни, у току је било ново окупљање хришћанских држава за борбу против Османлија. Подстицај је дала Византија, која је учвршћивањем Мурата II на власти била изложена великим искушењима. Цар Јован VIII Палеолог је настојао да окупи савезнике. Византијски посланици стизали су и на дворове балканске властеле. Вероватно тим поводом, један посланик је у пролеће 1423. године путовао преко Дубровника у Босну да потражи војводу Сандаља Хранића, зета деспотовог. Новембра исте године и сам Јован VIII се упутио на запад да тражи помоћ. Најпре се зауставио у Венецији, која је имала веома разуђене везе и интересе у источном Средоземљу, али и у другим државама. Нарочито су били важни односи са Угарском, јер ниједан озбиљнији подухват против Турака није имао изгледа на успех без учешћа краља Жигмунда. Због великог супарништва Млетачке републике и Угарске у Далмацији, али и на неким другим подручјима, византијски цар је предложио да посредује у спору, а затим је и сам кренуо на двор краља Жигмунда (јуна 1424). Ту се већ налазио Стефан Лазаревић. У току преговора које су водили угледни гост и домаћини, како изгледа, уобличени су конкретни планови

СРПСКА ДРЖАВА 1422. Г.

градови и насеља
цркве и манастири
поседи Венеције

километара
0 50 100

за борбу против Турака. У исто време је Мурат II понудио мир краљу Жигмунду, што је на крају и прихваћено.

Турски напад 1425. године

Мурат хтеде поћи на запад и гледајући благочастивога деспота како сваке године иде угарском краљу, послуша неке који су (га) клеветали; и када је тамо деспот био, посла једнога од верних својих да сазна у чему је истина. Посланик много почека. А када је деспот дошао, сазнаде о овоме, посла му дарове, али изасланика не удостоји пријема. А овај (изасланик), дошавши к цару (Мурату), много га (деспота Стефана) клеветаше и рече: „Ако ти не пођеш на њих, они ће већ доћи на тебе".

И цар пође у Софију, где дођоше војници деспотови по обичају. А дође и поклисар. Цар, мало задржавши војнике, рече (војницима деспотовим): „Идите господину своме и објавите му мој долазак". А посла и своје војнике да их спроведу до границе, да не пострадају што, пошто су дошли на веру. Затим се подиже и дође у Крушевац.

Попленивши један део, одмах се опет врати. Јер посла благочастиви (Стефан) поклисара.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 113–114

Српски владар је у то време био запажена личност на европској политичкој сцени. Не само што је био у току најважнијих збивања на угарском двору већ је и сам непосредно учествовао у организовању хришћанског савеза за борбу против Турака. Његов посланик је у Венецији радио на измирењу Венеције и Угарске (августа 1425), истичући новог претендента на турски престо, Мустафу, као корисног учесника у заједничкој борби против Мурата II. С Мустафом је деспот Стефан успоставио неке везе. Међутим, окупљање западних савезника текло је веома споро. Неповерење између Угарске и Венеције није ишчезло: октобра 1425. преговори су још били далеко од циља. Угарска страна је предлагала склапање лиге против Османлија, с тим да она преузме дејства на копну, а Венеција на мору и Дунаву. Важне појединости су се тешко усклађивале. Угарска је сматрала битним усвајање обавезе да се са султаном неће закључивати ни сепаратно примирје ни сепаратан мир. Венеција је само делимично прихватала угарске предлоге, и то у знатно измењеном облику. Све је подређивано сукобу Венеције с Муратом II око Солуна, који су Турци настојали да освоје.

Док су се велике силе споразумевале о могућем заједничком подухвату на основу различитих интереса, прилике су се у Деспотовини нагло погоршале. Султану Мурату су стизали гласови о антитурској политици Стефана Лазаревића, па је упутио посланика у Србију да извиди стање; овај је уочио да се врше припреме за рат. Деспот је наредио да се градови оспособе за одбрану, што је обавезивало и Дубровчане који су се *забаштинили* у Новом Брду. Њима је дубровачка влада крајем августа 1425. одобрила да извезу тражено оружје. Сам деспот је још био у Угарској, а кад се вратио у земљу одбио је да прими турског посланика. Рат је био неизбежан. Почетком октобра дубровачка влада је упозорила своје суграђане да се добро држе у несрећи која је задесила Србију: турска војска је из Софије, преко Пирота и Ниша, продрла у Поморавље, а затим у област Крушевца. Савезничке одреде из Угарске предводио је тамишки жупан Пипо Спано. Земља је, међутим, претрпела тешка разарања и деспот је преговорима са султаном најзад успео да издејствује повлачење војске. Појединости споразума нису познате.

Међународни преговори о организовању борбе против Турака трајали су и даље, пренели су се и у 1426. годину. У њима је поново учествовао и деспот Стефан. Посланици из Фиренце, који су посредовали између Венеције и Угарске, сведочили су касније да је српски деспот заступао гледишта супротна интересима Млетачке републике. Ни тада преговори нису постигли успех.

Њихов крај деспот Стефан Лазаревић није доживео. Јануара 1427. он је с песимизмом гледао на будућност земље и на своју личну судбину, не искључујући ни могућност изгнанства.

Турска најезда на Србију почетком 1427. узела је опасан ток. Султан је лично предводио војску, а циљ напада било је Ново Брдо. Вишемесечна опсада започела је фебруара, а марта је у Србију пребегао Мустафа, претендент на престо. Узалуд је Мурат II тражио његово изручење. Жестоке борбе су се прошириле и на друге делове земље, а најкасније током јула захватиле и Поморавље. Људи су бежали на све стране, јер „свако смрт и грабљење очекиваше", како је писао један савременик. Усред тих збивања, на путу за Београд, код места званог Главица (недалеко од данашњег Младеновца), умро је од срчане капи у својој педесетој години (19. јула 1427) српски деспот Стефан Лазаревић.

НАСЛЕЂЕ ПРЕСТОЛА

Стефан Лазаревић није имао деце. Најближи сродник му је био сестрић Ђурађ Бранковић, син Вука Бранковића, унук кнеза Лазара. После вишегодишње нетрпељивости, у јесен 1412. године рођаци су се измирили, чему је много допринела деспотова сестра Мара, Ђурђева мајка. Од тада је ујак прихватио сестрића *као сина*, забележио је један савременик.

Пред крај живота, пошто је његова „ножна болест" узела маха, Стефан Лазаревић је одлучио да Ђурђа Бранковића и званично прогласи својим наследником. Заједно с патријархом, сазвао је сабор у Сребрници код Страгара. Пред окупљеном властелом, достојанственицима Српске православне цркве и управе, деспот је обнародовао своју одлуку и позвао присутне да убудуће Ђурђа Бранковића признају за владара, да му буду верни. Пошто је, уз богослужење, обављена уобичајена церемонија – „учинише и молитву над њиме с полагањем руку", како је записано – деспот је од свог наследника захтевао да настави политику коју је он водио као владар Србије.

Избор Ђурђа Бранковића

Благочастивога деспота Стефана хваташе све више ножна болест од које одавно страдаше. Зато, веома се побојавши смрти, посла по свога сестрића, господина Ђурђа, и овај дође у место звано Сребрница; и ту (деспот) сазва са патријархом сабор од часних архијереја и благородних свију власти и свију изабраних и на сабору благослови њега (Ђурђа) на господство, говорећи: „Од сада овога сматрајте господином место мене". Учинише и молитву над њиме са полагањем руку; и све закле да му буду верни. А прокле оне који би подигли какво неверство. Затим закле и њега самога да неће презрети његово васпитање, „него како сам ја сам о свему мислио, тако чини и ти..."

Константин Филозоф, *Повест о словима*, 113

Према средњовековним схватањима и положају Србије у тај мах, било је неопходно да одлуку о наслеђу власти прихвати и суседна Угарска. У пролеће 1426. године Стефан Лазаревић је о томе преговарао с краљем Жигмундом у бањи Тати, у коморанској жупанији. Постигнут је договор о међусобним односима за случај деспотове смрти. На жалост, првобитни текст споразума није сачуван. Познати су само познији преписи, с очигледним знацима прераде. Па ипак, основна садржина споразума не подлеже сумњи. Деспот Стефан је тражио да, ако умре без мушких потомака, за наследника српског престола буде признат Ђурађ Бранковић и уврштен у редове угарске властеле, што је значило и право наслеђа деспотових поседа у Угарској. Краљ Жигмунд је то прихватио, уз услов да се обнови вазални однос, како се то и иначе радило у Европи. Извесна ограничења су ипак унета у споразум: угарски владар је тражио да му се после деспотове смрти врате градови Београд и Голубац, Мачва и крајеви западно од Дрине. Могућно је да су познији преписивачи понешто и убацили у овај документ, али судећи по догађајима после деспотове смрти краљ Жигмунд је настојао на предаји Београда и Голупца. Живот је потврдио језгро споразума у Тати, али је донео и неке битне новине.

СРЕДЊОВЕКОВНА ДИПЛОМАТИЈА

Спољну политику земље је у средњем веку водио владар. Он је сам или у договору с властелом доносио најважније одлуке и одређивао како ће се спроводити. Србија је крајем XIV и почетком XV века имала развијене односе са суседним државама. Кнез Лазар је одржавао везе са властелом Угарске и са краљем Лудовиком, чији је вазал био. Сродничким везама зближио се и са бугарском царском породицом, а у Цариграду се успешно преговарало о измирењу цркава.

Српска дипломатија достиже врхунац своје делатности у време Стефана Лазаревића. После Косовске битке на првоме месту нашли су се односи с Турцима. Млади кнез је био принуђен не само да ратује уз султана већ и да преговара с њим, а кад је био оптужен пред Бајазитом I за везе с Угрима, успео је не само да се оправда и одржи на власти него и да задобије султанову подршку, па чак, ако је веровати изворима, и савете за савладавање унутрашњих тешкоћа. Деспот Стефан је много путовао, често у дипломатским мисијама. Савременици сведоче да је потпуно владао манирима европског племства; био је витез веома угледног Змајевог реда, а имао и право да уручује витештво. На царском двору у византијској престоници био је приман с почашћу и одликован достојанством деспота, што су били видљиви знаци блиских односа са династијом Палеолога.

Владар је примао посланике и упућивао посланства, водио преговоре и склапао споразуме. Имао је сараднике који су стекли углед добрих преговарача. Један од таквих био је војвода Витко, који је са турским принцом Мусом преговарао о савезу против султана Сулејмана и са Венецијом поводом наслеђа Балше III у Зети. Сачувани подаци описују војводу Витка као мудра и присебна човека. Други из круга деспотових дипломата био је Никола, син Витомиров, преговарач с Млетачком републиком. У српској дипломатији тога доба истакнуту улогу имао је и Ђурађ Бранковић, посебно у вези с приликама у Зети.

Забележене су и посматрачке мисије српских посланика: деспот Стефан је упутио посланство

на велики сабор представника католичке цркве у Констанци (1414–1418). Сабор у Констанци био је прилика да се говори и о антитурским плановима Запада, што је за Србију било веома значајно. Зна се да су деспотови посланици одсели у улици Св. Павла, недалеко од мисије византијског цара.

Србија је у средњем веку имала и женедипломате, обично чланице династије или представнице високог племства. Најчувенија је била кнегиња Милица, удовица кнеза Лазара. Поред тога што је обављала државничке послове за време малолетства својих синова, предузела је и неколико дипломатских мисија. У једну је, тако, пошла у пролеће 1398. да пред Бајазитом I оправда свога сина. С њом је тада била и чувена песникиња монахиња Јефимија, удовица деспота Угљеше Мрњавчевића. Две монахиње су, како је записано, „разумно свршиле" своје послове у сусрету са султаном. Тада су у Србију пренеле мошти Свете Петке, које су затим смештене у истоимену цркву у Београду. Кнегиња Милица је и касније одлазила у Турску на дипломатске преговоре. Њена кћи Јелена Балшић такође се огледала у политици и дипломатији. Обудовела рано, она је с много упорности настојала да одбрани земље Балшића од суседа, посебно од Венеције. Уз свога сина Балшу III, она је имала велику улогу и у рату и у преговорима, па не само што је примала стране посланике и водила преговоре него се 1409. и лично упутила у Венецију да оконча сукоб.

Дипломатска преписка у деспотовој Србији вођена је на српском, латинском и грчком језику. Сачувана писма откривају познавање локалних обичаја појединих земаља и протоколарних појединости, без чега се у дипломатији није могло успешно комуницирати. Деспотови канцелари учествовали су у дипломатским пословима и као стручњаци и као преносиоци дарова и порука.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА

Велике промене средњовековног друштва после Маричке и Косовске битке утицале су и на живот Српске православне цркве. Давно успостављена према општим начелима православља, она се развијала на темељима које је изградио Свети Сава. Универзална по суштини, трајнија од људских заједница и слободна у односу на државну власт, а истовремено недељива од народа и државе, црква је на свој начин веома много допринела очувању духовног јединства српског народа, у време кад су деобе лако узимале маха. И поред неповољних околности које су настале у доба обласних господара (после 1371), Српска православна црква је одржала јединствену организацију, на челу с патријархом, чије је седиште било у Пећи. Он је био патријарх свих Срба, што се, према већ устаљеној пракси, изражавало и у његовој титули: *по милости Божјој преосвештени патријарх всем Србљем и Поморју*.

Српска патријаршија је називана и *велика црква*. *Двор патријархов* се налазио у манастирском комплексу Пећке патријаршије *уз свети престо велике цркве патријаршије* односно *престо Светог Саве*. Ту се усталио, а у немирним временима, изгледа и одржао читав низ установа неопходних за рад цркве. Српски патријарх је имао логотета, еклисијарха, параеклисијарха, протосинђела, синђела, чтеце, иконома, егзарха, доместике. Мањи број духовних лица из реда патријаршијског клира или *причта* улазио је у састав *сабора свете и велике цркве патријаршије*. Уз патријаршију се налазило и *училиште*, својеврсна виша школа у којој су клирици стицали неопходна знања.

Српска православна црква је била веома утицајна у друштву. Њени највиши представници су већ према традицији немањићког доба, били чланови *државног сабора*, који се повремено састајао да прихвати и оснажи значајне одлуке. То важно тело српске средњовековне државе сачувало је висок углед и у приликама после 1371. године, а удео цркве у његовом раду временом се и повећавао.

За опште прилике у земљи веома важно је било коначно измирење Српске цркве са Цариград-

ском патријаршијом (1375). Велику су улогу у томе имали српски монаси са Свете горе и кнез Лазар. Учени Старац Исаија, који је предводио посланство, успешно је обавио ту тешку мисију. Срби су разрешени анатеме, раскол је савладан, призната је Српска патријаршија. Били су то пресудни услови за сређивање прилика и у цркви и у целом друштву.

Нови патријарх Јефрем, Бугарин родом и неко време духовник манастира Хиландара, изабран је на сабору у Пећи октобра 1375. године. Био је то човек великог угледа у црквеним круговима, испосник и даровит писац. Нешто касније (1379) Јефрем се повукао, а на патријаршијском трону га је заменио Спиридон (1379–1389). Он је блиско сарађивао с кнезом Лазаром, а после његове погибије имао је кључну улогу у доношењу одлуке да се ступи у преговоре са султаном. И одлука о удаји кнежеве ћерке Оливере за Бајазита I подразумевала је сагласност цркве.

После смрти патријарха Спиридона сабор се неко време није могао окупити због нередовних прилика у земљи, јер – како је записао један савременик – „Турци једнако ратују". Управу Српске цркве поново је, за краће време, преузео патријарх Јефрем. Наследио га је Данило III, изабран у јесен 1390. или у пролеће 1391. године. У врло тешким приликама после Косовске битке, он је чинио све да народ сачува духовно јединство. Погибија кнеза Лазара изазвала је дубоку жалост и пијетет савременика, а Српска црква је кнежеву жртву уздигла до универзалног значења. Патријарх Данило III је битно допринео стварању црквеног култа кнеза Лазара. У његово време су кнежеве мошти пренете из цркве Светог Спаса у Приштини у манастир Раваницу, а кнез Лазар је проглашен за свеца.

Патријарх Данило III је подржавао наследнике кнеза Лазара и помагао им да се одрже у немирним временима с краја XIV века. Кад је млади Стефан Лазаревић постао пунолетан, патријарх га је на државном сабору свечано увео у дужност. Данило је написао и више дела веома значајних за историју и културу Србије предтурског доба.

Мало је података очувано о делатности српских патријараха почетком XV века. Зна се да је после смрти Данила III за патријарха изабран Сава V, а после њега Кирил (умро пре 1419). Дуже од осталих управљао је црквом патријарх Никон (1419–1435). Њему је припала истакнута улога у догађајима после смрти деспота Стефана Лазаревића. Патријарх је боравио у Београду у најтежим тренуцима угарског притиска на град, кад је краљ Жигмунд с војском настојао да изнуди предају престонице, према одредбама уговора у Тати. Сведок драматичних догађаја, патријарх Никон је подстакао Константина Филозофа да напише дело о животу деспота Стефана Лазаревића. Подршка Српске православне цркве била је важан ослонац и Ђурђу Бранковићу, у време кад је, у тренуцима угарских и турских напада на земљу, преузео власт.

Патријарх Никон и Константин Филозоф

А ми, иако примисмо заповест која превазилази наше снаге од свеосвећеног кир Никона патријарха, српских и поморских земаља (да напишемо ово житије), а он је тада тамо дошао; па још и од војсковође и осталих изабраних (ово примисмо), али пошто је тада такво време било, остависмо да се (око овога) потрудимо. Ово, дакле, написасмо (не) као његово житије, него као летописац са свима осталим (стварима). А постоји крајегранесија почев од десетословнога: Ономе који је необично и изванредно на земљи владао, туђинац слуга приноси славноме деспоту Стефану, преводник Константин.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 123

Турска освајања утицала су и на организацију Српске православне цркве. Због ширења Османлија сужавало се подручје њене јурисдикције и ометан је нормалан живот. Нека црквена средишта се гасе или западају у кризу, друга

се касније обнављају. После пада Скопља под турску власт (1392) у историјским изворима се помиње митрополит Матеј, који је умро почетком 1428. године, „у доба господина Ђурђа". У времену насиља све је било изложено променама. Границе јурисдикције Пећке патријаршије не поклапају се у потпуности с границама српске државе, него их у знатној мери премашују. Промене су видљиве нарочито у периферним областима. Јачањем босанске државе, нарочито после 1373, неке области улазе у састав краљевине Твртка I: Босна се проширила на горње Подриње, део Полимља и Гацко. Стара Дабарска епископија из немањићког времена више се не помиње, а јавља се нова митрополија са седиштем у Милешеви, у којој је Твртко I крунисан за краља „Срба и Босне". Не зна се тачно када је седиште митрополије премештено у Милешеву из манастира Светог Николе у Дабру.

Почетком XV века успостављена је нова митрополија у источној Босни, са седиштем у познатом рударском граду Сребреници, којим је од 1411. управљао Стефан Лазаревић. Митрополит се ту помиње 1415. године, а митрополија је постојала све до средине XV века.

Зетска епископија, основана у време Светог Саве, имала је саборну цркву у манастиру Светог арханђела Михаила на Превлаци, у Боки Которској. После проглашења патријаршије (1346), она је добила ранг митрополије и налазила се на територији под управом Балшића. Локални сукоби и ратови с Венецијом почетком XV века знатно су отежавали живот православном свештенству у тој области. Пошто је зетски митрополит губио власт над православним црквама и манастирима, па и оним у скадарском крају, Јелена Балшић се код млетачких власти заложила за поштовање старих права. Присуство Венеције користило је католичкој цркви да прошири свој утицај. Скадарски бискуп је 1418. године тражио подршку млетачких власти за борбу „против шизматика и јеретика". Негде у то доба (најкасније почетком XV века) премештено је седиште Зетске митрополије у храм Свете Богородице Крајинске на Скадарском језеру. Тек крајем века, у доба Црнојевића, смештен је престо ове митрополије у манастир Свете Богородице на Цетињу (1483–1484).

Писмо Јелене Балшић духовнику Никону

Свечасном оцу, учитељу светог јеванђеља, а нама у господу духовном наставнику смерна Јелена. Да зна твоја светиња, откако удостојих се с богом познати те порадовах се весељем духовним. Но замало и кратко би нам виђење, да би ко рекао у зрцалу образ угледасмо, или у неки сан танак да сам била снесена. И због брзине не получи моја бедност оно што сам желела. Но ипак оно што тада слушасмо од твојега преподобија речи духовне и оно што узмогосмо постигнути, и отсред моје душе љубазно и свесрдно, а шта више и најверније примисмо. И тим божанственим речима, које слушасмо у тадашње време, крмањење духовно имасмо и до данас. И слушах твоје душе боголубну нарав, и нетелесно анђеоско пребивање. И оно од нас коначно удаљење. И веома твоје видети зажелех преподобије. И твојих медоточних насладити се речи. Не малу од твојега виђења мени приплодити корист. Но због даљнег нам растојања, и море и гај, овог ради узрока немогуће нам је видети светињу ти. Јер жељење богатства и сујетна слава, а уједно и сласти, не остављају нас, који су на таласима у мору овог сујетног живота, узникнути к светлости чистог нетелесног пребивања. Јер се помрачише душевне очи муком и метежем који је у свету. И ово сада као од сна некојег дубоког пробудивши се, усхтех твоју светост видети.

А посланије твојега рукописанија примисмо и велелепно и љубазно од све моје душе излубисмо целивајући, као лако схватљиво. И често ово прочитавамо. И веома се утеших и насладих срце моје, а уједно и душу. И тако сматрамо као неко скровиште царско, веома пребогато, и у њему скупоцености, више од тисуће тисућа злата и сребра. И опет се молим твојему преподобију, олакшање неко утешно к нама послати, и печали прохладити жеђ. Јер зна твоје преподобије, колике буре и метежи и облаци обикнуше узбуркивати срца. А к овим помињем твојему трудољубију, како би у нас пре-

пирка о овом. Како неки хвале милостињу к потребитим, милост више од других добродетеља свих. А други истинити монашки живот и чин блаженим називају већма. И опет други говоре, како свети велики Василије похваљује опште жиће и имати с многима пребивање. А ови повлачење у самоћу и ћутање сматрају богоугодним животом, и самоме о себи пазити. И молим просудите најбрижљивије и узбуну препирке од нас одгнати и ка светлости разума поучити. И још молимо твоје благонаравије и трудољубиво ти срце, и к богу и нама нелицемерну љубав, просвети се мишљу, и друго колико зна твоја светост, нашу леност пробудити и грубости променити. Е, часни оче, удвостручи таленте. И знамо да си обикао чинити смерним себе у свему. И изговором смерности да не затвориш језик, који много поучава и добро. А његови плодови мнози и много порода правде. И не лиши нас оног што желимо, а себе добре награде оштетити. Но подражавај владику Христа твојега, којега ученик јеси и подражатељ мучења његовог, и моли се њему, да и ми као учесници обретемо се у дан онај који дође Христос са славом и силом многом, молитвама вашим, амин.

Е, тајниче божји, послушај ме у свему више реченом. Не заповедам, но молим се трудољубно и приклањам лице до земље. И двоструко здравствуј у господу. И не презри наше мољење.

Радојичић, Ђ., *Антологија*, 188-189

Међу црквеним средиштима у пограничним пределима српске државе највећи успон је доживела Београдска митрополија. Врло дуга историја хришћанства на томе тлу, посведочена обиљем података из времена Римског царства и потоњих векова, давала је месту посебан углед. Саборну цркву изградио је краљ Стефан Драгутин, који је до своје смрти (1316) управљао Београдом. У њој се чувала чудотворна икона Свете Богородице, сматрана највећом светињом града. Почетком XV века деспот Стефан Лазаревић је обновио митрополијску цркву свог новог столног места, посвећену Успењу Богородичином: призидао је певнице и богато је украсио. Храм се налазио у Доњем граду, у подножју калемегданског брега. У непосредној близини подигнута је резиденција београдског митрополита, који је у деспотово време носио титулу *егзарха свих српских земаља*. Стефан Лазаревић је знатно допринео напретку Београдске митрополије. Основу њеног материјалног благостања чинили су пространи поседи и разни приходи које јој је он уступио.

Неповољне прилике настале су после 1427. године, кад је град допао под угарску власт, која је подстицала насељавање католика и подржавала развој католичке цркве. Иако лишена неких поседа и прихода, Београдска митрополија је наставила рад. Њен положај је зависио од општих прилика на граници према Турцима, а неповерење угарских власти пратило је свакодневни живот православних. То неповерење је, разуме се, потискивано у време великих окршаја са Турцима, када су српски ратници били неопходни.

Цркве у Београду

И црква велика је са источне стране града, где се силази слично као на кедрском потоку, ка Гетсиманији. Она је, дакле, митрополија Успеније пречисте Владичице и имађаше около оштежиће украшено разним растињем, са многим богатством, селима и другим обитељима, а била је престо митрополита београдскога, ексарха свију српских земаља. Ова је црква била богатија од других у дане овога благочастивога. А (Стефан) начини и цркву од основа у Периволији трима великим светитељима за сахрањивање архијереја те цркве. А сазида и странопријемницу за болне и цркву у њој у име светога чудотворца Николе, на најслађој води; и насади вртове од свакога изабранога плода и приложи (јој) села и богатство много; у њој болне и странце храњаше и олакшање њима даваше.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 85–86

Београд, Митрополијска црква,
део ктиторског натписа деспота Стефана Лазаревића, почетак XV века

Београдска митрополија имала је посебну улогу у време српских сеоба у Угарску, нарочито после 1459. године. Међутим, кад су Турци освојили Београд (1521), саборна црква је међу првима претворена у џамију. Прогнани Срби, стражарно спроведени у Турску, понели су своје светиње – икону Богородице, мошти Свете Петке и Свете Теофане (супруге византијског цара Лава VI). Насељени у близини Цариграда, на простору који је касније назван *Београдска махала*, они су као успомену на београдску саборну цркву изградили нову, опет посвећену Успењу Богородичином. У самом Београду, митрополијска црква је коначно уништена почетком XVIII века. Аустријска војска је после освајања града (1717) потпуно променила лик Доњег града: порушени су и остаци цивилног насеља и *велика џамија*, у ствари, београдска саборна црква. По аустријском пројекту, на њеном месту требало је подићи *доњу жупну цркву*. Замисао није остварена, а једно значајно култно место српског народа заувек је изгубљено.

Монаштво је у Србији имало дугу традицију, а немањићко време му је прибавило и значајан углед. Задужбине владара, као што су Студеница, Милешева, Сопоћани, Дечани или манастир Светих арханђела у Призрену, биле су права духовна средишта српског средњовековног друштва. Те строго организоване заједнице киновијског типа обично су биле окружене испосницама, ћелијама у којима се неговала духовност вишег степена. Монашки подвиг, заснован на начелима самоодрицања и аскезе, сав окренут духовном усавршавању, преносио је људима свест о универзалним вредностима хришћанства. Аскетско монаштво, добро познато у средњем веку, наилазило је крајем XIV века посебно разумевање у држави кнеза Лазара. Долазак калуђера Синаита и њихових ученика, монаха из Бугарске и са Свете горе, допринео је ширењу идеја исихазма у Србији. Григорије Синаит и Ромил су били најпознатији међу њима.

Судбина српских манастира после Маричке и Косовске битке, у ствари, сажима историју народа. Ширење турског насиља, најчешће и пре коначног освајања неке области, погађало је најпре цркве и манастире. Они су били мета напада, јер су и последице таквих разарања увек бивале веће од материјалних штета. Крајем XIV века попаљени су и опљачкани Дечани, а Сопоћане је задесио пожар, додуше не и саму цркву. У средишњем делу рашке митрополије разарања су такође била велика – порушена је и спаљена црква у Дежеву, некадашњи дворски храм Немањића, разорена је и црква у непосредној близини седишта рашких митрополита, у селу Постењу. Почетком XV века тешко је оштећен манастир Светог Стефана у Бањској, задужбина краља Милутина.

Ктиторске традиције Немањића наставио је кнез Лазар. Међу многим црквама изграђеним у његово време издвајају се храм Светог Стефана у Крушевцу (Лазарица) и манастир Раваница, кнежева задужбина, са црквом Вазнесења Христова. Велика Лавра у подножју Кучајских планина замишљена је као кнежев маузолеј. „Малим поклоном", како је записано у повељи, оснивач узвраћа Богу за многе примљене дарове. Манастир је подигнут залагањем појединаца, али постаје опште духовно добро које служи свима. Речитије него многи други манастири, Раваница спаја различите епохе српске историје. Њена градња је почела у преткосовско доба (1376–1377), затим је, у време јачања српске државе, обезбеђена великим поседима (1380–1381); само десетак година касније у њој је сахрањено тело кнеза-ктитора. Није протекла ни пуна деценија, а Турци су напали манастир (1398).

У време кнеза Лазара знатно је увећан број цркава, првенствено у средишњим и северним деловима земље. Градили су их ктитори из различитих слојева друштва, према својим могућностима и укусу. Поред кнеза и његове породице, и властела је на својим поседима обнављала старе и подизала нове храмове. Жене високога рода су такође биле ктиторке. Кнегиња Милица је основала женски манастир Љубостињу, где је и сама живела као монахиња. Сестра кнеза Лазара, Драгана, са синовима Стефаном и Лазаром Мусић, изградила је Нову Павлицу на Ибру, недалеко од града Брвеника, а безимена ктиторка цркве у Велућу позната је само по свом лику у храму. Породица Вука Бранковића је помагала манастире на Светој гори, где је живео Вуков брат Радоња, као монах Роман, односно великосхимник Герасим.

УМЕТНОСТ ВИТЕШКОГ ДОБА

Почетком XV века, уз сва ограничења немирног доба, српско друштво се опорављало од последица Косовске битке. Постепено се обнављало и племство. Из старих породица стасало је ново поколење властеле. Тај развој готово симболично открива и историја породице кнеза Лазара. Детињег узраста у часу очеве погибије, његови синови после 1402. године постају предводници нове генерације друштвене елите. Време је учинило своје. У ратничкој или државној служби, често и мимо тога, ојачали су и други. Стицали су разне титуле (војвода, протовестијар, челник, итд.), располагали су добрима и угледом. Као и владари, многи међу њима постају ктитори нових грађевина, најчешће храмова, наручиоци уметничких дела, купци разноврсних књига (војвода Радослав Михаљевић, челник Радич Поступовић, протовестијар Богдан и други). Схватања витешког доба освојила су тај слој покровитеља уметности, поготову оне окупљене око српског двора. Ако је судити по књижевним интересовањима властеле, витешки роман је налазио захвалну публику. *Роман о Александру Великом*, одраније познат у држави Немањића, крајем XIV века доживљава темељну прераду. Стари јунак давнашњих времена се стално прилагођавао читаоцима. Далек, а привлачан као хришћански витез, он наставља да живи изазивајући дивљење својим подвизима у средини која је јуначке победе на мегдану добро разумевала и високо ценила. На својој балканској путањи понео је Александар Велики штошта и од епске природе друштва које га је пригрлило. И *Роман о Троји* је одговарао идеалима витешког друштва. Познат по једном рукопису из XV века, писаном штокавским језиком екавског типа, он се увек изнова приближавао публици. Дочаравао је вечне теме – храброст и неверу, част и срамоту, витешки понос и правду, рат, сјајно оружје и дворове владара, управо оно што је заокупљало и позно ритерско доба. И друга књижевна дела откривају мисаони свет људи. Поетична *Приповетка о Асенети* украшава апокрифну старозаветну тему о прекрасном Јосифу и налази одјека на српском двору. Текст је очуван у једном зборнику из XV века заједно с преписом *Слова љубве* Стефана Лазаревића.

Тежња ка раскоши и сјају одликује зрело доба моравског стила у Србији. Као и другде у то време, живот на двору и око њега, на поседима властеле прате свечаности, витешке игре, сцене лова и богате трпезе. Скупоцена одећа, накит, сребрно и златно посуђе, украсни предмети сваке врсте део су тога света. У њему се на тај начин исказивао друштвени положај, али и међусобни однос људи, чак и смисао појединих догађаја. Сам деспот је томе посвећивао дужну пажњу. Својим ближњима и сарадницима делио је одговарајућу одећу „на корист и украс". Беху то „многосветле одежде", које су и сликари преносили на зидне површине истовремених храмова. Према сведочењу савременика, Стефан Лазаревић је презирао неспретност сваке врсте, уводио је строг дворски поредак. Забрањивао је вику и галаму. У већ устаљене норме понашања уводио је и нове, према приликама времена. Витез Змајевог реда у Угарској окупљао је страну властелу на свом двору у Београду. Очевици бележе да се у разним свечаностима у земљи и ван ње истицао својим понашањем. Његови представници су побеђивали на витешким турнирама у Угарској, а пратња падала у очи. Деспот је био витез европског кова, истовремено привржен темељним вредностима свог народа.

Висока уметност у Србији с почетка XV века, чак и у скученом броју очуваних споменика, речито сведочи о схватањима наручилаца, њиховом укусу и образовању, и наравно, о даровитости извођача. Усред ратних година, које су само повремено заобилазиле земљу, градитељи и сликари су оставили сјајна дела. Најбоље их представљају храмови манастира Каленића (око 1413) и задужбина самог деспота, манастир у Ресави. Први је изграђен трудом протовестијара Богдана и његовог брата Петра, а други је подизан вишегодишњим залагањем владара (1407–1418).

Храм у Каленићу је најлепши очувани споменик моравског стила у српској архитектури. Грађен је по већ устаљеним начелима Лазаревог доба (сажет триконхос у основи грађевине с упадљивим вертикализмом и кубетом које наткриљује грађевину, употреба прислоњених колонета и кордонских венаца, разуђеност маса). Наизменична употреба материјала (камен, опека и малтер) и овде подсећа на континуитет градитељства. Посматрач је ту сусретао традицију и тежњу ка раскошном, китњастом изражавању. Обиље разноврсних украса и боја основна је одлика здања односно укуса властеоског друштва почетком XV века. Разнобојне фасаде моравског стила достојно су очуване у лику каленићког храма. Архитектонска замисао усмерава пластични украс. Преплет плитке двочлане траке често је водио геометријској слици. Понављање мотива у готово правилним низовима стварало је утисак уједначености украса, трајања. Стилизовани биљни орнамент је раскошно заступљен на фасадама Каленића. Он израња из траке која маштовито кривуда, као у бескрају. Својеврсно ремек-дело остварено је на унутрашњем порталу цркве. Поглед привлаче и тајновито лепе розете на кружним прозорима у горњој зони грађевине. Градитељ их је радо украшавао и венцем цветоликих керамопластичних посуда, које су и другде налазиле своје декоративно место. Фигурални мотиви, ретки у моравској скулптури, овде су заступљени на двојним прозорима. У мале рељефне сцене смештени су грифони, птице, посебно орлови с јаким крилима и канџама, кентаур Хирон с гуслама у рукама, дивље животиње, змије. Симболична значења, данас докучива само једним делом, савременицима су била јасна. Старе теме, које су преузимане из византијске традиције, неке већ уграђене у српску уметност, допирале су до уметника деспотовог доба. Међу хришћанским мотивима драгоцена је представа Богородице Одигитрије с малим Христом на рукама. Он у једној руци држи свитак, а другом благосиља. Призор употпуњују два шестокрила серафима изнад готско-сараценских лукова, који су своју примену нашли и на ранијим грађевинама моравског доба (Лазарица, Љубостиња, Руденица). Општи утисак шароликости фасада допунили су осликани делови површина. Мотив шаховског поља на њима, познат одраније у уметности византијског света, надмоћно заузима све слободне површине и потискује друге појединости.

Манастир Каленић, Црква Ваведења Пресвете Богородице, прва половина XV века

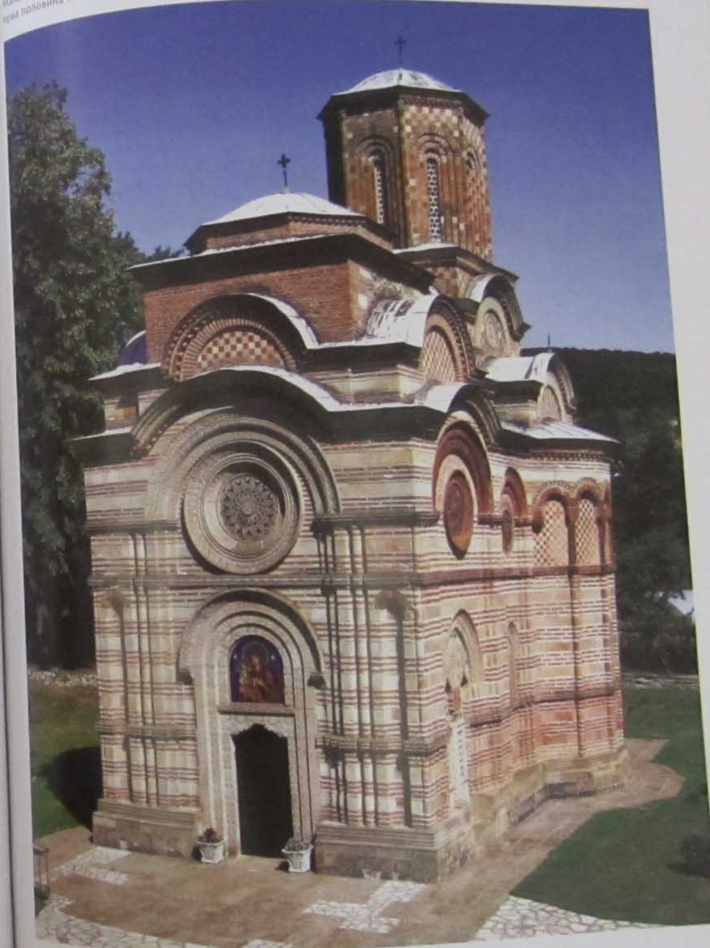

Префињено сликарство моравске школе освојило је зидове и сводове манастирског храма у Каленићу. Као ретко где у свету, иначе узнемиреном, ту се сусрећу особени мир и спокојство, благост и готово поетска нежност ликова. Углавном устаљени иконографски програм размештен је складно према расположивом простору. Насликани су Велики празници, одломци из земаљског живота Христовог и његова Чуда, Свети ратници, светитељи, међу њима Свети Симеон и Свети Сава Српски. У припрати су сцене из Богородичиног живота. Велики уметници, њих неколицина, следећи хришћанске праузоре остварили су на византијским изворима, посебно цариградским, своја сјајна дела. Приписују се и сликару Радославу, који се касније прославио изузетним минијатурама у Четворојеванђељу из 1429. године, израђеним по жељи духовника Висариона из манастира Благовештења код града Ждрела на реци Млави. Каленићке фреске „Свадба у Кани", „Бекство у Египат", „Поклоњење мудраца", затим необична представа „Мртвог Христа" у проскомидији храма, ненадмашна су дела настала у средини, која је већ имала истанчани укус за отменост и потребу да се унутрашњим вредностима човека да превага над олујама света. Ведрина не прати насликане ликове, они су привидно присутни, а занети. И све их обавија тако препознатљива каленићка светлост, да осветли и обогати смислом. То је ретка појава у српском сликарству, као што је и сплет коришћених боја необичан. Не без разлога, измењен је и однос човека према околини. На фрескама људска фигура не влада сценом као раније, позадина добија запаженију улогу (сликана архитектура, мртва природа).

Последњу владарску задужбину у Србији изградио је деспот Стефан Лазаревић. Намеру да сагради велику и лепу цркву носио је, по сведочењу Константина Филозофа, дуго, од малена. Радови су започели 1407. године, а храм посвећен Светој Тројици у Ресави осветио је патријарх Кирил 1418. године. Ратне прилике и борбе с Турцима су ометале градњу (1409, 1410–1413). Деспот Стефан није жалио ни труда ни средстава да своју замисао достојно и оствари. Београд и своју задужбину он је градио непрекидно, до краја живота, „на много година". За то су били потребни врсни мајстори различитих занимања, које је владар окупљао у земљи и ван ње, појединце је тражио „чак на острвима и свуда". Међу градитељима, поред домаћих мајстора, било је свакако и оних из Дубровника, који су обично под уговором радили на разним градилиштима у Србији. У Деспотовини се управо у то време (1413) помињу тројица каменара који су градили једну цркву у Сребреници, а у Београду их је било и много више. Ктитор је непосредно надгледао радове, како је изричито забележено у једном извору.

Изградња манастира у Ресави

Нашавши најприкладније и најбоље (место), где је требало да буде црква, помоливши се приступи делу; и положи основ у име Свете Тројице сведржавнога божаства. И свуда, дакле, са свеколиком журбом и најлепшим стварима и многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, ако (их) је где било, и многим златним и цветним шарама (украси је). Јер шиљаше свуда, чак и на острва. И тако се многим и неисказаним трошком сврши и украси црква и град около – изванредни станови за општежиће. А сабра од свуда веома умне, изванредне иноке и настани ту. А даде и приложи села и винограде, а по свима својим крајевима, потписавши, даде (слободу). Ризнице овде из дана у дан полагаше. Начини ту себи гробницу, где ускоро би положен. Даде и драгоцене иконе украшене бисерјем и златом, снабде сваким књигама за богослужење, (приложи) толико много служабних одежди и црквених сасуда са великим бисерјем и златом украшене да превазилази и изабране велике лавре Свете Горе; а он и њих веома беше украсио многим кандилима која много светле и златом сијају. И шта прво да споменем (од онога) што овде принесе и украси! И часно учини да се врши чин Богом изабране вечерње, уподобљавајући се серафиму.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 87

Деспот Стефан је своју задужбину опасао бедемима и кулама, које су савременици називали градом. Друкчије она није могла ни опстати. Ратник и владар, песник истовремено, наменио је Ресави да буде манастир, гробница владара и књижевно средиште. Храм је, у ствари, грађевина триконхосне основе. У средишњем делу простора храма четири стуба носе високо кубе, које достиже висину од око 25 m. Петокуполно здање се својом висином издвајало међу споменицима моравске школе. Само су Дечани надвисили деспотову задужбину. Храм је нешто касније добио и припрату, која није представљена на иначе необично великом и реалистички насликаном моделу цркве у ктиторској композицији на западном зиду наоса. Упадљиву посебност храма Свете Тројице у односу на архитектуру моравског доба представља фасада грађевине. За разлику од Раванице, цркве Светог Стефана у Крушевцу (Лазарица) или Каленића, манастирска црква у Ресави је добила оплату од правилних тесаника. Све је ту мирније, стишава се разиграност фасада.

Сликарство манастира у Ресави представља врхунац у српској уметности позног средњег века. Речи дивљења изражавали су људи током векова, свако на свој начин. Један савременик је за то похвалио „најистакнутије живописце", који су украсили храм златом и „цветним шарама". Писац Карловачког родослова је забележио да се „ресавско писање" не налази нигде, а пореди га с најзначајнијим споменицима немањићке епохе. У XIX веку се о њему говорило као о каквом чуду „у свој земљи српској". Имена сликара, на жалост, нису забележена.

У ресавској галерији слика, највећој и најбогатијој у српској средини XV века, више но другде и лепше него иначе, витешко друштво је оставило свој траг. Обиље иконографских тема размештених према симболици унутрашњег простора храма, уз неке измене, прекривало је преко 2000 m^2 зидних површина цркве. Владар је присутан ктиторским портретом готово програмског садржаја – он је приказан у најсвечанијој златотканој одећи с хералдичким обележјима (двоглави орао) и владарским инсигнијама у сцени која приказује божанско порекло његове власти. Према традицији, он приноси храм Светој Тројици. Све је ту раскошно и монументално, истовремено смишљено и речито. Сликари су пренели аристократску атмосферу српског двора, укус и схватања властеле. Ликови су издужени, отмени, свечани. Одећом која засењује скупоценим тканинама, украсима, накитом, затим богатом трпезом, сјајним оружјем, али и поретком ствари међу људима и изван њих, ресавске фреске су понеле дах времена више него што је то било уобичајено у византијској уметности. Међу новинама без узора у византијском свету су и својеврсне „жанр сцене", ненадмашно остварење сликара у средини, која је у деспотово време била изразито отворена и према утицајима са Запада, пре свега у свакидашњем животу. Грандиозне су композиције у олтарском простору (Служба Агнецу, Причешће апостола), чудесне су фигуре пророка у тамбуру главног кубета. Окупљени у необичном броју, они одговарају интересовању ктитора за старозаветне теме, јасно изражено у књижевности тог доба. Свети ратници витешког изгледа, смештени у апсидама, убрајају се у врхунска дела средњовековног сликарства. Фреске у Ресави, напајане, како изгледа солунским узорима, плене и раскошним колоритом у коме преовлађује употреба азура и златних листова. Читава једна епоха сместила се у деспотовом храму.

У доба Бранковића градитељска делатност је била спутана честим нередовним приликама у Деспотовини. Највеће градилиште било је несумњиво Смедерево. На жалост, споменици тога доба су углавном разорени, па се о њиховим вредностима данас не може судити.

ПИСЦИ И ДЕЛА

Хиландарски монах Исаија, Србин са Косова, задужио је целокупну словенску књижевност превођењем дела Псеудо-Дионисија Ареопагита, чувеног писца рановизантијске епохе (VI век). Рад монаха Исаије је прави подвиг, редак по знању које претпоставља и последицама које проузрокује. Сматра се да је тиме отворен пут даљем напретку српске теолошке и филозофске мисли.

Насилна времена изазивају отпор. Онај духовни је увек трајнији и теже га је савладати. У самоодбрани, српско друштво тога времена ствара нова и неретко велика дела. У традиционалним књижевним врстама наслеђено се даље развија, а јављају се и текстови нове садржине и облика. Први српски родослов написан је између 1374. и 1377. године. То је *Кратка историја владара српских*, састављена да би се доказала законитост права босанског бана Твртка на српски престо, односно на право крунисања немањићком круном. *Кратка историја* даје редослед српских владара и њихове везе с личностима светске историје. Касније је тај родослов прошириван новим подацима из времена Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића (1433–1446), затим сремских Бранковића (1506–1509) и породице Јакшића (1563–1584).

Порекло краља Твртка I

Стефан, првовенчани краљ, роди с ћерком кир Алексија цара 4 сина: Радослава, Владислава, Стефана, Предислава.

А овај Предислав свештенички и иночки лик прима и наречен би Сава други, архиепископ српски.

А овога брат Стефан, син првовенчаног Стефана краља, роди сина и назва га Бела Урош.

Овај би први Урош, храпави краљ, и роди са својом супружницом Јеленом, ћерком краља угарског, Стефана краља, који је држао Сремску земљу и Усорску. Други син његов Милутин.

А четврти син Стефана Првовенчаног, Владислав, краљ би по очевој смрти, братанац Св. Саве првог, који и тело његово пренесе од Трнова, и сазида Милешеву, где и тело Св. Саве лежи...

А Стефан краљ... који Срем држаше са својом супружницом Каталеном, ћерком краља угарског, Владисава роди, Урошица и Јелисавету. И Јелисавета роди 3 сина: Стефана, босанског бана, Иносава (Нинослава) и Владисава. И Владисав роди Твртка бана и Вукића (Вука).

Радојичић, Ђ., *Антологија*, 103-104

Летописи су такође облик историјског памћења средњовековног друштва. Такозвани *Старији летопис* (написан око 1371) заснован је на преради византијске *Хронике* Георгија Амартола, односно на допуни која се односила на српску историју (*Житије и житељство краљева и царева српских*). Почетком XV века настали су тзв. *млађи летописи*, текстови сажетије садржине. Интересовање за прошлост је, иначе, општа појава у позном средњем веку. У Србији се оно задовољавало превођењем историјских дела, њиховим прерадама и допунама. Понекад су и појединци давали подстицај за то. Деспот Стефан је, на пример, пожелео да има текст *Хронике* византијског писца Зонаре из XII века, па је Григорије Хиландарац направио препис, уз допуну. Забележено је и име војводе Радослава, који је набавио више рукописа.

Други круг текстова граде дела посвећена култу кнеза Лазара. Његова мученичка смрт заузела је место у општој хришћанској традицији свесног жртвовања за веру. Једна изузетна тема хришћанског начина мишљења добила је свог великог представника на српском тлу. За сразмерно кратко време настало је десет списа посвећених кнежевом култу, у чему је видну улогу имао патријарх Данило III. Његово *Слово о кнезу Лазару* у основи је житије, али врло особено. Писац једним погледом обухвата порекло Лазарево, његов животни пут, делимично и породичне прилике, да би сву пажњу усредсредио на Косовску битку и кнежеву погибију. Текст приповедачког облика садржи и сцене драмског карактера, у којима дијалог постаје веома важан. Кнежево обраћање уочи битке велможама и војницима, да их охрабри, оснажи и упозори, на шта му они које је отхранио и обдарио одговарају да су спремни да умру за њега, веру и отачаство – „умримо да вечно живимо!" – ако и има узора, овде је потпуно сливено са стварношћу. Пренос кнежевог тела из Приштине у Раваницу и плач кнегиње Милице над њим историјска су подлога за призоре дубоке људске драме, чиме се српска књижевност приближила светским делима универзалне вредности.

Похвала Кнезу Лазару

У красном света овог растао си се од младости твоје, о нови мучениче кнеже Лазаре, и крепка рука господња међу свом господом земаљском крепка и славна показа те. Господствовао си земљом отачаства свог и у сваком добру развеселио си уручене ти хришћане. И мужаственим срцем и жељом за благочашће изишао си на змаја и противника божанствених цркава, расудивши да је нетрпимо за срце твоје гледати хришћане отачаства твога да буду овладани од Измаилћана (Турци). Ако ли ово не постигнеш, да оставиш пропадљиву висину земног господства и да се обагриш (оцрвениш) крвљу својом, и да се сјединиш с војницима небесног цара. И тако две жеље постигао си: и змаја си убио и мучења венац примио си од бога. И сада не стави у заборав вазљубљена ти чеда, које сироте си оставио преласком твојим. Јер од како си стекао блаженство у небесном весељу вечном, многе невоље и страдања обузеше вазљубљена ти чеда, и у многим невољама живот проводе, јер су овладани од Измаилћана, и треба нам свима помоћ твоја. Зато се молимо, моли се општом господару за вазљубљена ти чеда и за све који с љубављу и вером служе њима, јер бригом многом спутана су вазљубљена ти чеда. Они који једу хлеб њихов подигоше на њих буну велику и твоје добро у заборав ставише, о мучениче. Но иако си прешао из

*живота овог, невоље и страдања чеда твојих знаш,
и као мученик смелост имаш ка господу. Прекло-
ни колена пред господом који те је венчао (венцем
мучеништва), моли да вазљубљена ти чеда про-
воде богоугодно многолетан живот у добру, моли
да православна вера хришћанска неоскудно стоји
у отачаству твоме, моли да победитељ бог побе-
ду пода вазљубљеним ти чедима, кнезу Стефану и
Вуку, на невидиме и видиме непријатеље, јер ако
помоћ примимо с богом, теби похвалу и благодарење
даћемо. Сабери збор својих сабеседника, светих
мученика, и са свима помоли се богу који те је про-
славио: извести Ђорђа, покрени Димитрија, убеди
Тодора, узми Меркурија и Прокопија, и 40 муче-
ника севастиских не остави, а у њиховом мучењу
војују чеда твоја вазљубљена, кнез Стефан и Вук,
моли да им се пода од бога помоћ. Дођи на помоћ
нашу, где да си. На моја мала приношења погледај
и у многа уброј ово, јер не по заслузи теби похва-
лу принесох, но по сили малога ми разума. Зато и
мале награде очекујем. Но ниси тако ти, о мили
мој господине и свети мучениче, малоподатљив
био у пропадљивом и маловечном. Колико више у
непролазном и великом, што си примио од бога. Јер
телесно туђу мене међу туђим исхранио си изо-
билно. А сада двоструко молим: да ме исхраниш и
да утишаш буру љуту душе и тела мога. Јефимија
усрдно приноси ово теби, свети.*

Радојичић, Ђ., *Антологија*, 97-98

Иако се бавио и другим темама, Данило III је Лазаревом лику поклонио највише пажње. Склоност да драматуршки гради текст дала је повода мишљењу да је *Похвално слово кнезу Лазару* такође потекло из његовог пера, а вероватно и неки други текстови посвећени косовском мученику. У Раваници, где се нарочито неговао култ кнеза Лазара, настало је више текстова непознатих аутора. Иста тема, међутим, јавља се и другде и касније. Ту се пре свега истиче *Похвала кнезу Лазару*, коју је 1402. написала монахиња Јефимија. Текст је извезен на покрову за кнежев ћивот у Раваници. Прва српска песникиња, заклањајући мудрошћу и своју и општу тугу, у личном обраћању светоме кнезу изражава дивљење према његовој храбрости и мучеништву, а затим призива помоћ светих ратника за своју угрожену домовину: „Извести Ђорђа, покрени Димитрија, убеди Тодора, узми Меркурија и Прокопија, и четрдесет мученика севастијских не остави... дођи на помоћ нашу...” Јефимијина песничка порука, узнемирена и исповедна, у молитву преточена, спада у највиша остварења српске књижевности. И остали Јефимијини књижевни записи, један урезан на сребрном диптиху, настао између 1368. и 1371. године, и други, на завеси за царске двери у Хиландару – *Моленија Господу Исусу Христу* (1398–1399), оба посвећена великим темама, откривају снажну личност, која „беше у многим говорима и стварима најмудрија”, како је записао Константин Филозоф. Лична судбина Јелене, ћерке ћесара Војихне, удовице деспота Јована Угљеше, на животном путу од родитељског дома до уточишта у манастиру, сва је обележена несрећом. Ако игде, у њеној личности и њеном књижевном делу трагедија српске породице добила је надахнутог тумача.

Почетком XV века, у време Лазаревића, светоме кнезу су посвећени списи различитих жанрова. Међу знаним писцима издваја се Андоније Рафаил Епактит, који је саставио *Похвалу кнезу Лазару* (1419–1420). Дошљак, како је сам себе означио, можда из Византије, он је особеним језиком и стилом написао дело у коме су изражене исихастичке идеје, добро познате у Србији тога доба. О Косовском боју писао је и сам Стефан Лазаревић: његов је *Натпис на стубу косовском*, постављен је да од заборава сачува место погибије српске и турске војске (1400–1404). Тај текст обележавају жеља да се каже „све што се збило” и свечано реторско приповедање о жртви кнеза Лазара. Биће да је Стефан Лазаревић писац и текста *Надгробно ридање над кнезом Лазаром*, од кога је сачуван само почетни део. Написао је и чувено *Слово љубве* (1404–1409), у облику посланице, као образац за писање писама. Текст се као мало који одликује лирским тоновима, који прате основну тему о духовној љубави. *Слово љубве* се једноставношћу и лепотом, посебно односом према природи, приближава ренесансним схватањима.

Слово љубави
(одломак)

Лето и пролеће Господ сазда,
као што и певач рече,
у њима красоте многе –
птицама брзо и весеља пуно прелетање,
и горама врхове,
и луговима пространства,
и пољима ширине,
и ваздуха танано
дивним неким гласовима огласење,
а и земаљске дароносе
од мирисавих цветова, и травоносне;
но и саме људске природе
обновљење и разиграње
долично ко да искаже!?
Али све ово
и ина чудодела Божија,
што ни оштровидни ум
сагледати не може,
љубав превазилази,
и није чудо,
јер Бог се зове љубав,
као што рече Јован Громов.

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 169–171

У деспотово време монашка књижевност такође цвета. Домаћи писци, као и они који су се привремено или трајно настанили у Србији, налазе повољне услове за рад. У манастирима се негује преводилаштво, преписују се и прерађују дела различите садржине, а сви традиционални жанрови средњовековне књижевности су заступљени. Јављају се и нова књижевна средишта на дворовима владара и властеле. Деспот Стефан је заиста био велики заштитник књижевног и уметничког деловања, окупљао је домаће и стране писце и сам писао, а преводио са грчког. Тако је настала и библиотека на његовом двору у Београду. Процењује се да је имала више десетина рукописних књига из религије, историје и књижевности.

Међу образованим калуђерима који су стигли у Србију почетком XV века истицао се Григорије Цамблак. Потицао је из веома угледне породице, како изгледа, влашког порекла, из Бугарске. Стриц му је био кијевски митрополит Кипријан. Цамблак је неко време боравио у Цариграду и на Светој гори, затим у Молдавији и Србији. После 1402. изабран је за игумана манастира Дечана. Написао је више дела, међу којима српској књижевности припада *Житије Стефана Дечанског*, написано у Дечанима 1403–1404. године, као и *Служба Стефану Дечанском* из истог периода. Изузетан унутрашњи склад Житија, лепота књижевног израза, богатство описа и тежња да се проникне у психологију Стефана Дечанског, пре свега у хагиографском смислу, чине ово дело особеним и веома вредним. Даровити писац се овим владарским житијем српског краља прикључио богатој традицији те књижевне врсте у немањићкој држави. Цамблак је написао и *Слово о преносу моштију Свете Петке*, засновано на стварном догађају, кад су кнегиња Милица и монахиња Јефимија донеле мошти светитељке у Србију. Цамблак је касније напустио Деспотовину. Његова дела припадају и бугарској и руској књижевности.

Повест о словима

*Ово пази ти, који желиш писати или учити: ако
пре овога света природни склад не схватиш, узалуд
ће бити свеколики труд; јер ако иједно (слово) пре-
местиш, преиначићеш реч. Свако слово или какав
знак који нису на своме месту, (то је као да) кућа
нема домаћина; а када нема домаћина куће, није
ли наопако?... Како се самодршци увек старају о
сачињавању кад нађу да су свете књиге искварене
– није ли боље да једанпут раздрта недра зацели-
мо, него да стално правимо многе преводе од Грка
и да их кваримо, као што ћемо напред рећи. Која
све света књига није била сачињена! Али се због
незнања стално кваре. Али ако Самодршцу буде по
вољи, без икаквога труда све ће оне у свој склад до-
лазити, начином који изнађосмо; онако како су се
квариле тако ће се и лечити...*

(Словенских слова) има девет ѕ, ъ, ж, ђ, ш, щ, ц, ч, ь. И она са грчкима немају ничега заједничког. Али ни она нису била довољна допуна за овај језик (словенски), па узеше опет од грчких ѡ и т и начинише слово ѿ; и тако опет ї и о спојивши назваше тада ю; ї и а спојивши назваше ꙗ; такође опет ї и є спојивши назваше ѥ. И ових састављених од грчких и преудешених за друге ствари има четири, то јест ѿ, ю, ꙗ, ѥ. Постоји и пето са овима, такође два састављена у једно, али се са овима не подудара, јер му је половина од грчких слова, а половина од изнађених девет, то јест ъ од девет и ї од грчких састављено је у слово. Свега их је 38.

Ништа те не спречава да децу научиш да пишу слова онако како се овде (у Србији) дају – помешано (словенска) с грчкима – само ако умеш њихова права својства објаснити, о чему ћемо касније говорити. Ако пак желиш поставити разумнију и јачу основу и од почетка упућивати на различитост ствари, онда напиши најпре 24 грчка слова по алфабету, придодајући и ѕ ради бројева, јер ће овим начином брзо упознати бројеве; а испод ових она (слова) која су изнађена према словенским језицима. Уколико желиш све по реду писати, као што је у почетку написано, девет (словенских слова) дај на крају, а пет (сложених) између (грчких и словенских). – А ако не, онда (пиши онако) како се овде пре писало...

Константин Филозоф, *Повест о словима*, 43, 55

Константин из Костенеца, назван Филозоф, дошао је у Србију из Бугарске и провео многе године на деспотовом двору. Најпознатије му је *Житије деспота Стефана*, настало по налогу српског патријарха Никона, између 1433. и 1439. године. Текст је у основи хагиографски, али у много чему одступа од уобичајених облика житија. Понет личношћу свога јунака, узто изврсно обавештен о приликама, Константин Филозоф се веома приближио жанру световних биографија. Ако је судити по лепим описима српске земље и надахнутом приказивању Београда, писац из Бугарске се добро осећао у деспотовој земљи. Константин Филозоф је био преводилац и учитељ, једно време и у Београду. Његов је и граматички састав *Сказаније о писменима* (1423–1426), настао из намере да се образложи потреба правописне реформе којом би се обновила старословенска норма писмености. *Ресавски правопис*, проистекао из праксе у манастиру Ресави, у њеном значајном скрипторијуму, само је делимично производ схватања која је заступао Константин Филозоф. Сличних покушаја било је и раније. Па ипак, тежња ка нормирању правописа оставила је трага на многим рукописима *ресавске школе*, што су касније прихватили и преписивачи их XVI и XVII века.

ЗДРАВСТВЕНЕ УСТАНОВЕ

Када је деспот Стефан почетком XV века одлучио да у Београду подигне болницу, сличне установе у Србији су имале већ сразмерно дугу традицију. Прве две болнице основао је Свети Сава, једну у Хиландару (1199–1200) и другу у Студеници (1207–1217). То су биле скромне установе, намењене лечењу монаха. Црква је у средњем веку добрим делом преузела и старање о болесним, старим и изнемоглим лицима, за која су организована разна прихватилишта. Основна знања и упутства за рад налазила су се у *Номоканону* (*Законоправилу*), књизи коју је Свети Сава почетком XIII века припремио за своју земљу. Различите врсте *часних домова* издржаване су махом завештањима и прилозима појединаца. Једна српска болница ван граница земље стекла је и велику славу: тзв. *Краљева болница* у Цариграду, при манастиру Светог Јована Претече, недалеко од палате византијских царева, у четврти званој Петра. Основана по налогу краља Милутина у време обнове тог манастира (1308), болница је располагала „мноштвом постеља" и неопходном опремом, а у њој су радили „вешти лекари", које је награђивао оснивач. Било је и болничара, а међу запосленима радили су и Срби. При болници је постојала школа, која је почетком XV века прерасла у вишу научну установу где се предавала и медицинска наука. Међу предавачима се помињу познати стручњаци – Јован Хортазмен и Јован Аргиропул, кога је византијски цар Јован VIII Палеолог, по мајци српског порекла, позвао да предаје.

Познато је да су српски владари оснивали болнице при манастирима или су помагали њихов рад. Једна је постојала у Јерусалиму, у манастиру Светих арханђела. У Србији XIV века помињу се болнице у Дечанима и Призрену, уз манастир Светих арханђела. За издржавање болнице у Хиландару кнез Лазар је одредио по сто унчи сребра годишње (1379–1380). И католички манастири (самостани) су се бавили лечењем: једна њихова болница помиње се 1444. године у Новом Брду.

Деспотова београдска болница изграђена је почетком XV века (после 1403) и разликовала се од манастирских по томе што је била отворена

за све болеснике. Поред болнице постојала је црква Светог Николе, заштитника људи у невољи. Цео болнички простор се налазио „на најслађој води", у зеленилу, како је забележио један очевидац. Од самог оснивања деспот је болници уступио „села и наследства много", тако да је била материјално збринута.

Медицинска знања преносила су се у Србију из Византије и са Запада. Рукописни терапијски зборници, нека врста приручника за лечење, с рецептима за разне болести, били су најраспрострањенији текстови. Из XIV века се сачувало у библиотеци манастира Хиландара дело неког Григорија *Ијатрософија (лекарска знања) о свакој ствари*, по узору на сличне византијске зборнике. Медицински списи су често преписивани, па су тако неки и очувани. Најзначајнији је *Хиландарски медицински кодекс*, настао у XIV веку превођењем медицинских списа из чувених школа у Монпељеу и Салерну. Сачувани препис потиче из XVI века. То је књига која обухвата основна знања из медицине и потврђује изузетно висок ниво средине која га је одабрала и прихватила. Осим тога, *Кодекс* спада у ретке преводе медицинских зборника на народни језик. У Европи су дела салернске и монпељеске школе читана искључиво на латинском. *Хиландарски кодекс* је био намењен лекару-практичару и обухватао је патологију и терапију најчешћих обољења оног времена. Наравно, није реч о текстовима из тзв. народне медицине, већ о научним знањима европске медицине.

Овде почиње о чумној огњици и њеним врстама

Догађа се да се ваздух затрује и да у њему постоји гњилост. Такође се догађа да се затрује и вода када досп у њу из ваздуха гњилост, и наизменичним утицајем топлоте и хладноће почиње сама од себе да се распада и шири непријатан задах. Аристотел, философ, сматра да постоје четири елемента који не могу сами од себе да труле; први је вода, други земља, трећи ватра и четврти је ветар. Они који су тврдили да се ова четири елемента могу распадати, њихово схватање није било исправно јер ти елементи не садрже у себи никакав отров, и свака појава је условљена другим појавама. Да би се разумело како може доспети гњилост у неки од ових елемената ми ћемо то објаснити.

Када се догађа да наступи у војсци велики помор услед присуства гњилости па да се лешеви не могу покопати него се бацају у воде и остају незакопани, или када због разних епизоотија код домаћих и дивљих животиња и гмизаваца лешеви остају незакопани, они се под утицајем сунчане топлоте распадају ширећи непријатан задах трулежи. Затим, ако се у текуће или устајале воде бацају лешеви где могу гњити, не распадају се само (лешеви) него и ваздух где до тога дође. На тај начин можемо рећи да постаје гњио ваздух и вода јер се они сами од себе не могу распадати док се не мешају са отровним састојцима. Из ових места, преко ветра, гњилост доспева у здрава места и тако и ова постају отровна, заражена. Често пута се догађа да се затровани ваздух ствара у шупљинама земље, како пише Аристотел у књизи „О природи ствари", па се преко те гњилости могу затровати ваздух и вода. Та гњилост штетно делује на људски организам јер она утиче на појављивање чумних огњица. Од сувог и загађеног ваздуха настају колеричне огњице. Чумне огњице могу настати и из других разлога, најчешће када је време облачно и ваздух влажан. Ако је лето суво и није кишовито, ређе ће се појављивати чумне огњице, али ако се то догоди, оне ће бити теже и раширеније од других (осталих) огњица. Због тога Аристотел каже да је оно време право које је својствено природи. О овом гледишту једни говоре једно а други друго, али сви су они ходали у тами. О ономе што смо ти раније говорили, и сами смо то искусили.

Хиландарски медицински кодекс, 92–93

У Србији су школовани лекари били странци, претежно из Италије. Посебно су награђивани и проводили су одређено време на раду, што се све утврђивало уговором. Малобројна су имена домаћих лекара, укључујући и Дубровчане. У Сребреници се помиње један по имену Стојко (1419–1436). Српски владари су стране лекаре позивали у службу најчешће преко приморских градова. Деспот Стефан је у више наврата тражио лекара у Дубровнику, али му (1397) дубровачка влада није могла изићи у сусрет. Нешто касније, кад је исти захтев обновљен (1408), одобрено је једном од тројице градских лекара да иде и лечи српског владара, и то за време од три месеца. Средином октобра 1408. магистер Даниел де Пасини из Вероне склопио је споразум с представницима српског деспота о условима рада на његовом двору. Лекар се обавезао да ће деспота лечити према свом знању и могућностима, у најбољој намери, како је наведено, а заузврат ће добити плату у заиста великом износу од осамдесет златних дуката месечно, односно одговарајућу количину сребра. Одређен је рок од четири месеца и лекар се убрзо потом упутио у Србију. Лечење је очигледно било успешно, јер већ децембра 1408. деспот креће за Угарску. Ђурађ Бранковић је такође имао личног лекара из Италије: био је то Анђело Муадо, за кога се зна да је неко време боравио и у Београду.

Лекови су набављани у приморским градовима, али су допремани и из Италије, Угарске и Немачке. У Београду је почетком XV века постојала апотека. Археолошка истраживања открила су апотекарске посуде и прибор, а нађене су и керамичке посуде врсте *албарело*, увезене из средње Европе.

Медицинска литература је била омиљена у средњем веку и могла се наћи не само код стручњака него и у лаичким библиотекама. Деспотов канцелар Никола де Архилупис из Котора имао је у својој библиотеци, поред филозофских и теолошких дела, и књигу *О медицини* Константина Монаха. Сва је прилика да је и у деспотовој збирци рукописа, коју је он годинама употпуњавао, било текстова сличне садржине. Срби су и у своје сеобе носили медицинске књиге. Један терапијски зборник из XV века, касније назван *ходошким*, по манастиру Ходошу у коме се на крају нашао, пратио је судбину својих власника.

Живот у граду

О прозору више куће

Ако неко намерава да отвори прозор више куће свог суседа, може то учинити једино у сврху да би добио светлост. С прозора се не сме бацати никакво смеће нити наслањати даске или дрво на кућу суседову, под претњом казне од 2 динара, од чега половина припада кнезу а половина општини, поред обавезе да затвори прозор. Уколико сусед намерава да подигне кућу, сусед који је отворио прозор више његове куће дужан је да га затвори.

О смећу

Наређујемо да нико не сме бацати смеће из ходника или с терасе или га бацати на јавни пут у било којој улици у граду под претњом казне од 12 динара, од чега половина припада суду а половина општини.

О надстрешници и своду

Ако неко хоће да направи надстрешницу или свод, наређујемо да то мора учинити у висини од једног паша и по. Ко учини противно плаћа казну од 12 динара и дужан је да га сруши. Уколико то не учини, плаћа 8 перпера, од чега половина припада кнезу а половина општини, а дужан је да га сруши.

Средњовјековни статут Будве, 18, 20–21, 56

Схватања о важности здраве природне околине су у средњем веку преношена искуством и стицана образовањем. Избор места за насељавање, одређивање положаја манастира или двора, кад год је било могућно, зависио је од процене климе, воде, земљишта итд. Човек се више прилагођавао природи него што је настојао да је мења. У том односу потреба и могућности најчешће је одлучивало искуство. Кад би насеља већ била образована, у развијеним срединама се веома водило рачуна и о градској хигијени.

Правила о градњи кућа улазе најпре у статуте приморских градова (Котор, Бар, Будва), а нека њихова искуства преузимају касније и вароши у унутрашњости. Врло су поучна сазнања о нешто познијим кућама у Трговишту код Сопоћана. Камене зграде сразмерно правилних облика, изврсно прилагођене терену, с лепо обрађеним прозорима, са више светлости и услова за живот – у једном занатском и трговачком насељу – очигледно су само одломак, који нам је данас познат, дугог развоја градских целина у средњовековној Србији. Такве повољније околности живота доприносиле су мањој смртности становништва, нарочито деце, како су показала систематска истраживања гробаља у Трговишту. Та гробља су омогућила да се утврди цео низ података о палеопатологији српског народа у тим крајевима. По већим градовима било је и покушаја да се уведе канализација, макар у ограниченом обиму.

Еколошки проблеми су оптерећивали људе и у XV веку. Чак и оно мало података очуваних до наших дана указује на то да је, на пример, загађеност ваздуха узимала маха у рударским подручјима: топионичке пећи су угрожавале околину. Године 1435. дубровачки трговци у Сребреници су од српског владара захтевали да се топионице изместе из средишта града, јер су, како веле, узрок што многи људи умиру. Нема сумње да је тако било и у другим насељима.

Свадба у Кани, манастир Каленић, Црква Ваведења Пресвете Богородице, прва половина XV века

III

ДОБА БРАНКОВИЋА

ОДБРАНА ЗЕМЉЕ

Деспот Стефан Лазаревић је умро у веома неповољном тренутку за Србију. Турски напад, који је те године (1427) почео опсадом Новог Брда, убрзо се претворио у праву најезду. Турци су продрли у Поморавље и околне области, људи и њихова добра били су изложени насртајима свих врста. Савремени извори говоре о паљевинама, пљачкама и одвођењу људи у ропство. Нападнута је и Раваница, задужбина кнеза Лазара. Глас о смрти деспота Стефана је у таквим приликама само повећао пометњу. Људи су се склањали на безбеднија места, пре свега у утврђене градове. Осећање опште несигурности је овладало људима. Нарочито се то осетило у Београду. Константин Филозоф, који се тих дана затекао у престоници, врло сликовито је приказао то стање. Град је, каже писац, захватило велико невреме, бура се подигла, а са запада су се, као из дубине Саве, чуле војничке трубе, као да нека војска улази у град. Жалост за деспотом била је општа, људи су у поворкама, у црнини, заједно са женама и децом, долазили пред његов двор, где се налазила деспотова сестра Оливера. Погребне песме и плач могле су се чути „у свим градовима и крајевима".

Смрт деспота Стефана

Подигавши се иђаше ка Београду. Када је био на месту званом Главица, обедовавши, изиђе да лови; и док је још ловио, узео је крагујца на руку своју. Узевши га није (га) носио како треба, он, који је досада све како треба и на удивљење изводио и чинио; и нагибао се на једну и другу страну као да ће са коња пасти. Обухвативши га са обе стране, вођаху га до стана. И кад је био у шатору, он лежаше – а то беше свима дирљив призор – испустивши само један глас: „По Ђурђа, по Ђурђа" – говораше. И тако ништа није говорио до ујутро, када и дух свој предаде Господу.

Представи се године 6935. (1427) у 19. дан месеца јула, у суботу, у 5. час дана.

Када је са коња био скинут, био је у граду ганут такав страшан гром изненада, какав никада нисмо чули; од тога часа и тама би у целом том крају тако да се мислило да је ноћ која се у залазак сунца мало просветлила. А ово беше у подне...

А на онима који су у граду (Београду) били изненада се видела чудна промена. Сви су светле хаљине (заменили) црнима; жене и деца заједно сакупљени у групе, долазили су пред најкраснији двор благочастивога. Једни у граду чекаху а други опет пред градом. Долажаху другови многожељенога (Стефана) као по пређашњем обичају; а истовремено домаћи по чину, као када су (бивали) са господином својим: најпред изабрани коњи, вратари, а после ових заједно сваки чин. И ко ће исказати веома дирљиве гласове када их је који збор сретао или када у град уђоше и дођоше у унутрашњост градску ка онима који су јављали веома тужне гласове благочастивој господи и увек жељеној сестри (Оливери) која је странствовала такође за избављење отачаства и са Богом била посредница, као она древна Јестира.

Мирковић, Л., *Старе српске биографије*, 116–118

Смрт деспотова наметала је многа питања пресудна за опстанак српске државе. Пошто није имао деце, за живота је као наследника одредио Ђурђа Бранковића, што је потврдио и српски сабор. Ту одлуку је 1426. године прихватио и угарски краљ Жигмунд, али уз извесне услове. Наиме, према средњовековним схватањима о вазалним односима, у случају смрти вазала било је неопходно да се с његовим наследником обнове уговорене обавезе. Да би то остварио и да би преузео поседе које је потраживао на основу уговора у Тати, краљ Жигмунд је на вест о деспотовој смрти кренуо с војском према Београду. Не без разлога, могло се очекивати да ће ту доћи до извесног отпора. Деспотов заповедник Београда одбијао је да преда град било коме другом до новом српском владару. Најкасније почетком септембра 1427. године у Београд је стигао и Ђурађ Бранковић. Преговори и примопредаја Београда трајали су око два месеца. Појединости нису познате, већ само исход. Краљ Жигмунд је Ђурђа Бранковића прихватио као новог српског владара, вазални односи су обновљени, деспотовом наследнику признато је право уживања његових поседа у Угарској. За угарску страну је било битно да се обезбеди настављање деспотове политике. Краљ Жигмунд је интересовање за прилике у Србији исказао и слањем одреда у Поморавље да се супротставе турским нападима. Туђе војске су се надметале у Деспотовини 1427. године. Штете су биле огромне.

Ђурађ Бранковић је преузео власт у приликама које ће га пратити целога живота. Србија се нашла између Угарске и Турског царства, и сама угрожена ширењем власти Османлија. Сређивање односа са суседима било је од пресудне важности.

Најпре је требало испунити споразум с краљем Жигмундом. Угарска је пре свега тражила предају Београда. И поред негодовања житеља, угарска војна посада је заменила српске власти. Један део Срба се тада повукао из града, напустивши и домове и имовину, деспотов двор је преузела нова управа, важније установе у граду престале су да раде. Једино је Београдска митрополија наставила делатности, иако су околности биле из основа промењене. Католички владар је од првих дана настојао да град оживи насељавањем занатлија и трговаца из Угарске. Многи српски свештеници и монаси, међу којима и неки веома образовани и писци, заувек су напустили Београд. Стизали су у разне крајеве, неки чак и до околине Скопља.

Почетком новембра 1427. године највећи део послова око преузимања Београда је био завршен и краљ Жигмунд га од тада назива својим градом. Београд је уклопљен у одбрамбени систем Угарске. У њему се налазило седиште војног заповедника, чија је резиденција била у Горњем граду. Најпре је то био *кастелан*, затим се појављује као *капетан*, да би средином XV века Београд постао седиште *бана* Београдске бановине. Кастелана је постављао владар

из реда поверљивих људи, по правилу из круга нижег племства. Кастелан се на првом месту старао о одбрани града и границе, али је, по позиву владара, учествовао и у ратним походима на другим странама. У његову надлежност су такође спадали одржавање утврђења и надзор над службама безбедности (градске страже, контрола на улазним капијама), а имао је и нека управна и судска овлашћења.

С највећом пажњом пратио је краљ Жигмунд крупне промене на београдском подручју и у Србији и непосредно је руководио многим пословима. Свестан изузетног положаја Београда, настањеног српским живљем у већини, иако га је део становника напустио, краљ је већ 7. новембра 1427. писао властима града Шопрона да подстакну занатлије да се настане у Београду. Два дана касније обратио се и дубровачкој влади са захтевом да трговци усмере послове ка Београду. Обећавао је своју заштиту и разне олакшице. Ипак, ова колонизациона политика није дала значајније резултате. Људи су се нерадо насељавали на несигурним просторима уз границу. Што се Мачве тиче, изгледа да она није ни била предата Угарској: највећи њен део остао је у саставу српске државе.

Током целе 1427. године Турци су пљачкали по Србији. Успели су да се докопају и града Голупца на Дунаву, искористивши неспоразум између градског заповедника војводе Јеремије и краља Жигмунда. Војвода је, наиме, тражио суму од 12.000 дуката да би предао град, али ни посредовање Ђурђа Бранковића у том спору није помогло. Град је предат Турцима, што је нанело тешке штете овом подручју, нарочито приобалним насељима. У пролеће следеће године краљ Жигмунд је предузео офанзиву на Турке. Најпре је насупрот Голупцу подигнуто ново утврђење, названо Град Светог Ладислава, из кога је војна посада могла да прати дејство непријатеља и да сама изводи акције. Затим је отпочео напад на тврди Голубац. Краљ Жигмунд је располагао шароликом војском, састављеном од чета из Пољске, Литве и Влашке. Опсада града је, међутим, потрајала, браниоци су пружали жилав отпор. Жигмундова војска је тада напала околне српске крајеве, а нарочито је пострадала област око Браничева. Када су опседнутим Турцима стигла појачања, угарска војска је доживела тежак пораз. У један мах се и сам краљ Жигмунд једва спасао бекством с бојишта. Голубац се није могао освојити. Почетком јуна 1428. склопљено је угарско-турско примирје, које је затим продужено до 1432. године.

Повеља за манастир Есфигмен (1429)

По неизреченом милосрђу и човекољубљу владара мог слатког ми Исуса Христа и по његовој свемилостивој доброти одабрао је смиреност моју и поставио ме за наследника родитеља мојих, за господара Србима. Тако сам ја деспот Ђурађ милошћу божјом у Христу Богу правоверни и христољубиви господар Срба са од Бога дарованом ми побожном и христољубивом господарицом деспотицом госпођом Јерином.

Господство ми пише да се да на знање свима како је господству нашем дошао из часне и Свете горе, из часног и царског манастира Спасове обитељи Вазнесења Господњег, који се зове Свигмен (Есфигмен), духовник јеромонах господин Давид, најчаснији међу свештеноиноцима, којег ми у Христу волимо, и замолио је господство наше да будемо ктитори вишереченог манастира. Ми пак милосрђем покренути и препоруком заповести вођени благоизволели смо да удовољимо његовој молби и прихватили смо да од данас будемо ктитори вишереченог манастира, да се зове манастиром господства нашег. Ради тога је и приложило господство наше за опскрбу манастирску, нека се даје сваке године од новобрдске царине по педесет литара сребра. Ово да се даје сваке године и да се не одузме од вишереченог манастира док је живота господства нашег.

Молимо и онога кога ће Бог изабрати да буде наследник после нас престола нашег, било сина нашег, било неког из рода нашег, или неког другог, да ово наше завештање не буде нарушено, него потврђено. Ако се неко обузет завишћу или лаком-

Есфигменска повеља деспота Ђурђа Бранковића, XV век

ством усуди да наруши било шта од оног што смо горе записали, тај да је проклет од Господа Бога Сведржитеља и од Пречисте Богоматере и од силе часног и животворног крста, и од дванаест светих и свехвалних и врховних апостола, и од триста осамнаест светих богоносних отаца у Никеји, и од свих светих који су од почетка света угодници Господњи. Задатом речју и заповешћу господства нашег утврдило се и записало се године 6938. месеца септембра 11. у патријаршији у Жичи.

Милошћу божјом господар Срба деспот Ђурађ, *Есфигменска повеља*, 11

Опстанак Ђурђа Бранковића зависио је и од односа са султаном. Турци су тврдили да земља којом управља није његова већ Лазарева, и да после смрти деспота Стефана треба да припадне Мурату II. Тек пошто је признао врховну власт султана, могао је Ђурађ Бранковић да се одржи на власти. Уговорено је да плаћа годишњи данак од 50.000 дуката и да султану, кад затреба, упути одред од две хиљаде коњаника, под заповедништвом једног од својих синова или војсковођа. Турци су задржали већи део источне Србије, укључујући и нишку област, Крушевац и Голубац.

НОВА ПРЕСТОНИЦА

За две године (1427–1428) Србија је изгубила важне градове, међу њима и две престонице – Крушевац и Београд. Постала је опет бескућник, без државног и управног средишта. Ђурађ Бранковић је био двоструки вазал и владар државе која је у великој мери зависила од односа двеју суседних сила, Угарске и Турске. Њихови интереси у Србији нису били истоветни, па отуда ни држање према њима није могло бити исто. Као освајачка сила, Турска је непрекидно ширила свој утицај и власт, а Србија јој је стајала на путу, Угарска се бранила од истог непријатеља, добрим делом и посредством Србије. Стога је краљ Жигмунд и подржавао Ђурђа Бранковића, јачајући раније успостављене тесне политичке и привредне везе двеју земаља. Место нове српске престонице одређено је према таквим околностима. Ђурађ Бранковић се определио за Смедерево, на обали Дунава, надомак Угарске. Утврђени двор, а затим и цео град, нашао се на месту знатно старијег насеља, животно везан за Дунав, на коме су Турци имали упориште у Голупцу, а Угри у Београду. Ту, на обали велике реке, српска престоница је раздвајала два непомирљива противника.

Изградња утврђеног двора у Смедереву, на месту где Дунав прима воде Језаве, почела је убрзо после напуштања Београда, свакако већ 1428. године. Према натпису на кули смедеревског града, радови су окончани 1430. Познато је, међутим, да се радило и касније, уз велике материјалне издатке оснивача и са радном снагом која је, по свему судећи, довођена из целе земље. Стара обавеза *градозиданија* могла је да подмири само део потреба тако великог градилишта. Радовима је руководио Ђорђе Кантакузин, брат Јерине, супруге Ђурђа Бранковића; Јерину је народ због великог кулучења назвао проклетом.

Опис Деспотовине

Од речене вароши Пирота путовао сам још мало планином, па се вратих на речену реку, која тече дуж једне лепе равнице, између две доста ви-

соке планине. И ту има једна варош која лежи у подножју планине и која је била сва разорена а зидови порушени. И зове се Исмур (Извор). И пројахах том равницом низ ту реку, па пређох једну доста високу планину, помало незгодну за прелажење, ма да преко ње иду великим и малим колима (шарницама).

И кад пређох преко речене планине, сиђох у један леп крај који је између планина и простире се дуж речене реке Нишаве. Ту је једна варош, звана Ниш, на реченој реци која се ту прелази мостом. И та је речена варош припадала деспоту Србије. Али пре пет година Турчин ју је отео и сву разорио. И у врло је лепом крају у којем много расте пиринач. У тој вароши је некад био леп градић са предње стране и на реченој реци. А по одласку из Ниша, пројахах кроз врло леп крај низ ту реку и пређох речену реку на једној скели и наиђох опет на врло леп крај, раван и густо насељен људима и селима. Затим напустих речену реку и тај равни крај и прођох кроз врло велику шуму која је у планинама не много високим ни тешким за прелаз, него пошумљеним. И стигох у варош коју зову Корсебеш (Крушевац). Ту би десет дана од Једрена. Та речена варош је на једну миљу од реке Мораве која долази из Босне и велика је река која дели Бугарску и Расију или Србију, што је једно исто. А њу је заузео Турчин пре шест година. А та варош је мала и врло добро утврђена двоструким зидом који је порушен при врху где су стрељачнице, а био је и један мали градић који је сад порушен. И у тој вароши Крушевцу био је заповедник те границе, који држи од Влашке до Есклавоније која је веома велика земља и тај речени заповедник се зове Синан-бег. Он је господар највећег дела ове области и проводи највећи део времена у тој вароши... А рекоше ми да је тај Синан-бег био Грк и да је мудар човек, и да не пије вино као други, и да му је Турчин дао целу ову област. А он не пушта никога да пређе речену реку, ако га не познаје и ако нема писмо од Турчина или, ако је овај отсутан, од румелиског беглербега. А Синан-бег је човек кога добро слушају и плаше га се. И рекоше ми да је храбар човек.

И после ове вароши Крушевца, пређох речену реку Мораву на једној скели и уђох у државу деспота Расије или Србије. И оно што је с оне стране реке је Турчиново, а оно што је са ове стране је реченог деспота, који плаћа 50.000 дуката годишњег данка. А кад прођох преко речене реке, наиђох на врло леп и добро насељен крај и пређох крај једног градића који називају Есталаш (Сталаћ) и који је некад био врло јако и лепо утврђење на врху једне планине, тамо где се река Нишава улива у Мораву. И још стоји усправно један део зида, а има и једна велика кула слична главној градској кули, а другог нема ничег, јер је све порушено, а припадало је реченом деспоту.

А у подножју те планине, тамо где се ове реке састају, има 80 до 100 шајки које ту држи Турчин, а то су галијице и лађице да би пребацио коње и своју војску. И наредио је да их стално чувају 300 људи, који се ту смењују свака два месеца, као што ми је рекла веродостојна личност која је све то видела, а ја их нисам видео, јер они не дозвољавају ниједном хришћанину да их види.

Од реченог Сталаћа до Дуно (Дунава) има 100 миља. И (у Сталаћу) нема никаквих утврђења, већ постоје само једно село и једна кућа коју је Синан-бег саградио и једна џамија на узбрдици.

Отуд пројахах кроз веома леп и густо насељен крај низ речену реку Мораву и наиђох на један пролаз веома тежак за прелаз због дубоког блата које ту постоји. А река је са једне стране, а низак брег са друге и то се простире читаву миљу.

А затим сам јахао читав дан по доста рђавом крају, то јест кроз велику шуму и тешким шумским путем, преко брда и долина. Али, иако је то шумовит и планински крај, он је врло добро настањен селима и веома је леп; а има свега што је човеку потребно у целој држави Расији или Србији, што је потпуно исто.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање*, 127–129

Смедерево сачињавају две утврђене целине. Најпре је изграђен тзв. Мали град, на простору ограниченом водама Језаве и Дунава. Он је првобитно представљао самосталну тврђаву, у коју је смештен двор. Зграда двора била је прислоњена уз бедем на дунавској страни. Порушена је током времена, али је остало забележено да је имала велику салу за пријеме у којој је деспот Ђурађ потписао уговор с Млетачком републиком (1435). Данас су од тога видљиви само велики дводелни прозори, исклесани у камену, с готским луковима. Прилазило им се кроз дубоке засведене нише, које су на обема странама имале камене клупе. У близини двора подигнута је донжон-кула.

Убрзо се приступило и изградњи Великог града (1430–1439), који је према условима терена и замисли градитеља добио изглед неправилног троугла. Снажни бедеми и куле опасивали су читав простор. На копненој, најприступачнијој страни, ширина зидова је достизала и прелазила четири метра, а висина преко десет метара, док су куле биле знатно више: преко двадесет метара. Било их је двадесет четири. Смедерево је грађено према византијским узорима. Како су током XV века топови стицали све значајнију улогу у борбама, смедеревска утврђења су током времена доживела преправке: неке куле су засведене на врху да би се поставили топови, појављују се куле са закошеним странама итд.

Смедерево је према Дунаву првобитно имало скромнија утврђења. Куле су додаване на постојећи бедем. Међу капијама које су омогућавале везу с реком издвајала се једна и ширином (7,20 метара с унутрашње стране) и наменом: данас се сматра да је служила за извлачење бродова у брањени простор Великог града. На постојање бродоградилишта указују и потоњи турски подаци (мајстори калафатџије, зграда за чување чамаца и сл.).

Нови град, као место владара и двора, убрзо је стекао висок ранг и у црквеној организацији. Смедерево постаје седиште митрополије (после 1434), а катедрална црква Свете Богородице, посвећена празнику Благовештења, изграђена је на простору Великог града. У турско време она је преображена у џамију, а затим порушена. Смедеревски митрополит Атанасије био је значајна личност на двору деспота Ђурђа Бранковића. Нешто касније (1453) српски владар је успео да уз сагласност султана Мехмеда II откупи мошти Светог апостола и јеванђелисте Луке. На најсвечанији начин је драгоцена реликвија ношена кроз Србију и затим положена у припремљену гробницу, десно од светих двери у митрополијској цркви.

Смедерево се брзо развијало. Уз двор владарев налазиле су се све службе средишње управе и деспотове канцеларије, српска и латинска. Помиње се и *судија господина деспота*: једно време је то био Ђурађ Големовић. Финансијске службе су, такође, биле неодвојиве од двора. У Смедереву је живела и властела, српска и дубровачка. Од краја XIV века племство почиње да се настањује у градовима, па је и Смедерево, после Београда, многима постало привлачно. Поред њих, ту су живели и грађани (трговци, занатлије итд.), организовани у општину. Деспот Ђурађ је штитио интересе домаћег света у односу на странце и настојао да ограничи давнашњи повлашћен положај Дубровчана. Према старој пракси, наиме, у споровима између дубровачких трговаца и српских дужника било је предвиђено да се верује заклетви *Латина*. Деспот Ђурађ је тежио да изједначи права странака у спору, захтевао је да се дозволи одлагање наплате дугова, чак у неким случајевима и да се забрани продаја дужникових непокретности. Према овим мерама Дубровчани су у Смедереву показивали извесну попустљивост, али су другде тражили строго поштовање старих прописа.

Повеља деспота Ђурђа Дубровчанима

Милошћу божјом господин Србима деспот Ђурађ. Да је на знање свима, како дођоше господству ми од владајућега града Дубровника, кнеза и властеле и све општине, поштована властела и добри наши пријатељи кнез Никша Тамарић и кнез Андрушко Бобаљевић и споменуше господству ми молбу за сребрнички закон који су имали за светопочившег господина и родитеља ми, деспота Стефана, и господства ми кад примих Сребреницу. То им је било одузело господство ми и учинило други закон; да им учини закон који су пре имали. Због тога, ради

соке планине. И ту има једна варош која лежи у подножју планине и која је била сва разорена а зидови порушени. И зове се Исмур (Извор). И projахах том равницом низ ту реку, па пређох једну доста високу планину, помало незгодну за прелажење, ма да преко ње иду великим и малим колима (шарницама).

И кад пређох преко речене планине, сиђох у један леп крај који је између планина и простире се дуж речене реке Нишаве. Ту је једна варош, звана Ниш, на реченој реци која се ту прелази мостом. И та је речена варош припадала деспоту Србије. Али пре пет година Турчин ју је отео и сву разорио. И у врло је лепом крају у којем много расте пиринач. У тој вароши је некад био леп градић са предње стране и на реченој реци. А по одласку из Ниша, projахах кроз врло леп крај низ ту реку и пређох речену реку на једној скели и наиђох опет на врло леп крај, раван и густо насељен људима и селима. Затим напустих речену реку и тај равни крај и прођох кроз врло велику шуму која је у планинама не много високим ни тешким за прелаз, него пошумљеним. И стигох у варош коју зову Корсебеш (Крушевац). Ту би десет дана од Једрена. Та речена варош је на једну миљу од реке Мораве која долази из Босне и велика је река која дели Бугарску и Расију или Србију, што је једно исто. А њу је заузео Турчин пре шест година. А та варош је мала и врло добро утврђена двоструким зидом који је порушен при врху где су стрељачнице, а био је и један мали градић који је сад порушен. И у тој вароши Крушевцу био је заповедник те границе, који држи од Влашке до Есклавоније која је веома велика земља и тај речени заповедник се зове Синан-бег. Он је господар највећег дела ове области и проводи највећи део времена у тој вароши... А рекоше ми да је тај Синан-бег био Грк и да је мудар човек, и да не пије вино као други, и да му је Турчин дао целу ову област. А он не пушта никога да пређе речену реку, ако га не познаје и ако нема писмо од Турчина или, ако је овај отсутан, од румелиског беглербега. А Синан-бег је човек кога добро слушају и плаше га се. И рекоше ми да је храбар човек.

И после ове вароши Крушевца, пређох речену реку Мораву на једној скели и уђох у државу деспота Расије или Србије. И оно што је с оне стране реке је Турчиново, а оно што је са ове стране је реченог деспота, који плаћа 50.000 дуката годишњег данка. А кад прођох преко речене реке, наиђох на врло леп и добро насељен крај и пређох крај једног градића који називају Есталаш (Сталаћ) и који је некад био врло јако и лепо утврђење на врху једне планине, тамо где се река Нишава улива у Мораву. И још стоји усправно један део зида, а има и једна велика кула слична главној градској кули, а другог нема ничег, јер је све порушено, а припадало је реченом деспоту.

А у подножју те планине, тамо где се ове реке састају, има 80 до 100 шајки које ту држи Турчин, а то су галијице и лађице да би пребацио коње и своју војску. И наредио је да их стално чувају 300 људи, који се ту смењују свака два месеца, као што ми је рекла веродостојна личност која је све то видела, а ја их нисам видео, јер они не дозвољавају ни једном хришћанину да их види.

Од реченог Сталаћа до Дуно (Дунава) има 100 миља. И (у Сталаћу) нема никаквих утврђења, већ постоје само једно село и једна кућа коју је Синан-бег саградио и једна џамија на узбрдици.

Отуд projахах кроз веома леп и густо насељен крај низ речену реку Мораву и наиђох на један пролаз веома тежак за прелаз због дубоког блата које ту постоји. А река је са једне стране, а низак брег са друге и то се простире читаву миљу.

А затим сам јахао читав дан по доста рђавом крају, то јест кроз велику шуму и тешким шумским путем, преко брда и долина. Али, иако је то шумовит и планински крај, он је врло добро настањен селима и веома је леп; а има свега што је човеку потребно у целој држави Расији или Србији, што је потпуно исто.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање*, 127–129

Смедерево сачињавају две утврђене целине. Најпре је изграђен тзв. Мали град, на простору ограниченом водама Језаве и Дунава. Он је првобитно представљао самосталну тврђаву

у којој је смештен двор. Зграда двора била је прислоњена уз бедем на дунавској страни. Порушена је током времена, али је остало забележено да је имала велику салу за пријеме у којој је деспот Ђурађ потписао уговор с Млетачком републиком (1435). Данас су од тога видљиви само велики дводелни прозори, исклесани у камену, с готским луковима. Прилазило им се кроз дубоке засведене нише, које су на обема странама имале камене клупе. У близини двора подигнута је донжон-кула.

Убрзо се приступило и изградњи Великог града (1430–1439), који је према условима терена и замисли градитеља добио изглед неправилног троугла. Снажни бедеми и куле опасивали су читав простор. На копненој, најприступачнијој страни, ширина зидова је достизала и прелазила четири метра, а висина преко десет метара, док су куле биле знатно више: преко двадесет метара. Било их је двадесет четири. Смедерево је грађено према византијским узорима. Како су током XV века топови стицали све значајнију улогу у борбама, смедеревска утврђења су током времена доживела преправке: неке куле су засведене на врху да би се поставили топови, појављују се куле са закошеним странама итд.

Смедерево је према Дунаву првобитно имало скромнија утврђења. Куле су додаване на постојећи бедем. Међу капијама које су омогућавале везу с реком издвајала се једна и ширином (7,20 метара с унутрашње стране) и наменом: данас се сматра да је служила за извлачење бродова у брањени простор Великог града. На постојање бродоградилишта указују и потоњи турски подаци (мајстори калафатџије, зграда за чување чамаца и сл.).

Нови град, као место владара и двора, убрзо је стекао висок ранг и у црквеној организацији. Смедерево постаје седиште митрополије (после 1434), а катедрална црква Свете Богородице, посвећена празнику Благовештења, изграђена је на простору Великог града. У турско време она је преображена у џамију, а затим порушена. Смедеревски митрополит Атанасије био је значајна личност на двору деспота Ђурђа Бранковића. Нешто касније (1453) српски владар је успео да уз сагласност султана Мехмеда II откупи мошти Светог апостола и јеванђелисте Луке. На најсвечанији начин је драгоцена реликвија ношена кроз Србију и затим положена у припремљену гробницу, десно од светих двери у митрополијској цркви.

Смедерево се брзо развијало. Уз двор владарев налазиле су се све службе средишње управе и деспотове канцеларије, српска и латинска. Помиње се и *судија господина деспота*: једно време је то био Ђурађ Големовић. Финансијске службе су, такође, биле неодвојиве од двора. У Смедереву је живела и властела, српска и дубровачка. Од краја XIV века племство почиње да се настањује у градовима, па је и Смедерево, после Београда, многима постало привлачно. Поред њих, ту су живели и грађани (трговци, занатлије итд.), организовани у општину. Деспот Ђурађ је штитио интересе домаћег света у односу на странце и настојао да ограничи давнашњи повлашћен положај Дубровчана. Према старој пракси, наиме, у споровима између дубровачких трговаца и српских дужника било је предвиђено да се верује заклетви *Латина*. Деспот Ђурађ је тежио да изједначи права странака у спору, захтевао је да се дозволи одлагање наплате дугова, чак у неким случајевима и да се забрани продаја дужникових непокретности. Према овим мерама Дубровчани су у Смедереву показивали извесну попустљивост, али су другде тражили строго поштовање старих прописа.

Повеља деспота Ђурђа Дубровчанима

Милошћу божјом господин Србима деспот Ђурађ. Да је на знање свима, како дођоше господству ми од владајућега града Дубровника, кнеза и властеле и све општине, поштована властела и добри наши пријатељи кнез Никша Тамарић и кнез Андрушко Бобаљевић и спменуше господству ми молбу за сребрнички закон који су имали за светопочившег господина и родитеља ми, деспота Стефана, и господства ми кад примих Сребреницу. То им је било одузело господство ми и учинило други закон; да им учини закон који су пре имали. Због тога, ради

њихове љубави и пријатељства према господству ми, благоизволи господство ми испунити им што су молили и у томе им учини милост господство ми. Који су закон имали пре за светопочившег господина и родитеља ми, деспота Стефана и код господства ми, тај закон да имају и у будуће код господства ми и синова господства ми, Гргура, Стефана и Лазара. И за куповање сребра и трговање по земљи господства ми, осим Смедерева и за слободно изношење у Дубровник, закон који су имали пре за светопочившег господина и родитеља ми, деспота Стефана и код господства ми, тај закон да имају и у будуће код господства ми и синова господства ми, Гргура, Стефана и Лазара. И за царине по земљи господства ми, где нису биле царине пре за светопочившег господина и родитеља ми деспота Стефана, и за господства ми, ту да не буду ни сада код господства ми и синова господства ми.

Новаковић, С., *Законски споменици*, 89–90

Дубровчани су постепено почели да посећују нову српску престоницу и да се за њу дуже везују, знатније тек од 1439. године. Њихов број у Смедереву непрекидно расте од 1445, да би их у појединим годинама било више него у другим градовима у Србији, нарочито од 1449, на штету Приштине, Новог Брда, Рудника и Трепче. Појединци ступају у службу српског владара, заузимају чак и изузетно високе положаје на двору. Тако је Паскоје Соркочевић постао *челник ризнички*, што значи да је управљао свим деспотовим финансијским пословима. Провео је у Србији много година, имао поседе у њој, а његов породични грб је, вероватно по деспотовој жељи, био постављен на смедеревском граду. Према неким подацима тај грб се могао видети још почетком XVII века. И други угледни дубровачки племићи су доспевали до најужег круга деспотових саветника или пак обављали важне послове за њега (Дамјан Ђурђевић, Јуније Градић). Већина Дубровчана се у Србији ипак бавила пре свега уносном трговином, која је готово увек обухватала више градова, а често се простирала и на суседну Угарску.

У смедеревском насељу, које се временом ширило и ван бедема, посао и опстанак су тражили досељеници из свих крајева деспотовине. Као и у Београду, и ту се образовало подграђе, настањено дошљацима из околних села, али и из удаљенијих крајева, што је делимично зависило и од ратних опасности. У Смедереву је било и занатлија странаца, међу њима и оних из приморских градова.

МЕЂУНАРОДНЕ ПРИЛИКЕ

Српска држава се на почетку владавине Ђурђа Бранковића (1427) пружала од Дунава и Саве (изузев угарског Београда и турског Голупца) до обала Јадранског мора у Зети. Налазила се, дакле, у средишњем делу Балканског полуострва, делу на коме су се укрштали интереси готово свих суседних земаља. Неке су државе ту непосредно војно и политички деловале (Угарска, Турска, Млетачка република), а друге су, опет, проузроковале догађаје који су затим утицали на прилике у Србији. Понекад су и збивања далеко ван балканског подручја изазивала крупне поремећаје у њему. Историја ширења турске власти у Србији за време деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића је, у ствари, историја померања једне изузетно важне *европске границе*, која се усецала у српско друштво. Ту се стварала нова линија разграничења између исламске и хришћанске цивилизације. Не први пут, сплет међународних односа битно је утицао на друштво које се нашло на њиховој ветрометини.

Србија у XV веку се више не граничи са Византијом. Турска освајања пресекла су непосредне везе, вековима тако значајне за развој српског друштва. Остала је, свакако, духовна сродност два народа православног света, спајале су их традиције, баш као и заједничка угроженост од истог непријатеља. Неке се нити нису могле ни силом прекинути. Што је притисак Османлија бивао већи после Косовске битке, то су јачале духовне везе с Византијом. Крајем XIV и почетком XV века у српским земљама су врло јаки византијски утицаји у области књижевности и уметности.

Византијско царство је и само преживљавало тешку кризу. Власт цара Јована VIII Палеолога, који је 1425. године преузео самосталну владавину, била је сведена на Цариград и околину, док су његова браћа управљала мањим територијама, непрекидно изложеним и нападима Турака и покушајима Венеције да прошири своје поседе и утицај. Византија је 1423. изгубила Солун. Славни град је пао под млетачку власт, а онда је султан Мурат II појачао напоре да га освоји. У спору око Солуна Византија је била само по-

сматрач, што најбоље показује колико су се времена променила. Рат између Венеције и Турака трајао је све до 1430. године, кад су Османлије коначно освојиле Солун. Непријатељства двеју сила тим поводом утицала су и на друге односе у Средоземљу.

Цар Јован VIII Палеолог је, међутим, настојао да своју власт наметне неким другим деловима царства. У јесен 1427. повео је борбу за освајање поседа у Мореји (Пелопонезу), у чему је имао успеха и те и следеће године. Сукоби с браћом су му знатно спутавали делатност, али и у таквим околностима углед Византијског царства у очима суседа није опадао. Српски владари су поштовали стари поредак, у коме је византијски цар имао првенство међу хришћанским владарима. Тако је и Ђурађ Бранковић носио високу титулу деспота, коју је добио од византијског цара (1429).

Пошто су Турци већ држали неке делове српске државе, свако окупљање антитурских снага у Европи било је изузетно важно за Деспотовину. Византијски цар Јован VIII, тражећи помоћ за опстанак своје државе, предузео је широку акцију на Западу, са намером да придобије савезнике за борбу. Његова мисија у Италији и Угарској, окончана крајем 1428, открила је, међутим, дубоке супротности између Млетачке републике и краља Жигмунда. Јаз између њих се није могао премостити чак ни зарад општих антитурских планова, које је Венеција упорно подређивала потребама сопствене политике према султану. Неприлике око Солуна утицале су на целокупну политику Млетачке републике према Турцима, што је у основи значило да Византија може очекивати какву-такву помоћ само од Угарске. Тако је и дошло до извесних промена у политици византијског цара према Венецији: настојао је да ограничи до тада изузетно повољан положај Млечана у свом царству.

Прилике у Италији су такође утицале на међународну сцену којој је и Србија припадала. Велико супарништво појединих градова и држава претварало се повремено у ратове ширих размера. Крајем двадесетих година XV века на једној страни су се нашле Венеција и Фиренца, а на другој Ђенова, Милано и Лука. Милански војвода Филипо Марио Висконти, покровитељ Ђенове, која је на источном Средоземљу имала врло разгранате трговачке интересе, покушао је да у антимлетачки савез увуче и краља Жигмунда. Зато се после Жигмундовог пораза код Голупца залагао за измирење Угарске и Турске, на чему је радио његов посланик Бенедето деи Фолки. Милански војвода је неуморно тражио савезнике међу противницима Венеције, ма где се они налазили, па и на Балканском простору. Тако се и Жигмундова антитурска политика прилагођавала приликама у Италији. Имао је угарски краљ при том и свој лични циљ – тежио је крунисању царском круном у Риму, што је, опет било могућно само под одређеним условима. Жигмундова политика према Србији чинила је тек део његових широких европских планова. Деспот Ђурађ, ослоњен на подршку Угарске, посредно је зависио и од тих односа далеко од своје земље, на које, разумљиво, није могао да утиче. Ближе везе с Венецијом, међутим, биле су му посебно важне због прилика у Зети.

ОДНОСИ СА ВЕНЕЦИЈОМ

Постепеним ширењем поседа Млетачка република је успела да се учврсти у неким областима Зете и северне Албаније. Она је 1427. држала Котор, Улцињ, Скадар, Грбаљ и део Паштровића. Међутим, утицај Венеције на локално племство био је знатно шири од њених стварних граница. У свету непрекидних међусобних сукоба, уз повремено присуство турских чета, поједине породице су мењале господаре. Угрожени од једних, обраћали су се другима, увек склони да прошире имања на рачун суседа. Браћа Ђурађ и Алекса Ђурашевић, који су се почели враћати свом старом презимену Црнојевић, после смрти деспота Стефана одметнули су се и тражили да их Венеција прими као поданике. Њихова молба није услишена, јер се у Венецији тада процењивало да не треба реметити мир с новим српским владаром. Покушај Ђурашевића да добију султанову заштиту такође није успео, а деспот Ђурађ, заузет учвршћивањем сопственог положаја на почетку владавине, није могао да предузме одлучније мере у Приморју. Стога се 1428. обратио млетачком кнезу Котора с предлогом да привремено под своју заштиту узме подручје Светомихољске метохије (Луштица, Богдашићи, Превлака, Љешевић). Которски кнез је понуду прихватио и Венеција је захваљујући преговорима с локалним живљем – које је иначе, нарочито у сеоским подручјима, исказивало непоколебљиву верност „величанственом господину Ђурђу Вуковићу (Бранковићу)" – ипак успела да наметне своју власт. Том приликом су и они Паштровићи који су остали верни српском владару дошли под власт Млетачке републике.

Политику према суседима у Зети и северној Албанији Венеција је усклађивала с током борби против Турака око Солуна. Међутим, Турци су дејствовали на све ширем простору. Њихове чете су упадале у област Скадра и Дриваста (1429–1430). Страдали су поседи Деспотовине колико и они под млетачком управом. У време турске опасности Дубровчани су оружјем снабдевали деспотовог војводу Алтомана у Бару (1430). До знатнијих територијалних промена у пограничним областима српске државе тада није дошло. Дриваст је остао у саставу Деспотовине, а септембра 1430. је склопљен млетачко-турски

сматрач, што најбоље показује колико су се времена променила. Рат између Венеције и Турака трајао је све до 1430. године, кад су Османлије коначно освојиле Солун. Непријатељства двеју сила тим поводом утицала су и на друге односе у Средоземљу.

Цар Јован VIII Палеолог је, међутим, настојао да своју власт наметне неким другим деловима царства. У јесен 1427. повео је борбу за освајање поседа у Мореји (Пелопонезу), у чему је имао успеха и те и следеће године. Сукоби с браћом су му знатно спутавали делатност, али и у таквим околностима углед Византијског царства у очима суседа није опадао. Српски владари су поштовали стари поредак, у коме је византијски цар имао првенство међу хришћанским владарима. Тако је и Ђурађ Бранковић носио високу титулу деспота, коју је добио од византијског цара (1429).

Пошто су Турци већ држали неке делове српске државе, свако окупљање антитурских снага у Европи било је изузетно важно за Деспотовину. Византијски цар Јован VIII, тражећи помоћ за опстанак своје државе, предузео је широку акцију на Западу, са намером да придобије савезнике за борбу. Његова мисија у Италији и Угарској, окончана крајем 1428, открила је, међутим, дубоке супротности између Млетачке републике и краља Жигмунда. Јаз између њих се није могао премостити чак ни зарад општих антитурских планова, које је Венеција упорно подређивала потребама сопствене политике према султану. Неприлике око Солуна утицале су на целокупну политику Млетачке републике према Турцима, што је у основи значило да Византија може очекивати какву-такву помоћ само од Угарске. Тако је и дошло до извесних промена у политици византијског цара према Венецији: настојао је да ограничи до тада изузетно повољан положај Млечана у свом царству.

Прилике у Италији су такође утицале на међународну сцену којој је и Србија припадала. Велико супарништво појединих градова и држава претварало се повремено у ратове ширих размера. Крајем двадесетих година XV века на једној страни су се нашле Венеција и Фиренца, а на другој Ђенова, Милано и Лука. Милански војвода Филипо Марио Висконти, покровитељ Ђенове, која је на источном Средоземљу имала врло разгранате трговачке интересе, покушао је да у антимлетачки савез увуче и краља Жигмунда. Зато се после Жигмундовог пораза код Голупца залагао за измирење Угарске и Турске, на чему је радио његов посланик Бенедето деи Фолки. Милански војвода је неуморно тражио савезнике међу противницима Венеције, ма где се они налазили, па и на балканском простору. Тако се и Жигмундова антитурска политика прилагођавала приликама у Италији. Имао је угарски краљ при том и свој лични циљ – тежио је крунисању царском круном у Риму, што је, опет било могућно само под одређеним условима. Жигмундова политика према Србији чинила је тек део његових широких европских планова. Деспот Ђурађ, ослоњен на подршку Угарске, посредно је зависио и од тих односа далеко од своје земље, на које, разумљиво, није могао да утиче. Ближе везе с Венецијом, међутим, биле су му посебно важне због прилика у Зети.

ОДНОСИ СА ВЕНЕЦИЈОМ

Постепеним ширењем поседа Млетачка република је успела да се учврсти у неким областима Зете и северне Албаније. Она је 1427. држала Котор, Улцињ, Скадар, Грбаљ и део Паштровића. Међутим, утицај Венеције на локално племство био је знатно шири од њених стварних граница. У свету непрекидних међусобних сукоба, уз повремено присуство турских чета, поједине породице су мењале господаре. Угрожени од једних, обраћали су се другима, увек склони да прошире имања на рачун суседа. Браћа Ђурађ и Алекса Ђурашевић, који су се почели враћати свом старом презимену Црнојевић, после смрти деспота Стефана одметнули су се и тражили да их Венеција прими као поданике. Њихова молба није услишена, јер се у Венецији тада процењивало да не треба реметити мир с новим српским владаром. Покушај Ђурашевића да добију султанову заштиту такође није успео, а деспот Ђурађ, заузет учвршћивањем сопственог положаја на почетку владавине, није могао да предузме одлучније мере у Приморју. Стога се 1428. обратио млетачком кнезу Котора с предлогом да привремено под своју заштиту узме подручје Светомихољске метохије (Луштица, Богдашићи, Превлака, Љешевић). Которски кнез је понуду прихватио и Венеција је захваљујући преговорима с локалним живљем – које је иначе, нарочито у сеоским подручјима, исказивало непоколебљиву верност „величанственом господину Ђурђу Вуковићу (Бранковићу)" – ипак успела да наметне своју власт. Том приликом су и они Паштровићи који су остали верни српском владару дошли под власт Млетачке републике.

Политику према суседима у Зети и северној Албанији Венеција је усклађивала с током борби против Турака око Солуна. Међутим, Турци су дејствовали на све ширем простору. Њихове чете су упадале у област Скадра и Дриваста (1429–1430). Страдали су поседи Деспотовине колико и они под млетачком управом. У време турске опасности Дубровчани су оружјем снабдевали деспотовог војводу Алтомана у Бару (1430). До знатнијих територијалних промена у пограничним областима српске државе тада није дошло. Дриваст је остао у саставу Деспотовине, а септембра 1430. је склопљен млетачко-турски

мир. Млечани су били принуђени да се одрекну Солуна и плаћају данак за Скадар и Љеш, док је турски заповедник Даља ставио под контролу целу околину Скадра.

Српско-млетачки односи у Зети пролазили су кроз многа искушења. Унутрашња превирања у земљи, променљиви односи утицајних породица, недовршена разграничења права и поседа, у приликама кад се оружје често и лако потезало, све је то знатно отежавало свакидашњи живот. Постало је јасно да се ни ранији млетачко-српски уговори из 1423. и 1426, односно накнадне „мејаве", утаначене у Дривасту, не спроводе у дело. Разлога за незадовољство било је на обема странама. Деспот Ђурађ је захтевао исплату тзв. скадарске провизије и враћање крајева које су Млечани запоселе 1428. године, а спорно је било и право продаје соли произведене у Србији. Први преговори за решење тих несугласица вођени су у Венецији јануара 1435, али се дефинитивно постигнут споразум није могао остварити због противљења локалних млетачких власти у Скадру. Нарочито је било важно питање продаје соли. Венеција је истрајавала у захтеву да се и деспотова со продаје у Котору, што српска страна није прихватала. Ђурађ Бранковић је одредио Будву као место за продају соли, што је, опет, довело до локалног економског рата између Будве и млетачког Котора.

Сукоба је било и на другим странама. Међу Паштровићима је дошло до поделе на присталице Венеције и на оне који су подржавали деспота Ђурђа. Измирили су се почетком 1435, али следеће године немири су захватили Грбаљ. Сељаци су били огорчени на поступке которске властеле, која им је наметнула статус [illegible], што је за многе значило протеривање са старих поседа и наметање већих дажбина. Устанак је [illegible] у пролеће 1433(?). године. Млетачка република је услед тога била принуђена да поведе преговоре са српским владаром. Вођени су на деспотовом посланици у Котору, са которским кнезом. Уговорено је да се деспоту врати Светомиховска метохија (део подручја некадашње епископије на Превлаци) и део Паштровића, али спор око соли ни овим преговорима није решен. Коначан споразум постигнут је тек после две године на двору Ђурђа Бранковића у Смедереву (1435). [illegible] новчана питања: деспоту је признато право на четири хиљаде дуката у две рате, односно касније хиљаду дуката годишње. Млетачка република се сагласила и с тим да деспот може продавати со у Будви. Српски владар је пак захтевао да му се предају „катуни Паштровића и [illegible]" (данашњи Петровац), чему су се супротстављали изузетно добро припремљени млетачки преговарачи, који су тврдили да су сви ти Паштровићи сишли у приморје с брда које се зове Црна Гора, а то брдо, према разграничењу, припада Венецији. Деспот је прихватио ово становиште, па је уговором утврђено да „сви поменути катуни Црне Горе припадају пресветлом господину деспоту и млетачкој власти". Уговор је склопљен у великој дворани смедеревског двора.

Помен Црне Горе у смедеревском споразуму из 1435. године је важан, [illegible]. У [illegible] изворима он се први пут јавља [illegible] 1376, да означи, као и у XV веку, планински предео који се пружа од Рисанског залива преко висова изнад Грбља и Будве до изнад Паштровића, с Ловћеном као највишим врхом. Тек касније, кад су Црногорци проширили своје матичне поседе у которском залеђу, назив Црна Гора је обухватио целу област, потискујући старо име — Зета.

У Смедереву се расправљало и о другим спорним питањима. Према ранијим уговорима, [illegible] између Грбља требало је [illegible] Ђурашевићи су се одрекли неких делова градске територије Котора и Будве. Верска питања су такође привлачила пажњу: расправљало се о положају српских цркава на Скадарском језеру и о правима которских бискупа над насељима Латина у Србији, у којима су живели претежно Дубровчани, Которани и странци. Которски бискуп, Марин Контарини, родом из Венеције, преко двадесет година (1429–1453) упорно је настојао да успостави надзор над католичким црквама у српској држави. Био је [illegible] за уније католичке и православне цркве, што Србија никада није прихватила.

СРБИЈА И ПРЕГОВОРИ О УНИЈИ ЦРКАВА

Српски народ се налазио на важној духовној граници Европе, на линији разлаза латинске и православне цркве, успостављеној дефинитивним расколом 1054. године. Држава Немањића, као и она њихових наследника, била је позорница непосредних додира припадника двеју цркава. И у приморју и у унутрашњости живели су једни поред других католици и православни. Као земља пограничне зоне, Србија је добро познавала прилике и неприлике тог стања и с великим занимањем је пратила покушаје [illegible] да се обнови јединство. Историја XV века то добро показује.

Двадесетих година XV века угрожена Византија се нашла приморана да од Запада тражи помоћ за борбу против Турака. Запад је постављао извесне услове, међу њима и обнову преговора о уједињењу цркава и о признавању папске супремације. Цар Јован VIII, који је већ после опсаде Цариграда (1422) почео правити планове за Запад, одлучио је да настави тим путем. Одржавао је везе с краљем Жигмундом и обавештавао га о току догађаја. Зна се да је посланик византијског двора [illegible], који је посредовао у склапању угарско-турског мира, пренео из Цариграда угарском краљу једну поруку која се односила на унију (1429). Краљ Жигмунд се у то време двоумио да ли је унија целисходна.

У Византији се обично рачунало на подршку Српске православне цркве у предстојећим преговорима о унији. Византијски патријарх Јосиф II се залагао да се о унији расправља на сабору представника католичке и православне цркве у Цариграду, што би за византијску страну било повољније него негде на Западу. У том случају се рачунало на учешће поглавара Српске православне цркве и његову материјалну помоћ за подмирење великих расхода које захтевају [illegible]. Процењивало се да Срби могу приложити 25.000 перпера.

На другој страни, у католичком свету су унутрашњи раскори већ дуго потресали цркву. У доба великог западног раскола подела је захватила црквене редове, па и сам њен врх. Постојање двојице папа истовремено довело је до сукоба

мир. Млечани су били принуђени да се одрекну Солуна и плаћају данак за Скадар и Љеш, док је турски заповедник Дања ставио под контролу целу околину Скадра.

Српско-млетачки односи у Зети пролазили су кроз многа искушења. Унутрашња превирања у земљи, променљиви односи утицајних породица, недовршена разграничења права и поседа, у приликама кад се оружје често и лако потезало, све је то знатно отежавало свакидашњи живот. Постало је јасно да се ни ранији млетачко-српски уговори из 1423. и 1426, односно накнадне „изјаве", утаначене у Дривасту, не спроводе у дело. Разлога за незадовољство било је на обема странама. Деспот Ђурађ је захтевао исплату тзв. скадарске провизије и враћање крајева које су Млечани запосели 1428. године, а спорно је било и право продаје соли произведене у Грбљу. Први преговори за решење тих неспоразума вођени су у Венецији јануара 1431, али се делимично постигнут споразум није могао остварити због противљења локалних млетачких власти у Скадру. Нарочито је било важно питање продаје соли. Венеција је истрајавала у захтеву да се и деспотова со продаје у Котору, што српска страна није прихватала. Ђурађ Бранковић је одредио Будву као место за продају соли, што је, опет, довело до локалног економског рата између Будве и млетачког Котора.

Сукоба је било и на другим странама. Међу Паштровићима је дошло до поделе на присталице Венеције и на оне који су подржавали деспота Ђурђа. Измирили су се почетком 1431, али следеће године немири су захватили Грбаљ. Сељаци су били огорчени на поступке которске властеле, која им је наметнула статус *посадника*, што је за многе значило протеривање са старих поседа и наметање већих дажбина. Устанак је плануо у пролеће 1433. године. Млетачка република је услед тога била принуђена да поведе преговоре са српским владаром. Водили су их деспотови посланици у Котору, са которским кнезом. Уговорено је да се деспоту врати Светомихољска метохија (део подручја некадашње епископије на Превлаци) и део Паштровића, али спор око соли ни овом приликом није решен. Коначан споразум постигнут је тек после две године на двору Ђурђа Бранковића у Смедереву (1435). Лакше је било нагодити се око новчаних питања: деспоту је признато право на четири хиљаде дуката у две рате, односно касније хиљаду дуката годишње. Млетачка република се сагласила и с тим да деспот може продавати со у Будви. Српски владар је пак захтевао да му се предају „катуни Паштровића и Ластве" (данашњи Петровац), чему су се супротставили изузетно добро припремљени млетачки преговарачи, који су тврдили да су сви ти Паштровићи сишли у приморје с брда које се зове *Црна Гора*, а то брдо, према разграничењу, припада Венецији. Деспот је прихватио ово становиште, па је уговором утврђено да „сви поменути катуни Црне Горе припадају пресветлом господину дужду и млетачкој влади". Уговор је склопљен у великој дворани смедеревског двора.

Помен *Црне Горе* у смедеревском споразуму из 1435. године је важан, иако није нов. У историјским изворима он се први пут јавља још 1376. да означи, као и у XV веку, планински предео који се пружа од Рисанског залива преко висова повише Грбља и Будве до изнад Паштровића, с Ловћеном као највишим врхом. Тек касније, кад су Црнојевићи проширили своје матичне поседе у которском залеђу, назив *Црна Гора* је обухватио целу област, потиснувши старо име – Зета.

У Смедереву се расправљало и о другим спорним питањима. Према ранијим уговорима, тврђаву Ђурђевац изнад Грбља требало је срушити. Ђурашевићи су се одрекли неких делова градске територије Котора и Будве. Верска питања су такође привлачила пажњу: расправљало се о положају српских цркава на Скадарском језеру и о правима которског бискупа над насељима Латина у Србији, у којима су живели претежно Дубровчани, Которани и странци. Которски бискуп, Марин Контарини, родом из Венеције, преко двадесет година (1429–1453) упорно је настојао да успостави надзор над католичким црквама у српској држави. Био је присталица уније католичке и православне цркве, што Србија никада није прихватила.

СРБИЈА И ПРЕГОВОРИ О УНИЈИ ЦРКАВА

Српски народ се налазио на важној духовној граници Европе, на линији раскола латинске и православне цркве, успостављеној деобом хришћанске цркве 1054. године. Држава Немањића, као и она њихових наследника, била је подручје непосредног додира припадника двеју цркава. И у приморју и у унутрашњости живели су једни поред других католици и православни. Као земља пограничне зоне, Србија је добро познавала прилике и неприлике тог стања и с великим занимањем је пратила покушаје, ма из ког разлога потицали, да се обнови дијалог. Историја XV века то добро показује.

Двадесетих година XV века угрожено Византијско царство поново тражи од Запада помоћ за борбу против Турака. Запад је постављао извесне услове, међу њима и обнову преговора о уједињењу цркава и о признавању папске суприматије. Цар Јован VIII, који је већ после опсаде Цариграда (1422) почео тражити ослонац на Западу, одлучио је да настави тим путем. Одржавао је везе с краљем Жигмундом и обавештавао га о току догађаја. Зна се да је посланик миланског војводе Висконтија, који је посредовао у склапању угарско-турског мира, пренео из Цариграда угарском краљу једну поруку која се односила на унију (1429). Краљ Жигмунд се у то време двоумио да ли је унија целисходна.

У Византији се озбиљно рачунало на подршку Српске православне цркве у предстојећим преговорима о унији. Васељенски патријарх Јосиф II се залагао да се о унији расправља на сабору представника католичке и православних цркава у Цариграду, што би за византијску страну било повољније него негде на западу. У том случају се рачунало на учешће поглавара Српске православне цркве и његову материјалну помоћ за подмирење великих расхода које такав скуп захтева. Процењивало се да Срби могу приложити 20.000 перпера.

На другој страни, у католичком свету су унутрашње распре већ дуго потресале цркву. У доба *велике шизме* дубоке поделе су захватиле црквене редове, па и сам њен врх. Постојање двојице папа истовремено довело је до суко-

ба који су се преносили и на односе ван цркве. Утицај црквених сабора је јачао, па су отворена и суштинска питања односа папе и сабора. Сабори су заседали дуго, с прекидима и по више година. Расправљали су о реформи католичке цркве, о питањима вере и јеретичким учењима, али и о важним политичким догађајима. Најзначајнији су били сабори у Констанци (1414–1418) и, касније, у Базелу. Начелно узев, ти сабори су тежили ограничавању папског ауторитета. У време покретања преговора о унији цркава на Западу су постојала два средишта која су се залагала за такву идеју: папа и сабор у Базелу који је сазван и отворен 1431. године. Свака страна је у томе гледала своје циљеве, па су преговори о унији, већ ионако веома тешки, били и посебно отежани.

Подстицај за непосредне преговоре са Србијом дат је на сабору у Базелу, у оквиру дипломатске активности према византијској престоници. Међу истакнутим представницима католичке цркве у Базелу водећу улогу је имао Иван Стојковић из Дубровника, угледан доминиканац и познат теолог, професор универзитета у Паризу. Он је заступао гледиште да преговоре о унији треба водити под надзором базелског сабора. Почетком 1433. сабор је упутио посланство у Угарску, Србију и Византију, са задатком да посети и деспота Ђурђа и поглавара Српске православне цркве. Деспот их је примио и саслушао у своме двору у Некудиму у Доњој Јасеници. Ту се затекао и посланик бургундског војводе Филипа Доброг – витез Бертрандон де ла Брокијер. У јесен исте године Иван Стојковић је преко Дубровника прикупљао податке о приликама у Србији и Босни, а две године касније у Србију стиже друго посланство базелских синодиста да од деспота потражи помоћ и савет у даљем раду на унији. Папа Евгеније IV је такође водио преговоре о унији, али нема података да је слао емисаре на српски двор.

Сусрет у Некудиму (1433)

Него да се вратим на своје путовање. Стигох у једну варош звану Никодем (Некудим), варош сличну селу, у врло лепом и добром крају. И бораве речени деспот Расије у тој реченој вароши стога што се она налази у врло лепим шумарцима и рекама погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима. И затекосмо у пољу реченога господара, који је пошао да лови са соколима на реци, а са њим су била и његова три сина и око педесет коњаника, а и један Турчин који је дошао да тражи у име Великог Турчина да му пошаље свога сина и своје људе на војску, као што је био уобичајио. Јер поред данка који плаћа, он треба да пошаље, кад му Турчин затражи, свога другог сина, а са њим и 1.000 или 800 коњаника. Поред тога, он му је дао једну своју кћер за жену, па се ипак страхује да му не би одузели целу државу. И би му речено да су неки то помињали Турчину, а да је овај одговорио да овако добија више коњаника него да је (земља) у његовој руци, јер би је морао дати неком свом робу и (онда) не би имао ништа. И би му речено да је та војска, коју Турчин скупља, била за Арбанију, пошто је оних 10.000, које је тамо послао кад је био у Серу, било потучено, како му рекоше.

Тај Господар деспот има око 58 до 60 година и веома је леп владар и крупан човек и има троје мушке деце и две кћери, од којих је једна удата за Турчина, а друга за грофа од Сеја (Цељског). И деца су му врло лепа, а најстарији може имати двадесет година, а од остале двојице један шеснаест, а други четрнаест; за кћери не знам какве су. А кад га речени изасланик, са којим сам ја био, поздрави у пољу, он му и руку пољуби, па га и ја пољубих у руку, јер је такав обичај. А сутрадан оде поменути изасланик на његов двор да му учини подворење, а са њим одох и ја тамо где је било доста његових, који су веома лепи и стасити људи и носе дуге косе и браде, јер се сви држе грчке вере. И видех у тој реченој вароши једног бискупа и једног магистра теологије, који су ишли у изасланство цару у Цариград од стране светог Базелског сабора.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање*, 131

Сви ти покушаји приближавања гледишта двеју страна наилазили су на отпоре у Византији, и то како у водећим круговима тако и у народу. Супротстављала им се и мајка Јована VIII, царица Јелена Драгаш, потомак Немањића (праунука краља Стефана Дечанског), управо у то време врло активна у политици. Кад су преговори ипак одмакли, Јован VIII је у јесен 1436. разаслао посланике да у православном свету објасне догађаје и потраже сагласност. У Србију је упућен Андроник Палеолог Кантакузин, брат деспотове жене Ирине. Мисија није успела. Ђурађ Бранковић је одбио да пошаље представника на сабор уједињења, а није био спреман ни да се у писменом облику изјашњава о унији. У једном тексту је сачувано образложење које је деспот дао том приликом: навео је да као сусед *Латина* и човек који с њима има многоструке везе (мисли се свакако на прилике у Зети) добро познаје њихове намере и навике, па стога не жели да шаље своје посланике у Италију. Прихватио је само предлог да упути у Цариград представнике за скуп православних владара (фебруар 1437). Нема потврде за вест да је српско посланство присуствовало отварању унијатског сабора у Ферари.

Расправа деспота Ђурђа и Ивана Капистрана

Кад је Ђурађ сазнао за припреме које је Турчин предузимао, уплашио се за своју државу и за своју личност. Стога је наоружао своје земље и прешао поново у Угарску да тражи помоћ. Како тамо није било (краља) Ладислава, пошао је к њему у Беч. Тамо је био такође фратар Иван Капистран из реда Св. Фрање. То је био човек света живота и веома ревностан проповедник. Пошто је много желео да разговара с деспотом, поручио му је да би се радо с њиме састао, уколико му то не би било непријатно. Деспот је одговорио да пристаје да се једног дана састану. Кад су били у разговору, Капистран је почео уверљивим разлозима доказивати да је становиште католичке цркве у погледу религије најсветије и његовим се разлозма није могло ништа приговорити. Због тога је наговарао и молио деспота да се са свим својим народом сједини с римокатоличком црквом. Ђурађ му одговори: „Ја сам деведесет година живео у овом уверењу које су ми улили у душу моји преци, те сам ја код свог народа, мада несрећан, увек био сматран паметним. Сада би ти хтео да помисле – кад би ме видели да сам се изменио – да сам због старости излапео и да сам, како прост пук вели, подетињио. Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим предања својих предака".

Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 126–127

Византијски цар Јован VIII је у пратњи васељенског патријарха Јосифа II, неколико митрополита и више епископа и игумана, стигао у Ферару, где је 9. априла 1438. отворен сабор. Врло дуге и жучне расправе показале су још једном дубоке разлике у погледима на основна питања хришћанства. Снажан отпор римским схватањима пружио је ефески митрополит Марк Евгеник. У августу је пристигло и руско посланство, с митрополитом Исидором на челу. Почетком следеће године папа је преселио сабор у Фиренцу, али пут до договора био је и даље пун озбиљних препрека. Јуна 1439. умро је патријарх Јосиф и тада је убрзан рад на закључном документу, у коме су преовладавала гледишта римске цркве. Најзад је, 6. јула 1439, у фирентинској катедрали свечано проглашена унија двеју цркава. Марк Евгеник није потписао документ.

Фирентинска унија, склопљена а никад остварена, остала је усамљен догађај. Византија није добила знатнију војну помоћ са Запада, искрсле су само нове тешкоће у земљи, јер су отпори спровођењу уније били непремостиви. Турска опасност, која је и нагнала византијског цара на преговоре с латинском црквом, ничим није била сузбијена. Србија није учествовала на сабору у Фиренци.

ба који су се преносили и на односе ван цркве. Утицај црквених сабора је јачао, па су отворена и суштинска питања односа папе и сабора. Сабори су заседали дуго, с прекидима и по више година. Расправљали су о реформи католичке цркве, о питањима вере и јеретичким учењима, али и о важним политичким догађајима. Најзначајнији су били сабори у Констанци (1414–1418) и, касније, у Базелу. Начелно узев, ти сабори су тежили ограничавању папског ауторитета. У време покретања преговора о унији цркава на Западу су постојала два средишта која су се залагала за такву идеју: папа и сабор у Базелу који је сазван и отворен 1431. године. Свака страна је у томе гледала своје циљеве, па су преговори о унији, већ ионако веома тешки, били и посебно отежани.

Подстицај за непосредне преговоре са Србијом дат је на сабору у Базелу, у оквиру дипломатске активности према византијској престоници. Међу истакнутим представницима католичке цркве у Базелу водећу улогу је имао Иван Стојковић из Дубровника, угледан доминиканац и познат теолог, професор универзитета у Паризу. Он је заступао гледиште да преговоре о унији треба водити под надзором базелског сабора. Почетком 1433. сабор је упутио посланство у Угарску, Србију и Византију, са задатком да посети и деспота Ђурђа и поглавара Српске православне цркве. Деспот их је примио и саслушао у своме двору у Некудиму у Доњој Јасеници. Ту се затекао и посланик бургундског војводе Филипа Доброг – витез Бертрандон де ла Брокијер. У јесен исте године Иван Стојковић је преко Дубровника прикупљао податке о приликама у Србији и Босни, а две године касније у Србију стиже друго посланство базелских синодиста да од деспота потражи помоћ и савет у даљем раду на унији. Папа Евгеније IV је такође водио преговоре о унији, али нема података да је слао емисаре на српски двор.

Сусрет у Некудиму (1433)

Него да се вратим на своје путовање. Стигох у једну варош звану Никодем (Некудим), варош сличну селу, у врло лепом и добром крају. И борави речени деспот Расије у тој реченој вароши стога што се она налази у врло лепим шумарцима и рекама погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима. И затекосмо у пољу реченога господара, који је пошао да лови са соколима на реци, а са њим су била и његова три сина и око педесет коњаника, а и један Турчин који је дошао да тражи у име Великог Турчина да му пошаље свога сина и своје људе на војску, као што је био уобичајио. Јер поред данка који плаћа, он треба да пошаље, кад му Турчин затражи, свога другог сина, а са њим и 1.000 или 800 коњаника. Поред тога, он му је дао једну своју кћер за жену, па се ипак страхује да му не би одузели целу државу. И би му речено да су неки то помињали Турчину, а да је овај одговорио да овако добија више коњаника него да је (земља) у његовој руци, јер би је морао дати неком свом робу и (онда) не би имао ништа. И би му речено да је та војска, коју Турчин скупља, била за Арбанију, пошто је оних 10.000, које је тамо послао кад је био у Серу, било потучено, како му рекоше.

Тај Господар деспот има око 58 до 60 година и веома је леп владар и крупан човек и има троје мушке деце и две кћери, од којих је једна удата за Турчина, а друга за грофа од Сеја (Цељског). И деца су му врло лепа, а најстарији може имати двадесет година, а од остале двојице један шеснаест, а други четрнаест; за кћери не знам какве су. А кад га речени изасланик, са којим сам ја био, поздрави у пољу, он му и руку пољуби, па га и ја пољубих у руку, јер је такав обичај. А сутрадан оде поменути изасланик на његов двор да му учини подворење, а са њим одох и ја тамо где је било доста његових, који су веома лепи и стасити људи и носе дуге косе и браде, јер се сви држе грчке вере. И видех у тој реченој вароши једног бискупа и једног магистра теологије, који су ишли у изасланство цару у Цариград од стране светог Базелског сабора.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање*, 131

Сви ти покушаји приближавања гледишта двеју страна наилазили су на отпоре у Византији, и то како у водећим круговима тако и у народу. Супротстављала им се и мајка Јована VIII, царица Јелена Драгаш, потомак Немањића (праунука краља Стефана Дечанског), управо у то време врло активна у политици. Кад су преговори ипак одмакли, Јован VIII је у јесен 1436. разаслао посланике да у православном свету објасне догађаје и потраже сагласност. У Србију је упућен Андроник Палеолог Кантакузин, брат деспотове жене Ирине. Мисија није успела. Ђурађ Бранковић је одбио да пошаље представника на сабор уједињења, а није био спреман ни да се у писменом облику изјашњава о унији. У једном тексту је сачувано образложење које је деспот дао том приликом: навео је да као сусед *Латина* и човек који с њима има многоструке везе (мисли се свакако на прилике у Зети) добро познаје њихове намере и навике, па стога не жели да шаље своје посланике у Италију. Прихватио је само предлог да упути у Цариград представнике на скуп православних владара (фебруар 1437). Нема потврде за вест да је српско посланство присуствовало отварању унијатског сабора у Ферари.

Расправа деспота Ђурђа и Ивана Капистрана

Кад је Ђурађ сазнао за припреме које је Турчин предузимао, уплашио се за своју државу и за своју личност. Стога је наоружао своје земље и прешао поново у Угарску да тражи помоћ. Како тамо није било (краља) Ладислава, пошао је к њему у Беч. Тамо је био такође фратар Иван Капистран из реда Св. Фрање. То је био човек света живота и веома ревностан проповедник. Пошто је много желео да разговара с деспотом, поручио му је да би се радо с њиме састао, уколико му то не би било непријатно. Деспот је одговорио да пристаје да се једног дана састану. Кад су били у разговору, Капистран је почео уверљивим разлозима доказивати да је становиште католичке цркве у погледу религије најсветије и његовим се разлозма није могло ништа приговорити. Због тога је наговарао и молио деспота да се са свим својим народом сједини с римокатоличком црквом. Ђурађ му одговори: „Ја сам деведесет година живео у овом уверењу које су ми улили у душу моји преци, те сам ја код свог народа, мада несрећан, увек био сматран паметним. Сада би ти хтео да помисле – кад би ме видели да сам се изменио – да сам због старости излапео и да сам, како прост пук вели, подетињио. Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим предања својих предака".

Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 126–127

Византијски цар Јован VIII је у пратњи васељенског патријарха Јосифа II, неколико митрополита и више епископа и игумана, стигао у Ферару, где је 9. априла 1438. отворен сабор. Врло дуге и жучне расправе показале су још једном дубоке разлике у погледима на основна питања хришћанства. Снажан отпор римским схватањима пружио је ефески митрополит Марк Евгеник. У августу је пристигло и руско посланство, с митрополитом Исидором на челу. Почетком следеће године папа је преселио сабор у Фиренцу, али пут до договора био је и даље пун озбиљних препрека. Јуна 1439. умро је патријарх Јосиф и тада је убрзан рад на закључном документу, у коме су преовладавала гледишта римске цркве. Најзад је, 6. јула 1439, у фирентинској катедрали свечано проглашена унија двеју цркава. Марк Евгеник није потписао документ.

Фирентинска унија, склопљена а никад остварена, остала је усамљен догађај. Византија није добила знатнију војну помоћ са Запада, искрсле су само нове тешкоће у земљи, јер су отпори спровођењу уније били непремостиви. Турска опасност, која је и нагнала византијског цара на преговоре с латинском црквом, ничим није била сузбијена. Србија није учествовала на сабору у Фиренци.

ТУРСКО НАДИРАЊЕ

Српска деспотовина се налазила на главном правцу турских напада, али су они захватали и све суседне области. Турци су оружје врло брзо усмерили и према Босни. Војвода Влатко Вуковић је поразио Османлије код Билеће 1388, али после смрти краља Твртка (1391) државна власт постепено слаби. Краљ Стефан Дабиша је већ 1394. био принуђен да призна врховну власт Угарске, а у земљи све више јача племство. Издваја се неколико великашких породица које ширењем својих поседа достижу знатну моћ, осамостаљују се и битно утичу на прилике у држави. Међу њима су се истицали војвода Хрвоје Вукчић (у западним деловима Босне), војвода Сандаљ Хранић Косача и кнез Павле Раденовић. Старе немањићке територије, које је Твртко I припојио Босни после Маричке битке, налазиле су се под управом Сандаља Хранића, делом и кнеза Павла Раденовића. Те ће области најпре осетити притисак Турака.

Језгро области Косача створио је стриц Сандаља Хранића, прослављени војвода Влатко Вуковић. Он је, како казује Мавро Орбин, од краља Твртка добио на управу готово целу област која је касније названа *Херцеговина*, а зна се поуздано да је 1391. од породице Санковића освојио део Конавала. Наследио га је синовац Сандаљ Хранић (1392–1435), који је знатно унапредио наслеђена добра; истицао је претензије према зетским крајевима, једно време је чак држао Будву (1396–1398), а Котор је признао његову врховну власт. После слома Вука Бранковића (1396) Турци су нападали његове земље. Путеви су им били отворени и они су у Босну упали већ почетком 1398. Поход је био пљачкашки.

Запажене успехе постигао је војвода Сандаљ Хранић почетком XV века. У вихору унутрашњих сукоба који су захватили Босну коначно је поражена породица војводе Радича Санковића. Његове поседе присвојио је Сандаљ Хранић (Жапско, Попово поље, Дабар, Површи, Невесиње), а нешто касније под његову власт долазе и Дријева, важно трговачко место. Моћни војвода је временом створио пространу област, која се пружала од Лима и Дрине до Приморја и Неретве. Неко време је држао и Острвицу са

Јеванђелист Јован, Радослављево јеванђеље, 1428–29 године

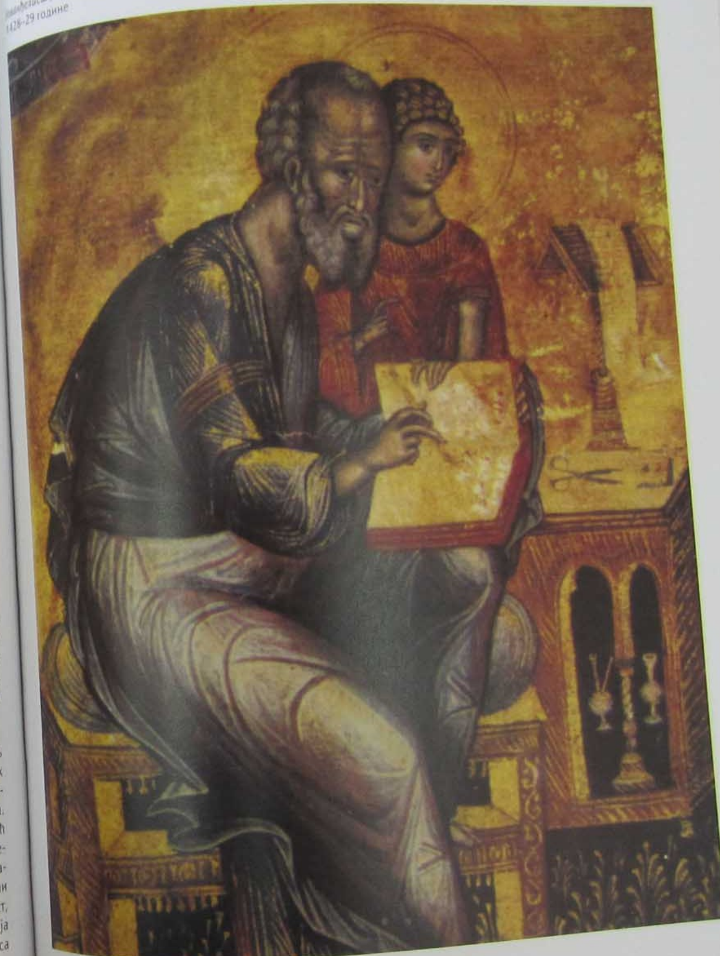

Скрадином, у долини Зрмање (1408–1411), затим Дрежник, Слуњ и Цетин, у поречју Коране (1406). Војводи Хранићу била је потчињена и породица Радивојевића, чији су се поседи налазили између Неретве и Цетине.

Кнез Павле Раденовић и његови потомци такође су располагали значајним поседима – делом у залеђу Дубровника (Требиње, део Конавала, Врм, Билеће, Фатница), делом у источној Босни.

Турци су продирали у Босну преко подручја старе рашке жупе. Утицај су наметали непосредно војним нападима, али и уплитањем у унутрашње односе завађене властеле. Кад год су могли, распиривали су локалне сукобе и учествовали у њима да би касније сваког великаша појединачно лакше савлађивали. Тих година Османлије постепено устаљују своје присуство у Босни. На позив војводе Хрвоја Вукчића, поводом међусобних властеоских разрачунавања, Турци су 1414. упали у Босну, пленећи на све стране. Продрли су чак до Загреба, а следеће године извршили нов напад. У Дубровнику се већ тада знало да Босна плаћа данак султану. Таква нагла промена у Босни наносила је озбиљне штете угарским интересима, па је краљ Жигмунд похитао да заустави неповољан ток догађаја. Међутим, његова војска, упућена у Босну 1415, доживела је потпун пораз у Лашви, а Турци су том приликом заробили и многе виђене племиће, за чије се ослобађање Стефан Лазаревић касније залагао.

Велику територију под управом Сандаља Хранића наследио је његов синовац Стефан Вукчић Косача (1435–1466). Пред налетима суседа и противника у првим годинама владавине он се ослонио, као и толико пута касније, на турску помоћ. Одржао је породичне поседе и током времена их увећао, нарочито на рачун породице војводе Радослава Павловића, и то највећим делом до 1442. године. Војвода Стефан Вукчић постао је тако господар готово самосталног подручја. Одметнувши се од босанског краља, признао је врховну власт краља Алфонса V из јужне Италије, који му је потврдио све поседе. Нешто касније (1448) Косача је узео титулу *херцега од Светог Саве*, желећи да култом светитеља повеже своју власт с државом Немањића и српском државноправном традицијом. Средиште тога култа налазило се у Косачиној земљи, у манастиру Милешеви. Истовремено је висока титула *херцега*, добро знана у европском феудалном друштву, издизала носиоца изнад остале властеле босанског поднебља, чиме је Стефан Вукчић истицао свој посебан положај у држави. Та титула пренела се временом и на целу област – херцегова земља постала је *Херцеговина*.

ПРИВРЕДА И ПОЛИТИКА

Опште политичке прилике почетком тридесетих година XV века нису биле наклоњене мирном развоју Србије. Опасност је претила с много страна, али се земља ипак налазила у привредном успону. Чим би ратна пустошења минула, живот се обнављао тамо где је био нарушен и несметано настављао у удаљенијим пределима. Највише су били угрожени крајеви уз главне путеве и пограничне области (Косово и Метохија, Поморавље). Ту је привреда зависила од државних интереса и међа, а често од чистог насиља. Београдско подручје, на пример, после 1427. године трпи дубоке промене: српско-угарска граница га пресеца на два дела и ремети однос града и залеђа, а временом и распоред насеља. Напредна област постаје „поље за мегдане". Сличне околности спутавале су развој и неких других области.

У структури привреде регионалне разлике нису биле једине. Поједине привредне гране су се такође неједнако развијале у немирним временима. Равничарска пољопривредна подручја увек су у сукобима трпела веће штете него изразито сточарски предели. Међутим, док се овде могу наслутити само основне промене, о рударству и трговини постоје поуздани подаци, који показују да великих застоја није било. Производња метала (сребро, гламско сребро, олово, бакар) задржава најважније место у привреди Србије, нарочито ако се посматра упоредо са унапређивањем трговине и развојем градова. Најбогатија рударска средишта су остала у саставу Деспотовине (Ново Брдо, Сребреница), а експлоатишу се, поред старих и разрађених рудника, и нови. Рудари, *среброделци*, како су их називали, представљали су важан слој друштва. Повећана производња умножила је њихова насеља и учврстила им положај. Власти су тај положај штитиле, али су понекад долазиле и у сукоб с њиховим захтевима. Један такав сукоб у Сребреници (1427), за који знамо, само је одломак појаве која је свакако и другде пратила живот рудара.

Рударски градови у Србији нису достигли степен градске аутономије познат у Приморју или другим европским државама XV века. У њима су заједно живели потомци старих Саса-рудара,

Позлаћени тањир, XV век

Срби, Дубровчани, Которани и други странци, свако у својој вери, често и по свом закону. То је задуго отежавало стапање грађана у целину. Њих је, у ствари, окупљао само економски интерес, заснован и на коришћењу привилегија које су им додељивали српски владари. Најбоље су познате оне које су уживали Дубровчани. У духу старе праксе, и Ђурађ Бранковић је крајем 1428. Дубровчанима потврдио сва дотадашња права. Њихови су послови заиста били разгранати, Дубровчани су залазили у готово сва места која су пружала услове за рад и добит. Појединачно, мада чешће у трговачким друштвима, они су у ствари контролисали целокупну увозно-извозну трговину Србије. Њихов број је у појединим местима несумњиво растао: у Сребреници их је 1434. било пет стотина, у Приштини око двеста (1437–1438) итд. У стварности их је свакако било и више, јер се сачувани подаци односе само на оне који су неким спором или послом, често и случајем, оставили траг о себи.

Велики приходи од рударства привлачили су пажњу и странаца. Поред Француза Де ла Брокијера, кога смо већ тим поводом поменули, Турчин Дурсун-бег, који се с освајачком војском нашао у Србији, бележи да је сва земља „један мајдан злата и сребра", а византијски писац Критовул о том обиљу каже да „у Србији сребро и злато извиру из земље". Ма како релативне биле те процене, деспот Ђурађ је засигурно располагао знатним средствима која су притицала од тзв. владарских права (приходи од рудника, царина, такса итд.). Користио их је за државне и за сопствене потребе, а највидљивији део је утрошен на велике градитељске подухвате, нарочито на изградњу нове престонице – Смедерева.

Боīаѿсѿва Србије

Иӣак није било само ѿо, неīо су īа (султана) ӣокренула (ӣроѿив Србије) и изванредна својсѿва земље, која су зайањујућа и која ӣружају обиље свакојаких добара. Земља има веома ӣлодно ѿле, које рађа све моīуће ӣлодове и све боīаѿо даје... Али најважније је оно у чему она далеко надмашује све осѿале земље – злаѿо и сребро избија ѿакорећи као из извора и ... где се оно која ӣружа злаѿни и сребрни ӣрах у великим количинама и најбољеī квалиѿеѿа, боље ... у Индији. Тиме је срӣска држава од ӣочеѿка била ... Она се ӣоносила својим боīаѿсѿвом и ... моћи, било је краљевсѿво и расӣолаīало је многобројним и ӣре свеīа боīаѿим īрадовима, као и снажним и ѿешко освојивим ѿврђавама.

Critobuli Imbriotae Historiae, 96

Ктиторска делатност била је прилагођена потребама времена. Немањићи су градили велике задужбине, углавном манастире и цркве. Од времена кнеза Лазара утврђени градови као државна средишта представљају најобимније градитељске подухвате предтурског доба. Смедерево је, после Београда, највећа тврђава у Србији, производ јаке привреде и изузетно великог богатства владара. Главни део градње Смедерева је обављен за нешто више од десет година (1428–1439). Касније је град дозиђиван и преправљан, како се то и другде увек чинило. У његовој изградњи учествовала је проста радна снага довођена са села (обавеза *īрадозиданија*) и велики број занатлија. Смедеревски град мерило је и техничког нивоа средине и слика производних могућности земље. Изузетна вештина којом је ћирилички натпис уклопљен у зид велике куле на Малом граду, што је реткост у нашој средини, затим лепота клесарског рада, још и данас видљива на дводелним прозорима деспотовог двора, као и поузданост извођења снажних бедема и кула, убедљиво сведоче о изванредној градитељској способности. Изглед појединих зграда, сем двора, данас нам је углавном непознат. Страдала је током времена и митрополијска црква коју је деспот подигао, као и други храмови из његовог времена. Сви они су, свакако, припадали градитељским токовима тзв. моравске школе и њеним нормама лепоте и склада.

Велика утврђења Београда, Смедерева и манастира Ресаве сведоче не само о богатству привреде него и о схватањима наручилаца. Деспот Стефан и деспот Ђурађ градили су уточишта за људе, државу, културу. То су најснажнији бедеми који су икада подигнути у Србији: ктитори су били свесни судбине друштва у предтурско доба.

Султан Мурат II је ојачао турску државу, вазалне области држао у покорности, а истовремено ширио власт. Деспот Ђурађ је плаћао велики годишњи данак (харач) – најпре педесет, затим шездесет хиљада дуката. Тај харач представљао је турску процену вредности потчињене земље, па се и износ мењао током времена. Велика средства су одлазила на поклоне који су у разним приликама слати на султанов двор: наклоност јачега морала се куповати. Велике жртве, чак и породичне, служиле су истоме циљу. Деспот Ђурађ је обећао (1433) и послао (1435) Мурату II своју ћерку Мару, „ради откупа сопствене државе и отаџбине". Уз њу је ишао огроман мираз, процењиван на неколико стотина хиљада дуката.

Истовремено, Турци су постепено опкољавали Деспотовину. Бугарска је одавно била у њиховој власти, напади су проширени на Влашку и јужну Угарску. Дуж Дунава се погранични рат водио с промењљивим успехом. Ту су владали пљачка и несигурност. Турци су 1432. године пробили угарски одбрамбени систем на Дунаву, на делу од Голупца до Северина. Тада је реорганизована локална управа у Београду: војни заповедник Београдске тврђаве постаје и жупан Ковина, а Угарска на тај положај шаље најбоље ратнике.

СЛОМ ДЕСПОТОВИНЕ

Положај српске државе зависио је у великој мери од међународних прилика и планова Угарске и Османског царства. Две су државе склопиле још један уговор о миру (1433), али је он био краткотрајан. Знало се да краљ Жигмунд спроводи велику војну реформу, која је укључивала и ефикаснију одбрану од Турака. На то су га упућивале и опште прилике у Европи.

Краљ Жигмунд је целог живота водио амбициозну европску политику. Наслеђена и стечена владарска права увеличао је 1433. године и царском круном Светог римског царства немачког народа, чиме је преузео и неке нове дужности, међу њима и обавезу да хришћанску Европу брани од муслимана. Идеји крсташког рата служио је краљ Жигмунд и раније. Пошто је Турско царство савладало унутрашњу кризу с почетка XV века и од времена Мурата II показивало знаке нове експанзије, систем угарске одбране у Подунављу постао је недовољан. План војне реформе цара Жигмунда (1435) предвиђао је пет војних округа, који су обухватали и вазалне области. Највеће војне обавезе припале су српском деспоту Ђурђу Бранковићу. Он их је прихватио.

У самој Деспотовини 1435–1436. године још није било борби. Турци су с пажњом пратили напоре око уједињења католичке и православне цркве и њихове антитурске циљеве. У преговорима између папе Евгенија IV и Базелског сабора са Византијом цар Жигмунд се приклонио политици синодиста. Крајем 1436. он је чак покушао да седиште концила премести у Будим, истичући преимућства таквог чина пре свега положајем угарске престонице, који омогућава бољу контролу, између осталог, и над Турцима. Уз то је наглашавао да би му тиме порастао углед у очима православних балканских народа, нарочито Срба, који су му били неопходни у предвиђеном војном походу против Турака. Жигмундов предлог у Базелу није прихваћен, али је његов напад на Турке тешко погодио Деспотовину. Шаролика царева војска, без владара на челу, прешла је Дунав у лето 1437. и продрла у Србију. На Морави код Сталаћа су уништени султанови бродови, спаљен је Крушевац, у коме је било седиште турске власти и, најзад, Турци су поражени на Годоминском пољу код Смедерева. Али тада се угарска војска брзо повукла, а Турци су кренули у одмазду над српским становништвом. Деспот Ђурађ је био принуђен да султану преда град Браничево.

Следеће године Мурат II је предузео поход широких размера. Заузео је највећи део Србије, разорио градове Борач у Гружи, Островицу на Руднику и манастир Раваницу, а затим преузео градове Вишесав и Ждрело у источној Србији. Последњи чин драме одиграо се 1439: Турци су обновили напад и опсели Смедерево. Три месеца је деспотова престоница одолевала, да би се 18. августа најзад предала. За смедеревског санџак-бега постављен је Исак-бег из Скопља. Турци су увели војне посаде у сва важнија утврђења, једино се Ново Брдо одупирало до 1441. године. Зета је остала ван главног попришта. Иако су борбе у Србији још понегде трајале, а припреме за наставак рата биле у току, за највећи део српског народа страхоте ропства су почеле.

Казивање Мартина Сегона о турским нападима

Узохоливши се још више од оваквих срећних успеха Мурат је поново напао Мизију (Србију). Није било могуће деспоту Ђурђу ни молитвама ни обећањима да га примири и наведе да склопи примирје или мир, све док му није дао кћер (Мару) за жену са великим миразом и сина Стефана за таоца. Мало је трајао тај мир, јер после мало година пославши Сабадин--башу са веома јаком војском у Мизију, и ставивши све под огањ и мач, заузео је многа утврђења и градове. Новобрђани и Смедеревци, после сурове опсаде од четири године, ојађени и исцрпљени са Гргуром, прворођеним сином њиховог владара, који је с њима био опседнут у Смедереву, последњи међу свима предали су се тиранину (1439). Пишу да је у тој дугој опсади од четири године била толика глад да су неки, поред тога што су јели непристојне и забрањене ствари још гризли и јели сопствене руке. А деспот, знајући од почетка рата да је немоћан да се сам одупре тако великом непријатељу и пошто је прво утврдио своје тврђаве и градове, са женом и синовима је пребегао Владиславу, краљу Угарске и Пољске, тражећи од њега помоћ и подршку.

Martin Segono, *Vita e opere*, 126

ОПСАДА БЕОГРАДА

После пада Смедерева султан Мурат је одмах одабрао следећу мету: био је то Београд, који се тада налазио под угарском влашћу. Већину становништва чинили су Срби, било је и Дубровчана, трговаца, као и других странаца, мада колонизациона политика цара Жигмунда није дала значајније резултате. Људи су се нерадо настањивали на граници према Турцима.

У пролеће 1440. султан је лично повео војску у поход на Београд. Управо то, као и размере целе офанзиве, показује колики се значај придавао освајању Београда. Мурат II је окупио велику војску, покупљену из свих делова Царства. Располагао је опремом за освајање утврђеног града и бродовима који су пресецали речне путеве, одакле су браниоцима могла стићи појачања. Опсада је почела априла, а главни напад је усмерен на Горњи град. Турци су бомбардовањем припремали налет пешадије и Београђани су претрпели велике штете, нарочито предграђе које се простирало од савске падине (око данашње Саборне цркве) до Дунава и главног пута у тврђаву (данас улица цара Душана).

Београдску тврђаву, градитељско дело деспота Стефана Лазаревића, Угри нису битније мењали. Изгледа да су само дограђивали приобални бедем. С копнене стране град су штитили двојни бедеми, ојачани са једанаест кула и широким ровом, а спољни бедем је имао косу камену ескарпу, примењивану у Србији још од краја XIV века. Градски топови су успешно дејствовали током борби.

Турцима се супротставила малобројна војна посада, коју је предводио капетан Јован Таловац. Појачања нису стигла, тако да је највећи терет борбе пао на житеље града, већ ионако исцрпене дуготрајним бомбардовањем. Султан је покушао да обећањима и поклонима прокрчи пут, али издајник се није нашао. Турци су затим приступили поткопавању да би минирали бедеме, али су хришћани из султанове војске на време упозорили браниоце. Извори бележе велике губитке нападача кад се лагум обрушио. Крајем јула угарски краљ је султану упутио посланство с предлогом да се борбе обуставе, али је Мурат посланике спровео у Смедерево и још жешће напао Београд. Општи јуриш извршен је преко бедемског рова, који је затрпан разном грађом, па су јаничари помоћу лествица настојали да се пробију преко бедема у град. Водила се крвава борба за сваку стопу. Наоружани пушкама, браниоци су наносили знатне губитке нападачима. Противнапад хришћана донео је преокрет. Запалили су грађу у бедемским рововима и у пламену је изгинуло много Турака. Ни напад са река није успео. Најзад, у касну јесен, Мурат II је наредио повлачење. Док су борбе још трајале, упутио је преко воде, у јужну Угарску, пљачкашке одреде, који су грабили све што се могло уграбити. Плен је био велики, како је записао и Ашик-паша заде, учесник у том походу.

Извештај Ашик-йаше заде о турском йлену

Дође у земљу Уīарску. Сулйан Мурай је био свесйан да је овај Беоīрад кайија за улаз у земље уīарске. Науми да ову кайију освоји. Сакуйи војску, йа дође и найаде Беоīрад, йобож да се имала намера да йуче īрад. Међуйим, йређоше йреко воде и йочеше уīарске земље йленийи и йусйошийи. Газије се силно найљачкаше. За једне чизме су йродавали једну робињу. И ја убоīи сам за 100 асйри узео једноī дивноī младића. Тада īовораху да од исламскоī йосйања оваквоī усйешноī боја није било. И йако и јесйе. И ја убоīи сам био у овом йоходу. Једноīа дана изађох йред цара. Понудио ми робове (заробљенике), а ја му рекох: „Царе, īосйодине, да се йи заробљеници носе йреба да имам коње и новаца за йуй". Цар ми даде 500 асйри и два коња. Са девей заробљеника и чейири хайа дођох у Једрене. Продадох их йо 300 асйри, а неке и йо 200 асйри.

Елезовић, Г., Сйоменици I, 67

Београд се одржао пред нападима Турака 1440. године. Несразмеру између броја нападача и бранилаца надокнадили су деспотови бедеми, које султан Мурат још није могао да савлада, па је стога решио да град одсече с југа. На брду Жрнову, данашњој Авали, подигао је утврђење, чија је посада контролисала читаву околину, а поготово прилазне путеве. Тиме су привредне везе Београда са залеђем доведене у питање, нарочито у време затегнутих односа Угарске и Турске.

БОРБА ЗА ОБНОВУ ДРЖАВЕ

Пред турским нападом 1439. деспот Ђурађ је прешао у Угарску, с намером да обезбеди помоћ, а у земљи је остао његов најстарији син Гргур. Међутим, наде у делотворну помоћ брзо су се гасиле пред тешкоћама у којима се Угарска тада нашла. Краљ Алберт је умро 27. октобра 1439. и убрзо су се распламсале борбе око упражњеног престола. Племство се поделило при одлучивању о будућем владару, који је требало да се ожени краљевом удовицом Јелисаветом. Поред пољског краља Владислава, кандидат је био и Лазар Бранковић, најмлађи син српског деспота. У сукобу супарничких страна учествовао је и деспот Ђурађ, иначе поседник великих имања у Угарској. Превагу је ипак однео пољски краљ, који је затим жустро почео да сузбија противнике. Ђурђу Бранковићу је одузео део добара (Мункач, Вилагош и др.), чак и палату у Будиму. Због тога се деспот повукао у Зету, покушавајући да одатле предузме офанзиву против Турака. У пролеће 1440. он је у пратњи неколико стотина коњаника кренуо из Угарске према Фурланији, а одатле млетачким бродом стигао је најпре у Дубровник, где је најсвечаније дочекан. После краћег задржавања продужио је за Бар. Улцињ се тада налазио под влашћу Венеције, и покушаји деспота да га откупи нису успели.

Повеља деспота Ђурђа граду Будви

По милости божјој господар Србије и Зете деспот Ђурађ. Нека је знано свакоме како дођоше господству ми поштовани Будвани и споменуше молећи господство ми да им господство ми да закон какав има град господства ми Бар. И видевши господство ми њихов труд и верност, учини им милост господство ми да има Будва онај закон који има мој град Бар. Само оно што посеју на земљи господства ми да дају седмину и за винограде који су на земљишту господства ми да плаћају десетину и да им буде опроштена царина од месница а друге царине да плаћају господству ми. У свему осталом нека имају закон који има Бар. И ово да је тврдо за живота господства ми и за живота синова господства ми. И нека је извршилац овога логотет Манојло. Писано 6849 (1441) шестог дана месеца априла у Будви.

Новаковић, С., *Законски споменици*, 74

Прилике у Зети нису биле наклоњене антитурским плановима српског владара. Људи су били заокупљени другим бригама. Босански војвода Стефан Вукчић је отворено полагао право на Зету, а од Венеције је тражио да му уступи Котор у замену за трг Дријева на Неретви. Пошто је понуда одбијена, он је у лето 1439. јавно изражавао намеру да освоји Зету, заснивајући своје претензије на сродству с последњим Балшићем: био је ожењен Јеленом, ћерком Балше III. У томе га је подржавала и мајка Балше III, Јелена, кћи кнеза Лазара. Његовим намерама се противила породица Црнојевић, која је имала пресудну улогу у Горњој Зети. Најутицајнији међу њима био је тада Стефан Црнојевић. Црнојевићи, главари зетских брда, обратили су се млетачком кнезу Котора за помоћ, али је нису добили, јер је за Млетачку републику било важније да не ремети односе с Турцима, наклоњеним Стефану Вукчићу. У том сплету односа деспот Ђурађ није могао да окупи присталице за борбу против султана. Изгледа да га је од тога одвраћао и војвода Вукчић.

Деспотова делатност није измакла пажњи Турака, посебно његове везе са сином Гргуром у Србији, па су расписали уцену за његову главу. Пошто изгледа за антитурску акцију у Зети није било, Ђурађ Бранковић се вратио у Угарску, једину земљу вољну да ратује против султана. Његове покушаје да организује борбу против Османлија султан је пропратио одмаздом. Наредио је да се деспотови заробљени синови Гргур и Стефан ослепе. Казна је извршена.

Сукоби у Зети се нису смиривали. Стефан Вукчић је покушавао да преузме деспотове поседе, и у томе је имао успеха: потчинио је Горњу Зету, придобио Стефана Црнојевића, а почетком 1442. освојио и Бар. Већим делом су му се приклонили и Паштровићи. Али овоме се супротставила Венеција. Исте године под њену власт су дошли Будва, Дриваст, а затим и Бар. Преокрет је наступио тек у другој половини 1444, кад се војвода Вукчић измирио са српским деспотом, који је преузео тврђаве Соко и Медун у Горњој Зети. Седиште његовог намесника, војводе Алтомана, било је у Подгорици. Деспотову власт су признали истакнутији представници локалне власти, али Млетачка република није била вољна да му врати Бар, Будву и Дриваст.

На другој страни, у Угарској, учестали турски напади на пограничне области и опсада Београда несумњиво су откривали султанове даље освајачке планове. Расло је расположење да се организује велики војни поход на снаге Османлија у Европи. Папа Евгеније IV је целом том подухвату дао обележје крсташког рата. Деспот Ђурађ је непосредно учествовао у ратним плановима, који су будили наду у обнову српске државе. Знало се већ тада и на Западу за недаће којима је био изложен српски народ; подносио је нечувене муке од Турака, истицао је и сам папа Евгеније IV (1443).

Замишљен као широк подухват, крсташки рат је уистину добио скромне размере. Позиву су се одазвали ратници из Пољске, Влашке и Угарске. Опремање флоте, која је требало да помогне операције копнених снага, обављало се споро и с много тешкоћа. Ипак је најзад војска са угарским краљем Владиславом, Јанком Хуњадијем и деспотом Ђурђем на челу, у јачини од око 25.000 војника, кренула према Београду (крајем септембра 1443), где су им се прикључили српски одреди. Офанзива је усмерена даље ка југу и до борбе је дошло 3. новембра између Алексинца и Ниша. Пошто је отпор потпуно савладан, војска је продужила за Софију и избила пред место звано Златица у планинским пределима Средње горе. Ту су се, међутим, Турци одлучно супротставили и напад је заустављен, а зимско време отежало наставак операције. Војска није била припремљена за рат у таквим условима и повукла се на зимовање. Деспот Ђурађ се живо

залагао да она остане у Србији, али је већина била за безбедније коначиште у Угарској. При повлачењу, хришћанске чете су још једном потукле Турке, а крајем јануара 1444. већ су се нашле у Београду, одакле је краљ Владислав, с вођама похода, продужио према Будиму. Прикључио им се и деспот Ђурађ, али с намером да све учини како би се рат наставио.

Успеси хришћанске офанзиве, а и друге тешкоће, нагнали су Мурата II да преговара о миру. Важну улогу у томе имала је деспотова кћи Мара Бранковић, која је живела на султановом двору. Ђурађ Бранковић је предлог одмах прихватио, али су преговори почели тек после сагласности утицајног Јанка Хуњадија и краља Владислава. Српско-угарско посланство, које је предводио Стојко Гизданић, стигло је у Једрене априла 1444. и уговорило десетогодишњи мир; српском деспоту је враћена земља коју су Турци освојили, уз обнову вазалских односа. Султан је ратификовао споразум, а у Сегедину је јула месеца то учинио и угарски краљ, па су обе стране заклетвом потврдиле његову ваљаност.

НЕМИРНО ДОБА

Одмах по склапању Сегединског мира, деспот Ђурађ се вратио у Србију. Са султаном је склопљен посебан уговор о предаји двадесет четири града. Већ августа 1444. деспот је преузео Смедерево, а затим и Голубац, Браничево, Ново Брдо, Копријан код Ниша, Островицу на Руднику, Козник код Александровца и остале. Богату Сребреницу у источној Босни деспот није одмах повратио. Десет година (1439–1449) је с промењивим успехом трајала борба с босанским владаром око тог важног рударског средишта. Тако се обновљена српска држава сад пружала од которског залеђа и обала Скадарског језера до Саве и Дунава. Деспот Ђурађ се обавезао да ће бити пријатељ и савезник султанов и да ће му плаћати годишњи данак.

Нов положај Деспотовине одређивао је и став Ђурђа Бранковића према ратним плановима Угарске. Он није могао ратовати против Мурата II, јер би изгубио све стечено, а уз то је добро познавао и све слабости великих хришћанских похода. Различити интереси учесника и увек ограничена материјална средства смањивали су изгледе да се остваре далекосежни циљеви. Османско царство је и поред повремених пораза овладало балканским просторима, успоставило власт и почело да експлоатише освојене земље. У таквим околностима деспот није могао очекивати ништа више од оног што је већ било обезбеђено Сегединским миром. Зато је остао само посматрач новог ратног похода угарског краља Владислава, предузетог уз подршку кардинала Чезаринија и дела утицајног племства. Те удружене снаге су у јесен 1444, мимо Деспотовине, преко Оршаве и Бугарске, похитале према Црном мору. Супротставио им се лично Мурат II. До пресудне битке дошло је код Варне, где су Турци потпуно поразили хришћанску војску. Погинули су и краљ Владислав и кардинал Чезарини, а Јанко Хуњади се спасао бекством. Време великих нада у брзо ослобођење хришћанских народа од Турака је прошло, али те чињенице нису сви били свесни.

Борбу је наставио Јанко Хуњади, војсковођа који је ратну славу почео да стиче на српским бојиштима код Смедерева и Београда. Да осве-

Родопово звоно са натписом, XV век

и неуспех код Варне, ратовао је по Влашкој у лето 1445. и његов углед у земљи је растао. Избор за намесника Угарске у време малолетства краља Ладислава био је признање истакнутом браниоцу земље од турске најезде. Хуњади је успешно сарађивао и с деспотом Ђурђем, али само до 1448. кад је одлучио да нападне Турке у Србији, што се косило с деспотовим обавезама према султану. Ђурађ Бранковић је одбио да учествује у борбама, оцењујући, поред осталог, да је поход слабо припремљен за озбиљније сукобе. Хуњади је ипак, септембра 1448, с војском састављеном од чета из Угарске, Пољске и Влашке, уз најамничке одреде Немаца и Чеха, кренуо из Ковина према Крушевцу, а отуда на југ, кроз клисуру између Копаоника и Јастрепца, касније по њему названу *Јанкова клисура*.

Хуњадијева војска је затим стигла на Косово, где је 17. октобра дошло до жестоке борбе са Турцима. У току тродневне битке обе стране су имале велике губитке. Малобројније Хуњадијеве снаге нису могле да се успешно одупру, утолико мање што је одред влашког кнеза прешао на турску страну. Сам Јанко се једва спасао бекством са Косова (отуда изрека „прошао као Јанко на Косову"), а у повлачењу је ухваћен и предат деспоту Ђурђу, који га је заточио. У Србији је расло огорчење због штете које су војници наносили успутним насељима, па је деспот захтевао обештећење и јемство да угарска војска убудуће неће ићи на султана преко Србије, осим ако, на позив, не притекне у помоћ њему или његовом сину. Пошто је такав договор постигнут, Јанко Хуњади је децембра 1448. напустио Смедерево.

Заточеништво Јанка Хуњадија

Орао се вијаше над градом Смедеревом.
Ниткоре не ћаше с њиме говорити,
него Јанко војвода говораше из тамнице:
„Молим ти се, орле, сиди мало ниже
да с тобоме проговору: Богом те брате јимају
иђи до смедеревске господе да с'моле
славному деспоту да м' отпусти из тамнице
смедеревске;
и ако ми Бог поможе и славни деспот пусти
из смедеревске тамнице, ја ћу те напитати
црвене крвце туречке, белога тела витешкога."

Пантић, М., *Непозната бугарштица*, 429

Немирно ратно време из темеља је потресло српско, али и угарско друштво. Водећи људи су били час савезници, а час супарници, па су се и односи између Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа мењали. Па ипак, Срби су Сибињанин Јанка, како су га најчешће називали, запамтили пре свега по борби против Турака. Народни певач га је уврстио у галерију својих јунака и испевао песму о његовом сужањству у деспотовој тврђави. То је и најстарија очувана српска бугарштица.

После сукоба на Косову деспот Ђурађ је настојао да што пре дође до угарско-турског примирја. Посредовао је још 1449, али без успеха. Тек крајем 1451. склопљен је уговор, којим су обухваћене земље које су признавале угарску, односно турску врховну власт: Влашка, Србија, земље босанског краља и обласних господара. Како су прилике у њима биле различите, уговор је свакој признавао особен положај. Интереси Угарске и Турске су јасно утврђени, успостављена је равнотежа међу њима. Држава српског деспота није била оштећена овим уговором и њен положај није зависио од трогодишњег рока утаначеног примирја. Било је предвиђено да Ђурађ Бранковић са синовима, земљом и градовима живи у миру са Угарском и после тог рока, а потврђен је и ранији споразум између султана и деспота, уз признање његових поседа у Босни. Уговор је садржао и одредбе о слободи кретања трговаца и посланика на подручју обеју земаља. За то се, као и раније, нарочито залагао деспот Ђурађ, јер су Срби живели и у Угарској, па је слободан промет био необично важан за привреду Деспотовине. Поред тога, било је одређено како ће се кажњавати починиоци кривичних дела и како ће се надокнађивати штета, а

једне одредбе се односила на херцега Стефана Вукчића и његов сукоб са Дубровником. Било му је изричито забрањено да напада и узнемирава град под Србијом.

Херцегови сукоби с Дубровником трајали су већ поодавно. Стефан Вукчић је управљао пространом територијом кроз коју су водили важни трговачки путеви према Босни и Србији. Убирао је пролазне царине и мењао услове плаћања, што је дубровачким трговцима наносило штету. Сукоба интереса било је и на другим странама, поред осталог и на познатом тргу Дријева, који је припадао херцегу. Кад је одлучио да у Суторини, уз залив Нови, изгради трговачко насеље (Херцег Нови) и ту створи трг за продају соли и место за производњу тканина, избио је жесток сукоб са суседним приморским градовима. Уз то су односи с Дубровником били оптерећени и пограничним неспоразумима. Отворен рат је и букнуо 1451, кад је херцег запосео Конавле. Обе стране су окупљале савезнике, с мање или више успеха, али је пресудан био став новог султана Мехмеда II. Он је у тај мах био наклоњен Дубровнику, вероватно захваљујући посредовању Ђурђа Бранковића. Рат је дуже потрајао, а у њему су учествовали и чланови херцегове породице, босански краљ и властела, повремено и Турци. Ипак, и узајамно исцрпљивање и жива дипломатска активност на дворовима заинтересованих држава на крају су довели до тога да победника није било. Херцег Стефан се одржао на власти, али није могао да озбиљније угрози противника. Мир склопљен почетком 1454. обновио је, у ствари, предратно стање.

Пажњу Ђурђа Бранковића привлачиле су и прилике у Зети, где су се низале промене у успостављеном систему односа између локалне властеле, Млетачке републике и српских власти. Након обнове Деспотовине (1444), Горња Зета се налазила под управом војводе на кога је српски владар пренео сва управна, судска и друга права. Војвода је имао седиште у Подгорици. Налазио је подршку у зетској властели, пак и међу зетским живљем, који је тежио да одржи своје традиције и православну веру. Венеција је задржала некадашње деспотове градове Бар, Будву и Дривост, а покушаји Ђурђа Бранковића да их поврати (1448) нису донели плода.

Међу дуготрајнијим локалним сукобима издваја се онај између которске властеле и месних власти у том граду са сељацима у Грбљу и околини. До преокрета у Зети је дошло кад је Стефан Црнојевић (1451) одметнуо од деспота Ђурђа и прешао у службу Венеције, добивши звање војводе и годишњу плату од 300 дуката. Он је угушио устанак сељака у Грбљу. Деспотова војска није успела ништа да измени, па је била принуђена да се повуче из Горње Зете. Под влашћу Ђурђа Бранковића остао је тада само Медун. Покушај херцега Стефана Вукчића да преузме деспотове поседе у Зети такође је онемогућио војвода Стефан Црнојевић. Најзад су, 6. септембра 1455, представници зетске једне дружине или општине, зборови, како су се називали, заједно са Стефаном Црнојевићем склопили посебан уговор с Млетачком републиком и признали њену врховну власт. Обавезали су се да ће ратовати за Венецију од Греша до Задриме и да ће Млечанима плаћати оно што су некада давали Балши, а изричито су захтевали да се сачувају надлежности зетског митрополита. Последњи по имену знани зетски митрополит Српске православне цркве био је Јосиф, који се помиње у крушедолском рукопису Синтагме Матије Властара (1453).

Деспот Ђурађ није могао већим снагама да утиче на догађаје у Зети, јер су на помолу биле нове тешкоће с Турцима. На престо је ступио султан Мехмед II, с којим почиње ново освајачко доба Османлија. Стари угарско-турски уговор о миру истицао је крајем 1454, али га је живот обезвредио знатно раније. То је угрожавало и сам опстанак српске државе.

ТУРЦИ ИЗМЕЂУ ЦАРИГРАДА И БЕОГРАДА

Средином XV века знатно је повећана економска и војна моћ Османског царства. Та исламска држава централистичког устројства је сталним ширењем своје власти у балканским земљама вишеструко увећала експлоатацију природних богатстава покорених области. Турски ратници из Анадолије су систематски насељавани у освојеним подручјима, добијали су поседе (тимаре) и приходе којима су обезбеђивали не само свој материјални положај у новој средини већ и услове да обављају војну службу за султана. Другим речима, хришћанске земље у рукама турских освајача су биле економска подлога за даљу експанзију. Касније – и само у ограниченом броју – придружују им се и хришћани-спахије, који се уклапају у турску војну силу. Поред тога, већ према традицији и систему османлијског друштва, сваки је Турчин био ратник, а основу привреде чинили су плен и пљачкање потчињених, односно суседних земаља. Поред војске која се захваљујући тимарском систему сама издржавала, султан је располагао и одредима најамника, који су углавном спадали у елитни део нападачких снага. У доба Мурата II (1421–1451), још више у време Мехмеда II (1451–1481), султан је обезбедио велике изворе прихода (данци вазалних области, царине, приходи од рударства и ковања новца итд.). Тим средствима су плаћани ратници који су током целе године били у султановој служби. Уз то, у турским походима су учествовале и друге јединице – азапи, затим акинџије, који нису посебно награђивани, него су имали право на плен, а уживали су и неке повластице онде где су живели. Новија истраживања показују да је велики број ратника које је султан изводио на бојиште заиста оправдавао утиске савременика кад су турску војску описивали као море, као таласе и небројено мноштво. Основну масу чинила је коњица награђивана по тимарском систему. Рачуна се да је средином XV века бивало између четрдесет и осамдесет хиљада ратника у једном походу. Кад се њима додају одреди најамника (гарда, јаничари), затим азапи и акинџије, све је то далеко премашивало снаге султанових противника. Ако је судити по турском војном буџету у годинама за које постоје веродостојни пописи (1475), султанови војни расходи једва су прелазили половину укупних трошкова владара

(550.000 од укупно 1.375.000 дуката). Речити су и други подаци. Плате најамника указују на то да су били изврсни војници. Ратници из султанове гарде су били плаћени боље него италијански професионални ратници, а слично је било и с одредима јаничара-пешака. Значајан је и податак да је структура трошкова за турску војску, посебно за најамнике, била таква да је неактивна војска била само нешто јевтинија од активне. Цео војни, па и друштвени систем био је усмерен на стална освајања.

Турске акинџије

Турци своје брзе коњанике зову акинџије, то јест текући, и они су као кишни пљускови који падају из облака. А од ових пљускова велике поплаве настају и брзи потоци што се преливају преко обала, и што год дограбе, све носе са собом, али не трају дуго. Исто тако и турски брзи коњаници као и кишни пљускови (нити трају) нити се задржавају дуго, али докле захвате, све покупе, опљачкају, побију и униште тако да за много година ту петао запевати неће.

Турски брзи коњаници су добровољни и од добре воље иду на поход, своје користи ради. А други Турци их зову когмари, то јест овчари, јер се од (оваца и) друге стоке хране, а коње гаје за то да би их некуд на поход позвали; (тада) су готови, и није им потребно наређивати, нити икакву плату им давати, нити им штету накнађивати. А ако неко неће сам да иде на поход, он тада некоме другоме позајми своје коње наполице; па ако што награбе и донесу (сматрају да је добро, а ако ништа не донесу, онда) овако говоре међу собом: „Нисмо имали добити, али имамо велико задушје (то јест опроштење), као и они који само раде и војују против каура (хришћана), и то зато што их опремамо". И што год ухвате или добију, како људе тако и жене, осим дечака, све за новац продају, а цар (султан) сам за дечаке плаћа.

Константин Михаиловић, *Јаничарове успомене или турска хроника*, 64–65

Хришћанске државе југоисточне Европе, Србија посебно, никако нису могле да зауставе такав ратни механизам. Турци су освајањима непрекидно сужавали и простор појединих држава, и њихову материјалну основу. Поред ратних губитака у људству, ограничаване су територије са којих су се могли регрутовати ратници за даље борбе, а одвођење робља и мушке деце водило је истом циљу. Осим тога, присуство Турака у појединим деловима Деспотовине, нарочито на југу, разарало је и саме темеље друштва. Чести напади пљачкашких одреда, посебно турска освајања 1439. године, наносили су огромне штете привреди земље. Иако су биле неједнаке по појединим областима и по различитим привредним гранама – веће у трговини, мање у рударству – у целини узев, оне су потресале свакодневни живот. Губитке су трпели и владарски приходи, којима су покривани војни издаци. Извесну надокнаду су пружали поседи деспота Стефана и Ђурђа у Угарској, иако су и они били оптерећени локалним обавезама.

Распарчани табор хришћанских држава само је удруживањем могао да се мери с турским снагама, и то увек само привремено. Ни Угарска, као најјача међу угроженима, није могла равноправно да се супротстави освајачу. Чак и у годинама највећих могућности, децентрализован одбрамбени систем Угарске није успевао да окупи ни половину оних снага којима је султан нападао. То је нагнало Угарску да у више наврата тражи помоћ хришћанске Европе, обично под окриљем крсташке идеје, а Србију су исти разлози упућивали на савезништво са Угарском.

Као намесник Угарске, Јанко Хуњади је водио офанзивну политику према Турцима. Он је походима у дубину непријатељских области више пута покушавао да сузбије Османлије. Међутим, после пораза на Косову, он напушта такву политику и све се више ограничава на непосредну одбрану угарских граница. Доласком краља Ладислава V на угарски престо, крајем 1452, Хуњади губи своја широка овлашћења.

У таквим околностима, усамљено Византијско царство доживљава слом. У пролеће 1453. Мехмед II опседа и борбом без милости осваја Цариград. Последњи византијски цар, по мајци српског порекла, Константин XI Палеолог, гине и његову главу Турци јавно истичу да огласе велику победу. Био је то догађај од највећег значаја за европску цивилизацију, губитак који се ничим више није могао надокнадити. Са светске позорнице нестаје Византијско царство, а с њим и цела једна култура, која је преко хиљаду година утицала на околне народе, Европу и свет. Наступио је преломан тренутак историје југоисточне Европе. Са запрепашћењем и неверицом примио је свет вести о догађајима у Цариграду.

После пада Цариграда у балканском свету нико се више није могао надати ничем добром. Султан то није ни крио. Почетком 1454. он се припремао да нападне Београд. Извршио је притисак на деспота Ђурђа, чији покушаји да обнови примирје нису успели. Султан је, како изгледа, тражио предају Смедерева и Голупца, а онда је током лета напао Србију с великом војском. Турци су напредовали у неколико праваца; освојили су Островицу код Рудника и продрли до Дунава. Почела је опсада Смедерева, а деспот Ђурађ се повукао у Угарску да обезбеди појачања. Добро утврђена и снабдевена престоница се успешно бранила. За то време су Мехмедове чете пустошиле Србију, а уз огроман плен одведено је и мноштво људи у ропство – рачуна се да их је било око педесет хиљада душа. Страдање омољског *збега* народ је посебно упамтио.

На вест о ратним припремама у Угарској, не освојивши Смедерево, султан Мехмед је наредио повлачење. Крајем септембра Јанко Хуњади је из Београда кренуо у противнапад, са снагама које су процењиване на око двадесет хиљада ратника, а придружили су им се и одреди српског деспота. Војска је напала Крушевац, тада важно турско упориште. Та изненадна офанзива завршена је тешким поразом Турака: страдао је један санџак-бег, а други је заробљен и предат деспоту, заједно с групом турских старешина. Хуњади је војевање наставио у правцу Ниша, Пирота и Видина. Исте године су вођене оштре борбе и на другим странама у Србији: једна на Косову и друга, тежа, у области Новог Брда, где се јунаштвом истакао Никола Скобаљић. Он је најпре победио Турке, али је касније недалеко од Новог Брда био поражен у неравноправној борби (16. новембра). О његовој храбрости говорило се дуго и међу Турцима. У српској средини, опет, памтио се његов трагични крај: он је заједно са својим стрицем жив набијен на колац.

Још опасније размере имао је турски напад на Србију 1455. године. На удару је било и Ново Брдо. Опсаду је започео румелијски беглербег, а затим је приспео и Мехмед II. Четрдесет дана је град бомбардован, а онда су почели преговори о предаји. Уговорено је да освајач поштеди становнике града и њихову имовину. Под тим условом су се браниоци предали. Султан, међутим, реч није одржао. Страхоте турске одмазде описао је очевидац и сам заробљеник, млади Константин Михаиловић. Он је заједно са двојицом браће том приликом издвојен и послат у Анадолију, међу јаничаре. Када се касније домогао слободе, он је у Пољској написао мемоаре, добро познате *Јаничарове успомене*. Сцене новобрдске трагедије није заборавио до краја живота. Султан је, каже он, одмах по предаји града наредио да се затворе све градске капије осим једне, а опљачкани житељи су присиљени да у присуству султана напусте град. Освајач је бирао плен: одмах су одвојени одрасли мушкарци од жена и девојака. Највиђенији грађани су погубљени, 704 жене раздељене као робље турским војницима, а 320 младића је одабрано за јаничаре. Остатак становништва се могао вратити у град.

Освајање Новог Брда

Одатле је цар кренуо и опсео место које зову Ново Брдо (то јест) Сребрна и Златна Планина и заузео га је, али помоћу договора по којем им је обећао да ће их оставити на њиховим имањима и да им младе жене и младеж (неће) пљачкати. А кад се место покорило, цар је наредио да се затворе капије и да се оставе отворена само једна врата. Када су Турци дошли у место, наредили су свим домаћинима

да сваки са својом служинчади, с мушком и женском чељади изиђе кроз врата из места на ров, остављајући све своје благо у кућама. И то су ишли један за другим. А цар, стојећи пред вратима, бирао је младиће на једну страну, а женску чељад на другу страну, а мушкарце исто тако на ров на другу страну (а жене на другу страну), па који су међу њима били најистакнутији, наредио је да се ти сви посеку. А остатак је наредио да се пусти у град и никоме није било забрањено да буде на своме имању. Младића (које је изабрао) било је по броју триста двадесет, а женске чељади (лепше) седам стотина и четири; женске главе је све раздао међу поданике а младиће је узео себи за јаничаре, а послао их је у Анатолију, преко мора, тамо где их чувају. И ја сам исто тако био тамо у томе месту (Новом Брду, ја који сам ово писао), био сам узет са двојицом браће моје (и терали су нас већ Турци којима смо били поверени), (а кад су нас водили, пазили смо на то) и где год смо зашли у велике шуме или у планине, ту смо увек мислили да побијемо Турке, а сами да побегнемо, али ипак, зато што смо били млади, то нисмо учинили, само што сам ја са деветнаест другова побегао ноћу из једнога села званог Самоково и гонили су нас по читавој оној покрајини, а кад су нас похватали, повезали су нас и мучили, вукући нас за коњима и чудо је да су нама душе оставили; а после тога (кад су нас већ довели) заједнили су за нас други, а к томе (за мене) два моја брата, да више то нећемо чинити и тако су нас мирно водили тамо преко мора.

Константин Михаиловић, Јаничарове успомене или Турска хроника, 36–37

Султан је исте године наставио освајање српских земаља. Убрзо су под његову власт дошли Призрен, тврђава Призренац, Липљан, Бихор у долини Лима, Приштина са околним подручјем. Област Бранковића је коначно пала под турску власт (1455), а почетком следеће године и град Медун у Горњој Зети. Нови српско-турски мир је преполовио Деспотовину. Јужни део су задржали Турци, а подручје северно од Крушевца и Западне Мораве са Смедеревом, Голупцем, Ресавом и Рудником остало је деспоту Ђурђу под условом да плаћа велики харач и даје помоћну војску за султанове походе. Међутим, све је то било привремено јер је Мехмед II већ наумио да нападне Београд и Подунавље.

БЕДЕМ ХРИШЋАНСТВА

Страх од Турака узимао је маха у Европи у мери у којој је напредовала њихова војна сила. После пада Цариграда више нико није сумњао у далекосежност султанових планова, који су judикамо превазилазили судбину балканских народа. Добро су то знали у Угарској, али и у другим земљама. Током 1454. оживели су захтеви да се организује нов крсташки рат против Османлија, што је претпостављало сарадњу папства и држава које су имале економске и политичке интересе у југоисточној Европи. Ради тога је римско-немачки цар Фридрих III Хабзбуршки 1454. године сазвао два сабора, у Франкфурту и потом у Регензбургу, али њихови учесници, и поред ватрених говора појединаца, нису показали велико интересовање за такав поход. Договарање о непосредним мерама је текло веома споро. Заплетени међусобни односи европских владара отежавали су чак и припрему преговора. У пролеће 1456. кад се већ поуздано знало да султан Мехмед креће на Београд, Угарска је била потпуно неспремна за рат. Војске и новца није било, недостајала је и подршка већине домаћег племства. Уз то, глад је запретила јужној Угарској и Србији, због претходне неродне године. Војска се зато није могла окупити пре нове жетве и пре него што пристигне очекивана помоћ са запада. Градња папске флоте, која је требало да крене према Цариграду, такође је касила, тако да су бродови исловили из Тибра тек почетком јуна (двадесет пет лађа са пет хиљада војника). Услед свега тога је одустао од борбе и угарски краљ: првих дана јуна напустио је Будим и склонио се у Беч. Одбрану земље је још једном, и то последњи пут, преузео Јанко Хуњади. Пристигла је и крсташка војска, али углавном одреди неопремљених војника, претежно пешадија. Скупили су се људи из Немачке, Чешке, Пољске, Аустрије, Угарске, сељаци и градска сиротиња, студенти, монаси, људи свакаквих или никаквих занимања. Преко Будима и Петроварадина стизали су пред Земун. Хуњади се није поуздао у војничку вештину тих људи, него је сам окупљао војску. Првобитну намеру да штити прелазе преко Дунава, није потпуно остварио, па турски бродови на Дунаву нису спречени у напредовању према Београду. Тако је град опседнут са свих страна – с копна и са речних токова, а бранили

Београд, поглед с реке, гравира

су га, у ствари, једино његова посада, мањи део крсташке војске и житељи Београда.

Турци су систематски нападали 1456. године. Најпре су у мају, без обзира на склопљени мир, Деспотовину преплавили пљачкашки одреди. Током јуна пристизала је султанова војска, према исказу очевидаца око сто хиљада ратника свих врста. Хришћани су нарочито запазили велики број топова, које су опслуживали Италијани, Немци, Мађари, Босанци. Почетком јула главнина султанових снага се окупила пред Београдом. Нападима је управљао сам Мехмед II, из свог шатора на данашњем Ташмајдану. Његов план опсаде предвиђао је непрекидно бомбардовање града из тешких топова, затим затрпавање јарка и јуриш кроз оштећена места на бедемима. Градска утврђења, међутим, нису била прилагођена да поднесу дејство усавршене опсадне артиљерије, тако да су после десет дана бомбардовања штете превазишле могућност поправки. Деспот Ђурађ 13. јула говори о томе, наводећи да је једна кула потпуно срушена. Изгледи малобројних бранилаца, пред великом масом нападача, били су тиме битно умањени. Једина нада се полагала у скори долазак угарских бродова с појачањем и храном.

Ђовани Таљакоцо о Београду (1456)

Овде треба приметити да се београдска тврђава састоји из три дела. Први садржи велики круг и поље; тамо се налазе куће многих племића. Зидови ове прве тврђаве били су разорени. Одатле би се прилазило или силазило у град, као и у друге две доње тврђаве и без ње нико не би могао да их заузме. Турци су покушавали да је се докопају, да тамо продру и заузму њено поље. Друга (тврђава) је мања, али врло добро утврђена и осигурана са стране прве великим опкопима, тврдим кулама и бедемима. Са стране највећег поља нема прилаза, осим кроз једну капију и покретни мост. Из друге тврђаве улази се у трећу, најмању, али и најбоље утврђену. У њој се налази кула „Не бој се" („Небојша") о којој је већ било речи. Као у најсигурнијем месту, овде се налазе краљевски двор (бивши двор деспота Стефана Лазаревића) и складишта. Ту су веома високи прозори према граду и задња врата којима се може сићи у град (варош) и изаћи на Дунав.

Wadding, L., *Annales Minorum XII*, 774–775

Јанко Хуњади је заиста, уз деспотову помоћ, ужурбано припремао бродове за продор према Београду. Зборно место је било у Сланкамену, одакле су бродови исповили према Земуну, где су султанове лађе, међусобно повезане ланцима, заузеле борбени поредак. Главнину посада хришћанских бродова су чинили Срби, који су добро познавали не само услове пловидбе него и могућности и опасности борбе на Дунаву. Одлучујући сукоб одиграо се 14. јула код Земуна. Први пут у историји Београда исход ратовања је зависио од вештине којом се воде речне операције. Бродови хришћанске флоте су жестоко насрнули на султанове снаге, пробили њихову линију и заподенули борбу за сваки брод. Чакљама су их привлачили и пуцали из малих топова и пушака. Водила се борба прса у прса, са храброшћу која је задивила Италијана Ђованија Таљакоца, тих дана присутног у Београду. Он је о томе у више наврата писао својим сународницима. У пресудном тренутку су, према договору, из београдског пристаништа исловили Срби на својим малим бродовима и напали с леђа. Турци су се, каже Таљакоцо, Срба највише бојали. Борба на Дунаву завршена је потпуним поразом султанове флоте, која је разбијена и добрим делом потопљена. Реке су ослобођене и у град је стигло појачање.

Султан је наредио да јуриш на град отпочне 21. јула. Ратна музика, и општа ужурбаност – све је у смирај дана уочи напада наговештавало одсудни окршај. Хуњади није сачекао Турке. Проценио је да се град не може одржати и повукао се, па најпре на броду, а затим у околини Земуна, чекао исход битке. Заиста, мало је ко веровао да се пораз може избећи. Ноћу, заклоњени мраком, Турци су полетели на град и упркос ватри хришћана успели да се приближе бедемима. Користили су оштећена места, служили се лествама и другим справама. Њихови изузетно вешти стрелци засипали су град стрелама, чак и отровним. Опседнутима се чинило да се од њих ваздух згуснуо над градом. Ни врабац не би неозлеђен прелетео, записао је један песник. Јаничари су у један мах, њих шест-седам стотина, успели да продру у унутрашњост града. У зору следећег дана браниоци су предузели последњи противнапад. Са упаљеним бакљама, готово једновремено, кажу савременици, насрнули су на Турке. Запалили су све што је могло горети на прилазима граду. Спречени су нови таласи нападача, а затим су посечени они који беху продрли. Град је био спасен. У једном сукобу рањен је и сам Мехмед II. Наредио је повлачење. Озлојеђен, светио се околини. Победник над Цариградом враћао се поражен од Београда.

Губици су на обе стране били велики. Султан је претрпео штету од око 500.000 дуката, како је проценио добро обавештени Ђеновљанин Промонторио де Кампис. Београд је тешко страдао, а онда се појавио нов непријатељ – куга. Донели су је турски војници прикупљени из разних крајева Османског царства. Пренела се и на браниоце и на народ, оболеле су и војсковође, па и Јанко Хуњади. Умро је у Земуну. Куга је однела и фрањевца Капистрана.

Вест о хришћанској победи брзо се разнела по Европи. И сами учесници су томе доприносили, посебно угарски двор и папа Каликст III, чије су поруке стизале у многе земље, чак и до Етиопије. У Венецији, Болоњи, Фиренци, поготово у Риму, приређиване су свечаности, благодарења, литије. Папа је 6. август прогласио даном славља у част победе код Београда. Створен је и појам *бедем хришћанства*. Међутим, крајем 1456. године, 24. децембра, умро је деспот Ђурађ Бранковић. Његова смрт је поново обелоданила колико је тежак положај Србије.

НЕИЗВЕСНО НАСЛЕЂЕ

Стицајем трагичних околности, још за живота деспота Ђурђа Бранковића решено је ко ће наследити престо. Двојица његових синова, Гргур и Стефан, ослепљени су 1441. године по налогу султана Мурата II. Власт је после очеве смрти могао преузети само најмлађи син Лазар. Он је 1446. склопио династички брак са Јеленом, ћерком деспота Томе Палеолога, синовицом цара Јована VIII. Исте године је од цара добио знаке деспотског достојанства. Он је уједно и последњи српски владар који је ту високу титулу добио из Византије. Касније ће Угарска наставити да додељује звање деспота потомцима породице Бранковић, али у већ измењеним историјским приликама.

Многе су опасности претиле Србији у време деспота Лазара, и са стране и у земљи. Од два важна суседа, Турска је у тај мах била значајнија. Ђурађ Бранковић је пред крај живота настојао да среди односе са султаном, али је Мехмед II тек јануара 1457. прихватио новог српског владара. Уговорено је да плаћа нешто мањи годишњи данак него његов отац, с обзиром на то да се Ново Брдо већ налазило под турском влашћу. Ни Угарска се није противила промени на српском престолу. У то време су се разбуктале борбе између краља Ладислава и наследника преминулог Јанка Хуњадија. Деспот Лазар се налазио на страни младог краља, па је у један мах чак успео да овлада Ковином и градовима на левој обали Дунава (1457).

Десйош Лазар додељује йронију

Милошћу божјом іосйодин Србима десйош Лазар. Сшвори милосш іосйодсшво ми, ризничару іосйодсшва ми Радославу, за њеіову верну рабошу и служење, шшо му је дало іосйодсшво ми йронију у власши смедеревској село Глумце и село Полашну и у власши іолубачкој село Туйшинце. Милосш му (од) іосйодсшва ми: ако би се десило Радославу да се замонаши или умре, да ова више йисана села осшану њеіовим сесшричићима Радославу и Радовану да их држе у йронију и да за њих рабошају и војују као и друіи йронијари...

Lascaris, M., *Actes serbes*, 20–21

Митра београдских митрополита са натписом, дар Кантакузине Бранковић, XV век

Београд, поглед с реке, гравира

су га, у ствари, једино његова посада, мањи део крсташке војске и житељи Београда.

Турци су систематски нападали 1456. године. Најпре су у мају, без обзира на склопљени мир, Деспотовину преплавили пљачкашки одреди. Током јуна пристизала је султанова војска, према исказу очевидаца око сто хиљада ратника свих врста. Хришћани су нарочито запазили велики број топова, које су опслуживали Италијани, Немци, Мађари, Босанци. Почетком јула главнина султанових снага се окупила пред Београдом. Нападима је управљао сам Мехмед II, из свог шатора на данашњем Ташмајдану. Његов план опсаде предвиђао је непрекидно бомбардовање града из тешких топова, затим затрпавање јарка и јуриш кроз оштећена места на бедемима. Градска утврђења, међутим, нису била прилагођена да поднесу дејство усавршене опсадне артиљерије, тако да су после десет дана бомбардовања штете превазишле могућност поправки. Деспот Ђурађ 13. јула говори о томе, наводећи да је једна кула потпуно срушена. Изгледи малобројних бранилаца, пред великом масом нападача, били су тиме битно умањени. Једина нада се полагала у скори долазак угарских бродова с појачањем и храном.

Ђовани Таљакоцо о Београду (1456)

Овде треба приметити да се београдска тврђава састоји из три дела. Први садржи велики круг и поље; тамо се налазе куће многих племића. Зидови ове прве тврђаве били су разорени. Одатле би се прилазило или силазило у град, као и у друге две доње тврђаве и без ње нико не би могао да их заузме. Турци су покушавали да је се докопају, да тамо продру и заузму њено поље. Друга (тврђава) је мања, али врло добро утврђена и осигурана са стране прве великим опкопима, тврдим кулама и бедемима. Са стране највећег поља нема прилаза, осим кроз једну капију и покретни мост. Из друге тврђаве улази се у трећу, најмању, али и најбоље утврђену. У њој се *налази кула „Не бој се" („Небојша") о којој је већ било речи. Као у најсигурнијем месту, овде се налази краљевски двор (бивши двор деспота Стефана Лазаревића) и складишта. Ту су веома високи бедеми према граду и задња врата којима се може ући у град (варош) и изаћи на Дунав.*

Wadding, L., *Annales Minorum XII*, 774–775

Јанко Хуњади је заиста, уз деспотову помоћ, журбано припремао бродове за продор према Београду. Зборно место је било у Сланкамену, одакле су бродови исловили према Земуну, где су султанове лађе, међусобно повезане ланцима, заузеле борбени поредак. Главнину посада хришћанских бродова су чинили Срби, који су добро познавали не само услове пловидбе него и могућности и опасности борбе на Дунаву. Одлучујући сукоб одиграо се 14. јула код Земуна. Први пут у историји Београда исход ратовања је зависио од вештине којом се воде речне операције. Бродови хришћанске флоте су жестоко насрнули на султанове снаге, пробили њихову линију и заподенули борбу за сваки брод. Чакљама су их привлачили и пуцали из малих топова и пушака. Водила се борба прса у прса, са храброшћу која је задивила Италијана Ђованија Таљакоца, тих дана присутног у Београду. Он је о томе у више наврата писао својим сународницима. У пресудном тренутку су, према договору, из београдског пристаништа исловили Срби на својим малим бродовима и напали с леђа. Турци су се, каже Таљакоцо, Срба највише бојали. Борба на Дунаву завршена је потпуним поразом султанове флоте, која је разбијена и добрим делом потопљена. Реке су ослобођене и у град је стигло појачање.

Султан је наредио да јуриш на град отпочне 21. јула. Ратна музика, и општа ужурбаност – све је у сумрај дана уочи напада наговештавало одсудни окршај. Хуњади није сачекао Турке. Проценио је да се град не може одржати и повукао се, па најпре на броду, а затим у околини Земуна, чекао исход битке. Заиста, мало је ко веровао да се пораз може избећи. Ноћу, заклоњени мраком, Турци су полетели на град и упркос ватри хришћана успели да се приближе бедемима. Користили су оштећена места, служили се лествама и другим справама. Њихови изузетно вешти стрелци засипали су град стрелама, чак и отровним. Опседнутима се чинило да се од њих ваздух згуснуо над градом. Ни врабац не би неозлеђен прелетео, записао је један песник. Јаничари су у један мах, њих шест-седам стотина, успели да продру у унутрашњост града. У зору следећег дана браниоци су предузели последњи противнапад. Са упаљеним бакљама, готово једновремено, кажу савременици, насрнули су на Турке. Запалили су све што је могло горети на прилазима граду. Спречени су нови таласи нападача, а затим су посечени они који беху продрли. Град је био спасен. У једном сукобу рањен је и сам Мехмед II. Наредио је повлачење. Озлојеђен, светио се околини. Победник над Цариградом враћао се поражен од Београда.

Губици су на обе стране били велики. Султан је претрпео штету од око 500.000 дуката, како је проценио добро обавештени Ђеновљанин Промонторио де Кампис. Београд је тешко страдао, а онда се појавио нов непријатељ – куга. Донели су је турски војници прикупљени из разних крајева Османског царства. Пренела се и на браниоце и на народ, оболеле су и војсковође, па и Јанко Хуњади. Умро је у Земуну. Куга је однела и фрањевца Капистрана.

Вест о хришћанској победи брзо се разнела по Европи. И сами учесници су томе доприносили, посебно угарски двор и папа Каликст III, чије су поруке стизале у многе земље, чак и до Етиопије. У Венецији, Болоњи, Фиренци, поготово у Риму, приређиване су свечаности, благодарења, литије. Папа је 6. август прогласио даном славља у част победе код Београда. Створен је и појам *бедем хришћанства*. Међутим, крајем 1456. године, 24. децембра, умро је деспот Ђурађ Бранковић. Његова смрт је поново обелоданила колико је тежак положај Србије.

НЕИЗВЕСНО НАСЛЕЂЕ

Стицајем трагичних околности, још за живота деспота Ђурђа Бранковића решено је ко ће наследити престо. Двојица његових синова, Гргур и Стефан, ослепљени су 1441. године по налогу султана Мурата II. Власт је после очеве смрти могао преузети само најмлађи син Лазар. Он је 1446. склопио династички брак са Јеленом, ћерком деспота Томе Палеолога, синовицом цара Јована VIII. Исте године је од цара добио знаке деспотског достојанства. Он је уједно и последњи српски владар који је ту високу титулу добио из Византије. Касније ће Угарска наставити да додељује звање деспота потомцима породице Бранковић, али у већ измењеним историјским приликама.

Многе су опасности претиле Србији у време деспота Лазара, и са стране и у земљи. Од два важна суседа, Турска је у тај мах била значајнија. Ђурађ Бранковић је пред крај живота настојао да среди односе са султаном, али је Мехмед II тек јануара 1457. прихватио новог српског владара. Уговорено је да плаћа нешто мањи годишњи данак него његов отац, с обзиром на то да се Ново Брдо већ налазило под турском влашћу. Ни Угарска се није противила промени на српском престолу. У то време су се разбуктале борбе између краља Ладислава и наследника преминулог Јанка Хуњадија. Деспот Лазар се налазио на страни младог краља, па је у један мах чак успео да овлада Ковином и градовима на левој обали Дунава (1457).

Деспот Лазар додељује пронију

Милошћу божјом господин Србима деспот Лазар. Створи милост господство ми, ризничару господства ми Радославу, за његову верну работу и служење, што му је дало господство ми пронију у власти смедеревској село Глумце и село Полатну и у власти голубачкој село Тушинце. Милост му (од) господства ми: ако би се десило Радославу да се замонаши или умре, да ова више писана села остану његовим сестричинима Радославу и Радовану да их држе у пронију и да за њих работају и војују као и други пронијари...

Lascaris, M., *Actes serbes*, 20–21

Митра београдских митрополита са натписом,
ар Кантакузине Бранковић, XV век

Много су озбиљније биле поделе у српском друштву, које су одавно уносиле немир у народ. Од битке на Косову и све већег учвршћивања Турака на Балкану, у непосредно угроженим крајевима издвајају се они који се одупиру најезди, спремни да се боре, често и без обзира на исход, од оних који су били склони преговорима с освајачем. Поред свих других невоља које је донела турска епоха, и став према завојевачу је раздвајао људе. То се показало већ у породици српског краља Вукашина Мрњавчевића: краљ Марко је постао турски вазал, а његова браћа налазе склониште у Угарској. Пребегавање у суседне хришћанске земље сведочи о дубокој драми породица и појединаца: једни остају да се покоре, други одлазе, невидљива граница дели људе на истој земљи, под истим кровом. Српско друштво почиње да се расипа.

Раздор је захватио и породицу последњег српског деспота. После смрти Ирине Кантакузин, удовице деспота Ђурђа (маја 1457), дошло је до расцепа. Земљу напуштају њен најстарији син, слепи Гргур, кћи Мара, бивша султанија, и Иринин брат Тома Кантакузин. Султан је радо прихватио те избеглице. У Србији су остали деспот Лазар и његов слепи брат Стефан, склони савезу с Угарском. Борба за власт је тиме постала сложенија, поделе опасније. У томе су важну улогу имала двојица браће Анђеловића – Михаило и Махмуд, потомци угледне византијске породице из Тесалије, по мајци српског порекла. Њихове личне судбине речито сажимају опште прилике тога времена. Михаило је стекао висок положај на српском двору, а његов брат Махмуд, у детињству отет и потурчен, избија у ред највиших турских великодостојника – постаје беглербег Румелије и велики везир. Раздвојени, а утицајни сваки у својој средини, они се ипак срећу током живота. Деспотовина се ближила своме крају.

ПРОПАСТ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Деспот Лазар Бранковић је умро јануара 1458. године. Многи су у томе видели погодну прилику да пређу у напад. Босански краљ Стефан Томаш је одмах запосео Сребреницу и једанаест околних тврђава. Папство покушава да се наметне као заштитник преосталих делова Србије. У Угарској је тек изабрани млади краљ Матија, син Јанка Хуњадија, добио за намесника Михаила Силађија, који је добро познавао прилике у Србији и покушао да се домогне Смедерева и остатка Деспотовине.

После смрти деспота Лазара власт је у Смедереву преузело намесништво, које није могло да се сложи око будућности земље. Деспотова удовица Јелена Палеолог је заступала интересе својих малолетних кћери, тражећи, као и слепи Стефан Бранковић, ослонац у Угарској. Трећи и најутицајнији међу намесницима, велики војвода Михаило Анђеловић, видео је решење у оквиру Турске. Присталица и противника имале су обе струје. Иницијативу су марта 1458. преузели људи Михаила Анђеловића, па је одред Турака ушао у престоницу. Дошло је до сукоба с мештанима, огорчених истицањем турске заставе на бедемима Смедерева. Турци су побијени, а Михаило Анђеловић бачен у тамницу. За деспота је признат слепи Стефан. Турци су му супротставили слепог брата Гргура и довели га у Крушевац (априла 1458). Преговори с угарским двором – о уступању Голупца Угарској у замену за некадашња деспотска добра у тој земљи – отезали су се. Тада је Мехмед II прешао у напад. Турска војска је продрла у Деспотовину с пролећа 1458. и освојила манастир Ресаву, град Вишесав на Дунаву (код Пореча), Жрнов (Авалу), затим Белу Стену код Ваљева, касније и Голубац. Вишемесечно војевање Османлија у Србији изазвало је озбиљну забринутост у Угарској. Михаило Силађи је са својим снагама обезбеђивао границу дуж Дунава.

Тада су се већ ковали нови планови о судбини Деспотовине. Босански краљ Стефан Томаш је 1458. преговарао са смедеревским двором о браку свог сина Стефана с ћерком деспота Лазара. Процењивало се да би тако ојачале снаге за отпор Турцима. Угарски краљ Матија се са-

гласио с тим и крајем марта 1459. власт у Смедереву преузима Стефан Томашевић. Слепи Стефан Бранковић убрзо је протеран из земље.

Догађаји у Смедереву нису одговарали интересима Мехмеда II, па је одлучио да војним походом реши српско питање. Преко Софије и Поморавља стигао је до српске престонице и, пошто је утаначено да се Стефан Томашевић с породицом може повући из опседнутог града, Турци су ушли у Смедерево 20. јуна 1459. године.

ПОСЛЕДИЦЕ И РАЗАРАЊА

Турско освајање Деспотовине олакшало је даље покоравање околних области. Још исте године (1459) Турци су запоселили деспотове земље западно од Дрине. На удару је била и пространа држава Стефана Вукчића, херцега од Светог Саве, која се у приморју пружала од Цетине до Боке Которске, у залеђу до Коњица, Горажда и Милешеве (око 1460). Сам херцег је увиђао све опасности које му прете. У поруци Венецији (1461) изразио је уверење да долази време када ће га султан „прождрати као и толике друге владаоце и господаре". Отада до краја живота остао је непомирљив противник Османлија.

Порука херцега Стефана Венецији (1461)

Зна ваша пресветлост шта је за ово мало времена овај поганин, турски султан, учинио према толикој господи. Узео је, то зна боље ваша пресветлост, Цариград и сву његову царевину. Исто тако може да замисли ваша пресветлост колики су били богатство и моћ деспота Србије који није могао задржати и заситити великог Турчина својим богатством нити му се одупрети својом моћи. Узео је његову земљу. Слично је учинио после смрти Јанка Хуњадија кад је освојио целу Влашку, која је сарађивала с Мађарима, и њоме данас влада. После је узео Мореју и целу њену државу. Стога ми се, пресветли господару, чини да се приближује време кад ће ме прождрати као и толике друге владаоце и господаре, јер наше границе нису ни велике планине ни велике воде. Не могу га својим богатством заситити, нити му се својом силом одупрети. А он, уздајући се у своју снагу, расположен је да узме све што може и од кога може.

Ljubić, S., *Listine X*, 165

Мехмед II је повео рат против Босне 1463. године. Турци су најпре освојили земље у источној Босни којима су управљали потомци кнеза Павла Раденовића. Султан је један део војске упу-

тио према Сави, а главни напад је усмерен на Бобовац, седиште краља Стефана Томашевића. Град се предао без борби, а краљ се повукао у Кључ. После пораза у подграђу, Стефан Томашевић је пристао на преговоре и предају утврђења уз услов да слободно напусти град. Договор није поштован и по изричитој султановој наредби погубљен је последњи босански краљ. Према једном савременом извештају, Мехмед II је освојио 117 утврђења, махом без већих сукоба. Највише су страдале краљеве земље, знатно мање оне херцега Стефана. Јуна 1463. године султан се са главнином снага преко Србије повукао у Турску. Убрзо затим је херцег Стефан прешао у противнапад. Заједно са синовима Влатком и Владиславом, он је током вишемесечних борби (јули–октобар) успео да поврати највећи део својих земаља, па је чак припојио и неке поседе Павловића и Ковачевића.

Турско напредовање у Босни подстакло је угарског краља да убрза припреме за рат. Венеција је стављала у изглед дејство своје флоте. Веровало се да је могућна чак и обнова „краљевства Босне". Угарска офанзива била је усредсређена на освајање Јајца (октобар–децембар 1463). Отпор бранилаца је сломљен тек крајем године. Истовремено су Турци потиснути из шездесет босанских утврђења. Међутим, наставак борби није био тако успешан. Султан се није мирио са губитком Јајца, па је наредио да се град у лето следеће године нападне, а онда је и сам у томе учествовао. Намеру није остварио, али је запосео делове источне Босне, као и неке крајеве под управом херцега Стефана. Нове операције угарске војске у североисточној Босни окончане су освајањем градова у Усори. Краљ Матија Корвин је на освојеном подручју образовао две бановине, једну са средиштем у Јајцу, а другу у Сребрнику. Тако су створена важна упоришта за даље борбе против Турака.

Налети Турака су затим свом силином погодили земље херцега Стефана. Турци су 1465. године освојили највећи део његових земаља и допрли до граница Дубровника. Херцегу су остали само поседи у долини Неретве и град Нови с Рисном и залеђем. Сужени и разбијени остаци његове државе остали су без главних економских средишта у унутрашњости (рудници, градови, трговиште). Једна епоха се ближила крају. Слом породичне моћи херцег Стефан није могао да преживи. Умро је у Новом (Херцег Нови) крајем маја 1466. године. Његов син Влатко је бранио преостала подручја све до 1481. године. Тада су Турци освојили и последње упориште – град Нови.

Другу врсту последица представљало је масовно расељавање људи. Имало је више облика. Најтежи вид узимало је присилно одвођење Срба у турско ропство. Остале су забележене неке бројке: у време турског похода на Деспотовину одведено је око 60.000 људи. Очевици су у разним приликама описивали сцене покоља становништва односно насиља сваке врсте. Страдање житеља Новог Брда (1455) и Београда (1521) само су знани примери изразито суровог времена. Ако би заробљеници и стизали до нових одредишта, временом су се губили у новој средини. У Угарској су такве људе сматрали мртвима. Мало је оних који су успели да се избаве.

Друкчију судбину су одабрали људи који су бежали пред освајачем. Таласи избеглица кретали су из угрожених крајева углавном према току ратних операција. Сведочанства о томе су сачувана махом на ободу балканског простора, у приморским градовима на Јадранском мору и у Угарској, што даље то мање. Размере кретања „у страху од Турака", како су савременици изричито записивали, данас су докучиве само једним делом. Склањало се становништво свих слојева – властела и грађани, ратари и сточари, богати и сиромаси. Дужину пута одређивале су многе околности. Пожељни су стизали даље и на безбеднија места, за многе су и зидине приморских градова биле непрестостиве. У Дубровнику су углавном нерадо гледали на дошљаке те врсте, понекад су им одобравали привремени боравак на подручју ван града или на острвима, а увек настојали да их се што пре ослободе, ако је потребно и услугама превоза до других земаља. Неки су стизали и у Италију.

Јеванђеље Београдског митрополита Максима Бранковића, почетак XVI века

Ипак, главни правац кретања српских избеглица водио је у Угарску. Путеви су одавно премошћавали Саву и Дунав. Од почетка XV века умножиле су се везе које су спајале Деспотовину са северним суседом. Српски деспоти су располагали пространим поседима у Угарској, један део властеле такође (протовестијар Богдан, челник Радич, војвода Михаило и други). Они су уводили своје земљаке у управне службе кад год је то било могућно, а изгледа да су омогућавали и њихово насељавање у тим крајевима. Све је то олакшавало кретање људи. У доба опасности масовна пребегавања замењују тихе сеобе. Речит је пример града Ковина, који је тешко пострадао од турске најезде (1439). Преживели мештани су одлучили да заувек напусте свој град и да далеко у унутрашњости Угарске потраже спас. „Склањали су главе под туђе кровове", дословно бележи један извор. Они су се са женама, децом и покретном имовином привремено сместили, опет на Дунаву, на острву Чепелу код Будима. Следеће године краљ Владислав I им је доделио то земљиште за насељавање, обдаривши их и повластицама, које су биле сличне онима у завичају. Ново насеље је названо Српски Ковин, данас Raczkéve у Мађарској.

Угарска је, у начелу, прихватала досељенике, касније је и подстицала њихово насељавање ради оживљавања пустих предела земље, посебно оних на граници према Турској. Тако су угарске пограничне власти по изричитој краљевој наредби прихватале „пребеге" из Србије, нарочито ратнике, који су смештани у Срему, Банату и другде да бранећи нове домове, у ствари, рече пут освајачу. Поред тога, у време ратних похода у другој половини XV века угарска војска је из Србије пребацивала хиљаде људи, једном приликом чак 100.000 душа (1480–1481). Српска насеља су ницала у Угарској на разне начине, уз границу и ван ње. Људи су ступали у војну службу краља, највише их је било међу *хусарима* (лака коњица), затим у дунавској флоти, али је било и много земљорадника и занатлија, нешто мање трговаца. Део тих крупних демографских промена остао је забележен и на старим географским картама. На најстаријој очуваној карти Угарске (*Лазарева карта*), која је састављена на основу теренских запажања аутора, источна Славонија је обележена именом старе српске државе *Рашке*, по којој су Срби обично називани *Рашанима*, *Рацима*.

Највећи део Срба остао је да живи под непосредном турском влашћу. Ту су и последице завојевања биле најдубље и трајне. Успостављањем новог система власти живот се из основа мењао. Запоседнути градови су постепено мењали лик, земља је издељена у *хасове* и *тимаре*, освајач је плен прилагођавао својим потребама. Турци насељавају освојене крајеве. Стара српска варош *Рас* добија ново име – *Нови Пазар*. Још 1468. године упоредо су живела оба назива. Православне цркве се претварају у џамије, а хришћанско становништво потискује из града. У градским насељима се мења и састав становништва и привредна структура и начин живота. Новија истраживања, међутим, показују да су и сеоске средине, нарочито у равничарским пределима, доживеле тешка насиља. У селу Дежеву, надомак Новог Пазара, одмах после турског освајања, живот се прекида. Гаси се и српско гробље које се простирало око цркве, коју су Турци спалили већ у свом првом налету. У непосредној близини никло је насеље муслимана, посведочено материјалном културом изразито оријенталног порекла. У свету сукоба и искушења, неки су се и приклонили освајачу.

ПОСЛЕДЊА УПОРИШТА ДРЖАВНОСТИ

Догађаји 1459. године у Србији нису схватани као коначни слом Деспотовине. Гајила се нада да се она може обновити. То се једном раније већ догодило када је деспот Ђурађ Бранковић уз помоћ Угарске и хришћанских савезника повратио већи део своје земље (1443–1444). Изгледало је да прилике у Угарској пружају извесне наде у том смислу. Краљ Матија Корвин (1458–1490) је најављивао одлучну антитурску политику. Срби у Угарској су били искусни противници Османлија. Међу српском господом истицали су се тада синови војводе Јакше, Стефан и Дмитар. Имали су поседе у чанадској, арадској и клушкој жупанији. Кругу угледних ратника припадао је и војвода Милош Белмужевић са пространим добрима у тамишкој, чанадској и бачкој жупанији, затим Гргур Поповић, Дмитар Потречић. Па ипак, пресудна улога у окупљању избеглих Срба припала је потомцима деспота Ђурђа Бранковића. Њих је, као и читав народ, живот разделио. Двојица деспотових синова, обојица ослепљени у Турској, кренули су различитим путевима. Стефан је прешао у Угарску, Гргур се повукао у Турску, а затим у Хиландар, где је као монах и умро октобра 1459. године. Пошто краљ Матија Стефану Бранковићу није наменио неку значајнију улогу, он се повукао код своје сестре Катарине, удовице грофа Улриха Цељског, а затим је у дугом немирном странствовању завршио живот (1477). На сцену је ступио Гргурев син Вук, који се обрео у Угарској у другој половини 1464. године. Ступио је у службу угарског краља, добио титулу деспота и део поседа које су уживали његови преци (Беркасово, Купиник, Ириг, касније Белу Стену у Славонији). Преко двадесет година је ратовао на разним бојиштима, нарочито успешно против Турака. Учествовао је у преговорима са њима. У један мах (1475) изгледало је да је султан спреман да се одрекне дела Србије у замену за друге уступке. Када се испоставило да то није могућно, угарска војска је крајем исте године напала и освојила Шабац, док је деспот Вук са својим одредима продро у Босну. Покушај да освоји турско Смедерево није успео (1476). Народ га је запамтио као Змаја Огњеног Вука. Њему се приписује изградња цркве Светог Николе у Сланкамену. Храм следи узоре српске архитектуре моравског доба – величином се може

поредити са Раваницом кнеза Лазара, а основа грађевине је у облику триконхоса. Међутим, моравски стил у новом поднебљу губи ведри украс на фасадама, шаренило боја и разноврсност градитељског материјала. Времена су се променила, у православни храм се уграђују готички елементи.

Владарске личности неприкосновеног угледа и порекла биле су потребне расељеним Србима, али и угарском владару. Сукоб с Турцима се претворио у „вечити рат", како је то истицао сам краљ Матија Корвин. Предстојали су нови окршаји. Стога је угарски краљ после смрти Вука Гргуревића (1485) позвао наследнике деспота Стефана Бранковића да се врате у земљу. Већ почетком 1486. године у Срем се вратила Ангелина Бранковић са моштима свог супруга и двојицом синова, Ђорђем и Јованом. Најпре је Ђорђе именован за деспота (1486), а касније је и Јован добио то достојанство (1494). Они су свој положај схватали у складу са српском владарском традицијом. Њихова се власт надовезивала на старе корене – били су то деспоти који владају „милошћу Божјом", један родослов их је означио као „пријемнике свога отачаства". У Срему им је било средиште, у Купинику (Купиново) стоно место. И тај крај, иначе најгушће настањен српским живљем, једноставно је називан „деспотовом земљом", како је забележено почетком XVI века. Борба за обнову старе деспотовине била је основни циљ, сада остварив само у оквирима шире антитурске политике европских држава.

Када је избио нов рат између Млетачке републике и Османског царства, деспот Јован је понудио своју војну помоћ. Његов посланик је у Венецији тражио подршку за борбу и стављао у изглед одред од хиљаду коњаника и исто толико пешака. Очекивале су се крупније промене. Један поход војводе Милоша Белмужевића и угарских чета у Србију (лето 1500) изазвао је комешање међу Србима под турском влашћу. У току даљих борби, они су били спремни на устанак. Међутим, неодлучност угарског краља спутавала је значајније подухвате. Деспот Јован је, ипак, ратовао у Србији током 1501. године, најпре у Поморављу, а крајем године и у западној Србији. План о опсади Смедерева није остварен. Султан је преко посредника деспоту Јовану предочавао могућност да му врати „оно што му припада" у Србији и Босни уколико издејствује мир са Угарском. Рат се, ипак, наставио, преговори такође (1502). Поново је српски посланик у Венецији нудио сарадњу у борби против Османлија. Овога пута је то био најугледнији представник Срба, бивши деспот Ђорђе, тада већ монах Максим (новембар, 1502). Његови предлози нису наилазили на разумевање, јер су домаћини већ били одлучили да се мире са султаном. Склапање угарско-турског мира (1503) деспот Јован није доживео – умро је децембра 1502. године. Гранична линија двеју држава је потврдила старо стање – Турци су чврсто држали Србију. Деспот Јован је био последњи владар из куће Бранковића. Преживео га је брат, монах Максим, потоњи митрополит београдски (умро 1516).

Последњи Бранковићи су стекли највеће заслуге радом на духовном окупљању Срба у Угарској. Они су на новим просторима обнављали немањићке традиције и јачали историјску свест народа. Њихова запажена ктиторска делатност и приврженост православљу оставили су дубоке трагове. Одмах по доласку Ангелине Бранковић у Срем, у цркву Светог Луке, тада изграђену или обновљену, положене су мошти деспота Стефана. Давно распрострањени култ светих моштију добијао је нова жаришта међу досељеним Србима. Нешто касније, Бранковићи су изградили манастир Крушедол на Фрушкој гори (1509–1514). Ту су мошти Светог Стефана Бранковића нашле последње уточиште, уз њих касније и мошти деспота Јована, митрополита Максима и њихове мајке Ангелине. Њихов култ се рано развио. Универзалне хришћанске вредности добијале су у иноверној средини и национална обележја. Више од молитве налазили су Срби у храмовима на Фрушкој гори и ван ње, на панонским просторима.

Смрћу деспота Јована Бранковића (1502) прилике су се знатно измениле. Угарски краљ је титулу деспота поверио најпре Иванишу Бериславићу (1503–1514), затим његовом сину Стефану (1515–1535), потомку Стефана Јакшића. Они се нису могли мерити са својим претходницима. Више у служби угарског краља него Срба, деспоти католичке вере, у ствари, завршавају епоху, која се драматично гасила: Турци су освојили Београд, Шабац и Срем (1521), а затим је на пољу Мохачу слом доживела и Угарска краљевина (1526). У подељеној и завађеној земљи поједини војни заповедници постају деспоти (Радич Божић, Павле Бакић). Њихова пролазна судбина више ништа није могла да измени.

На другој страни, у Зети, под управом Црнојевића, још извесно време су се одржали облици средњовековне државности. Та стара породица далеких потомака Ђураша Илијића, челника на немањићком двору, успела је да се одржи на власти и током друге половине XV века, све док Турци нису протерали Ивана Црнојевића (1479). Он се повукао у Италију. Успео је да се врати у земљу после смрти султана Мехмеда II (1481), кад су нереди планули на више страна. Најпре је одбио један напад Османлија, а затим признао врховну власт новог султана најкасније у првој половини 1482. године. Зетски господар је за седиште узео Ободе (Ријека Црнојевића), а затим Цетиње. Ту је, уз двор, изграђен манастир као седиште митрополита зетског. С много труда, иако ограничених средстава, Иван Црнојевић је битно допринео обнови рада Српске цркве. Оснивањем Цетињског манастира створено је ново верско и културно средиште. Ова задужбина Црнојевића стекла је изузетно место у историји српске средњовековне културе успостављањем прве ћириличке штампарије међу Јужним Словенима. Иванов син, Ђурађ, набавио је у Венецији опрему за штампање књига и неопходни материјал, док су оловна слова, матрице за иницијале и графичку орнаментику израђени у Црној Гори. Читав посао је поверен монаху Макарију, који је за неколико година „рукоделисао" пет књига. Рад на првој штампаној књизи (*Октоих првогласник*) окончан је 4. јануара 1494, а затим су уследили *Псалтир са последовањем*, *Октоих петогласник*, *Требник (Молитвеник)* и *Цветни триод*. Ови први штампари на јужнословенском тлу су се угледали на старе српске рукописне књиге. Књижни украс је понео и дах свог времена и поднебља – старе мотиве сустижу елементи ренесансног укуса. Штампарија је била кратког века, али дугог одјека у култури. Угасила се заједно са државом Црнојевића (1496). Макарије је наставио рад у Влашкој, а затим се повукао у Хиландар. Књиге су надживеле творца чак и у тако тешким временима која су се наднела над балканске просторе. Ћириличке штампарије XVI века у Горажду, Милешеви и Београду преузеле су штошта са цетињских извора.

У обновљеној држави Црнојевића (1481–1496) наставиле су да живе и многе установе немањићког доба. Из тих је оквира владарска идеологија зетских господара, устројство двора са старим звањима (војвода, двородржица – управник двора, логотет, дијак). У управном систему земље кефалија је задржао важно место, иако су облици локалне самоуправе у међувремену знатно ојачали. Иван Црнојевић је узаконио *Суд царски и патријаршијски*, а примењивали су се, према приликама времена, и поједине одредбе Душановог законика и Закона Јустинијановог. Трајно присуство тих правних споменика откривају и њихови позни преписи у Паштровићима и Грбљу.

Оаза Црнојевића није могла избећи судбину епохе. Турска сила је сламала отпор и већих држава. Мрак се постојано спуштао на српску средњовековну цивилизацију.

RÉSUMÉ

LES SERBES AU BAS MOYEN AGE

Превод резимеа
Вера Павловић

L'histoire des Serbes au Moyen Age est très souvent identifiée à l'époque des Nemanjic. La célèbre dynastie a sans doute marqué le plus important des segments de la voie de développement, par ailleurs plus longue, de l'histoire serbe. La notion de l'Empire de Stéphane Dusan s'est gravée dans la conscience des contemporains, mais aussi de leurs descendants. La société a créé alors de nouveaux cadres de l'Etat, elle a développé les institutions principales du système intérieur, bâti des centres spirituels et culturels brillants. Ni avant ni après, jamais dans son histoire l'Etat serbe n'a eu un cours aussi constant de progrès comme à l'époque des Nemanjic (XII–XIV). La mort du dernier empereur serbe provoque un changement radical de la situation aussi bien dans le pays que dans son entourage. Le présent livre offre au lecteur une vue de la Serbie « après l'empire ». C'est l'époque des mutations rapides de la société, des phénomènes qui dépassent les frontières de l'Etat, ou qui surgissent hors d'elles (économie, développement des villes, profonds changements politiques dûs à l'arrivée des Ottomans, courants spirituels et culturels venant du Mont Athos ou de la Renaissance européenne). Tout en reposant sur des entités chronologiques nettes et des évènements qui les constituent, le texte met l'accent sur les phénomènes de l'époque. C'est en suivant leur trace que l'auteur considère l'histoire serbe. Les Serbes en Byzance et en Europe en même temps, c'est le contenu essentiel de l'œuvre. Il ne peut être présenté qu'à la lumière des résultats de toutes les disciplines historiques, surtout de ceux des domaines de l'archéologie et de l'histoire de l'art.

I – L'etat du Prince Lazare

Vers la fin de 1371 deux évènements importants ont annoncé une époque nouvelle de l'histoire serbe. En septembre près de Tchernomène sur les rives de la rivière Maritza, une bataille oppose l'armée du roi serbe Vukasin et de son frère le despote Jovan Ugljesa aux forces turques. La défaite totale des chrétiens et la mort des deux commandants ont marqué un grand tournant dans l'histoire des peuples balkaniques. Non seulement que les Ottomans réussissent en 1371 à conserver leurs possessions sur le sol européen. L'Empire byzantin devient bientôt le vassal des Turcs, ainsi que la Bulgarie avec son centre à Trnovo. Après la bataille sur les rives de Maritza les Ottomans ont conquit une partie des terres des Mrnjavčević.

La mort, en décembre 1371 de l'empereur Stéphane Uros, fils de l'empereur Dusan et le dernier descendant de la dynastie des Nemanjic, change entièrement la situation intérieure en Serbie. L'empire n'est plus. A Tchernomène sur Maritza son co-souverain, le roi Vukasin est tombé. L'héritier du trône serbe est donc le fils de Vukasin, Marco. Il a été proclamé déjà de vivant de son père « le jeune roi » (rex iunior), comme il était d'usage en Serbie, et couronné un peu plus tard (1372). Ses portraits royaux sont conservés à l'église des Saints Archanges à Prilep et à l'église du monastère de Saint Démétrius près de Skoplje. Il a reconnu l'autorité suprême des Turcs avant 1377.

La deuxième moitié du XIVe siècle a vu la formation progressive des régions sous l'autorité des familles nobles en vue. Ces familles sont apparentées à la dynastie des Nemanjic (famille Deanovic-Dragas, dans les parties sud-est de l'Empire serbe) ou à la dynastie du roi Vukasin (famille Balsic à Zeta). Parfois il s'agissait des nobles qui appartenaient simplement au milieu de la cour, ce fut le cas du prince Lazare. Le ban de Bosnie, Tvrtko Ier, prétendait également aux droits sur le trône serbe en tant que descendant direct des Nemanjic par les femmes (en tant qu'arrière-petit-fils du roi Dragutin). Fort de l'idéologie royale serbe il a été couronné roi « des Serbes et de Bosnie » au monastère de Mileseva (1377), célèbre lieu de culte au Moyen Age puisqu'il abritait la tombe du Saint Sava. Le roi Tvrtko a pris alors le nom royal des Nemanjic Stéphane, nom porté ensuite par tous les rois bosniaques.

C'est à cette même époque qu'est située l'ascension rapide du prince Lazare. Il a étendu progressivement son pouvoir, d'une part par le vaste réseau des liens de parenté et d'autre part par la soumission des seigneurs locaux. Il a réussi ainsi à réunir des territoires depuis la Sava et le Danube au nord (sauf Belgrade et la forteresse de Golubac) jusqu'à Lipljan et Novo Brdo au Kossovo au sud. En fait c'était le territoire que l'Etat serbe avait au XIIIe siècle. Trois rivières traversaient le «pays de Lazare», comme les Turcs l'appelaient, les trois Morava. Ainsi la « Serbie de Morava » fait son entrée sur la scène historique. Devenu vassal du roi hongrois Sigismond, il reçoit de lui les régions limitrophes – Macva, une partie du banat Branicevo-Kucevo au nord-est de Serbie.

Le prince Lazare jouissait du soutien de l'église orthodoxe serbe. Sa contribution à la réconciliation du Patriarcat serbe avec l'église de Constantinople a été considérable. Le conflit, datant du temps de l'empereur Stéphane Dusan, dû à la proclamation du Patriarcat serbe, avait mené à la rupture totale des liens mutuels. Une délégation des moines du Mont-Athos s'est chargée de la mission de médiation et avec le soutien du prince Lazare elle a mené des pourparlers à Constantinople avec le patriarche Philotée (1375). Les pourparlers ont abouti à la reconnaissance du Patriarcat serbe. La réconciliation des deux églises a été solennellement proclamée à Prizren, à l'église du monastère des Saints Archanges.

Lors de la première partie du règne du prince Lazare, les attaques majeures des Ottomans ont épargné le cœur de son État, ce qui a permis un développement normal de l'économie. En plus de l'agriculture et de l'élevage, qui faisaient la base de la richesse économique dès l'époque des Nemanjic, l'exploitation des mines prend un grand essor, surtout la production des métaux précieux, ainsi que l'artisanat et le commerce. La Serbie a été depuis toujours « terra metallica », sa production de l'argent a été importante. Les mines de Novo Brdo à Kossovo étaient connues, surtout par la production de l'argent au pourcentage constant d'or. L'argent était exporté de Serbie, principalement par des commerçants venus des villes du littoral (Dubrovnik, Kotor, Bar), vers les pays de la Méditerranée, en Italie en premier lieu. La deuxième moitié du XIVe siècle apporte l'ouverture de nouvelles mines en Serbie centrale et occidentale, ce qui donne un élan nouveau à l'économie

du pays - de nouveaux marchés apparaissent, des villes nouvelles naissent, des routes nouvelles sont tracées jusqu'aux mines et jusqu'aux agglomérations de mineurs, le commerce en transit vers de pays voisins est intensifié.

Les grands changements politiques et économiques ont un impact considérable sur le système monétaire. À l'époque des Nemanjic l'État serbe avait un système unique et le droit de frappe faisait partie des droits royaux. L'affaiblissement du pouvoir central après la bataille de Maritza (1371) et le pouvoir grandissant de certaines familles nobles ont permis à de nombreux seigneurs de s'arroger le droit de frapper leur propre monnaie. À en juger d'après le nombre d'exemplaires trouvés ce droit a surtout été exploité par le prince Lazare (22 appoints sont sortis de ses ateliers), puis par Vuk Brankovic (17 appoints), laissant d'autres seigneurs loin derrière eux. Les plus importants des ateliers étaient ceux de Novo Brdo, de Rudnik et de Prizren.

À partir de 1381 le développement normal a été freiné par les attaques des Ottomans. Ils avaient l'habitude de préparer les futures conquêtes par des fréquents raids et pillages. Ce type de violence pousse la population de fuir l'ennemi, et la notion de « la peur turque », envahit non seulement la vie quotidienne, mais aussi les chroniques, la littérature, et la mémoire populaire. Le temps d'exil a commencé. La population se retire des régions menacées modifiant progressivement la démographie de la Serbie. L'afflux de la population venant du sud change le tableau démographique des parties septentrionales de Serbie. De nouveaux villages apparaissent dans des régions jusqu'alors désertes. Sous la poussée des conquêtes turques le centre de l'Etat serbe se déplace du sud vers le nord. L'ancienne capitale impériale, Prizren, subit le déclin économique – le nombre de commeçants étrangers qui y font des affaires baisse, ainsi que le volume de leur activité. En même temps le prince Lazare construit sa nouvelle capitale, Krusevac. Son fils, le despote Stefan Lazarevic, plus tard, confronté au même ennemi, établit sa capitale à Belgrade, à l'extrémité septentrionale de la Serbie. La société serbe se prépare à la défense.

Depuis les terres vassales du roi Marko et de la famille Deanovic-Dragas les Turcs faisaient de fréquentes irruptions dans les régions voisines. Les raids de pillage du début, cherchant du butin et intimidant la population, se transforment en conquêtes systématiques suivies. Les Ottomans attaquent Pomoravlje en 1381 et en 1386, la Bosnie en 1386. Dans ces conditions le prince Lazare stimule la construction des remparts et des fortifications dans les villes, surtout dans celles des pays plats, directement menacés par les Turcs. De puissantes fortifications aux tours hautes sont bâties à Krusevac, Stalac, Novo Brdo et dans d'autres villes. Le système des fortifications entourant des monastères et des églises épiscopales change aussi. L'œuvre pieuse du prince Lazare, Ravanica, témoigne également de ces vastes préparatifs à la défense du pays. Les monastères serbes du bas Moyen Age sont transformés en de véritables places fortes. Il n'y avait plus lieu de douter des plans de conquête des Ottomans.

La bataille décisive de l'armée serbe et des forces armées turques a eu lieu au champ de Kossovo le 15 juin 1389, le jour de Saint Vide. D'importants préparatifs l'ont précédée. Le sultan Mourad Ier a réuni des troupes venues de tout le territoire de son Etat, des provinces aussi bien d'Asie que d'Europe. Le nombre précis de soldats est difficile à établir aujourd'hui faute de comptes rendus de la bataille faits par des participants. Des informations des étrangers, s'intéressant à l'événement, sont conservées, mais ce sont souvent des rumeurs, transmises ou créées par eux-mêmes. D'autre part au Moyen Age les chiffres de combattants dans une bataille expriment plutôt l'impression de l'auteur, ou des participants mêmes. A cette époque-là on estimait plus qu'on ne comptait. Des auteurs plus récents, ou ceux plus éloignés du champ de bataille, fournissaient d'habitude des chiffres plus importants afin d'augmenter l'importance de la victoire ou de minimiser celle de leur propre défaite. Ainsi la bataille de Kossovo a reçu ensuite dans la tradition des proportions qu'en effet elle n'a pas eues. On estime aujourd'hui que le sultan disposait d'une armée d'environ 30.000 combattants, tandis que le prince Lazare avait mené au combat un nombre considérablement plus petit de cavaliers, 15 à 20.000. Seul le roi bosniaque Tvrtko Ier avait envoyé un détachement de cavaliers. Une bataille acharnée a été menée jusqu'à l'épuisement, note un des contemporains. Le sultan turc a été tué et le prince Lazare pris prisonnier et décapité. L'armée turque s'est retirée de Serbie et la mort du sultan a contribué à l'impression que les chrétiens ont vaincu l'agresseur. Des nouvelles sur le courage du prince Lazare et de ses guerriers ont circulé ensuite pendant longtemps. On en a écrit en Byzance, en Italie, France, Pologne, Allemagne. Kossovo est devenu le symbole de la lutte contre l'islam.

Dans l'Etat du prince Lazare l'Eglise serbe a eu des conditions favorables à son développement. Le prince lui-même a été un fondateur généreux des églises et la noblesse a suivi son exemple. De nombreux moines de Byzance et de Bulgarie, poussés par « la peur des Turcs », comme on le soulignait souvent, ont trouvé l'asile en Serbie. Avec eux les idées de l'hésychasme byzantin pénétraient plus rapidement dans le milieu serbe. Elles étaient défendues également par le moine Ephraïme, devenu ensuite patriarche serbe (1375–1379, 1389–1392) et auteur en vue.

Au cours de la deuxième moitié du XIVe siècle les moines serbes du Mont Athos prennent une place en vue dans la vie religieuse et culturelle du pays. Le monastère Chilandari a donné alors à l'Etat serbe – comme précédemment d'ailleurs – des chefs célèbres de l'Eglise serbe, ses meilleurs auteurs, des traducteurs de livres saints dignes de confiance, des diplomates achevés. Parmi eux le moine Isaïja a eu des mérites particuliers, il est connu par sa traduction du grec de l'œuvre de Pseudo-Dyonisos l'Aorépagite, auteur du VIe siècle. Cet exploit est considéré comme un événement majeur dans l'ensemble de la littérature slave. Il témoigne également de la grande érudition d'Isaija et du milieu des moines serbes au Mont-Athos. Le monastère Chilandari a toujours joui d'une protection particulière des souverains serbes. L'idée que le droit de donation appartient à la dynastie régnante a fait son chemin avec le temps. Le prince Lazare s'efforça de suivre cette tradition ancienne. Grâce à ses efforts et à sa contribution le narthex extérieur de l'église cathédrale du monastère fut construit. Rajouté à l'église, rénovée par le roi Stéphane Milutin en son temps, le nouveau narthex témoignait symboliquement de la continuité des droits royaux du prince Lazare.

Le temps du prince marque dans l'art serbe une époque nouvelle, celle dite de l'Ecole de Morava. Son nom vient de l'espace où les plus précieuses des œuvres sont situées. Le style fut immédiatement adopté comme modèle et exemple à suivre par d'autres bâtisseurs. Au sommet de ce groupe des monuments figurent l'église de Saint Stéphane – chapelle royale dite « Lazarica » – et l'église du monastère Ravanica. Cette fondation du prince devient très vite le mausolée. L'église à Ravanica est à cinq coupoles et à la silhouette accentuée de la coupole centrale, tandis que son plan est triconque, et elle devienne le modèle de construction à suivre de l'époque. Les deux monuments, d'une forme déjà achevée, annoncent un style nouveau dans l'architecture. La base de ces églises est le plan en triconque, qui devient plus fréquent en Serbie après 1375.

Les églises du style de Morava séduisent par la beauté de leurs façades sereines. Les murs sont – c'est de règle – bâtis de pierre et de brique en alternance avec des couches visibles de mortier. La composition dite « a cellules » est obtenue par des briques posées verticalement entre les blocs de pierre. Les surfaces des façades sont segmentées par des pilastres et des colonnettes appliquées, souvent sculptées dans la zone supérieure. Des cordons de couronnes horizontales répartissaient également la façade en zones. Les ouvertures de fenêtres sont encadrées par une riche ornementation, ainsi que d'autres parties des constructions. Les nouveautés du style de Morava sont particulièrement visibles dans les domaines de l'architecture et de la sculpture, mais elles trouvent leur expression dans la peinture également avec la tendance vers le caractère décoratif de la peinture. La figure devient plus allongée, élancée, les formes du visage plus douces. De coloris vifs accompagnent la peinture de Morava. Les surfaces du mausolée du prince à Ravanica, richement ornées des peintures, laissent une impression de luxe et d'opulence.

Les enluminures du XIVᵉ siècle atteignent leur sommet dans le Psautier dit de Munich, qui doit son appellation à la Bibliothèque (Bibliothèque d'Etat) où il a enfin trouvé asile après de longues pérégrinations. Ce psautier serbe contient 150 enluminures.

II – Le Despotat Serbe

Après la bataille de Kossovo la Serbie s'est trouvée dans une situation excessivement difficile. Un petit pays à la noblesse décimée ne pouvait pas se relever rapidement. De nombreuses familles nobles son restées sans membres mâles. La société aristocratique, qui donnait le cachet au système féodal, comme en Europe d'ailleurs, a été en Serbie sérieusement menacée. Le pays ne disposait plus de forces plus importantes de guerriers – chevaliers, indispensables à l'art de guerre de l'époque. Dans ces conditions la mort du prince Lazare a pris naturellement le sens d'une catastrophe générale. Tout le monde y voyait sa propre perte, la mort d'un proche. L'insécurité générale dans le pays en comparaison à la paix relative du vivant du prince, a imposé la question du sens des événements récents. La société menacée a vite fait d'adopter l'idée du martyre et du sacrifice de son prince, du caractère exceptionnel de son exploit. La voie à la formation d'un des cultes les plus répandus dans l'histoire serbe a été ouverte.

Le prince Lazare a laissé derrière lui des fils en âge mineur. Le pouvoir a été pris, en leur nom, par sa veuve, la princesse Milica, en coopération avec le patriarche Spiridon. Elle, en tant que descendante de Nemanjic jouissait d'un grand prestige, mais elle fut aussi une femme habile. Les conditions générales dramatiques exigeaient des décisions urgentes. Le roi hongrois Sigismond s'apprêtait à attaquer la Serbie, Ivanis Horvat avait conquis la région de Macva et Belin, les Turcs menaçaient du sud. Dès l'été 1389. il fut décidé d'entrer en pourparlers avec le sultan. L'accord avec Bayezid Ier fut fait au plus tard durant la première moité de l'année 1390. La Serbie a dû, comme Byzance précédemment, reconnaître l'autorité suprême du sultan et, selon la pratique en usage chez les Turcs dans leurs rapports avec des Etats chrétiens, un mariage dynastique fut conclu entre la famille du prince Lazare et le sultan. Il fut décidé que la cadette des filles de la princesse Milica, Olivera, sera envoyée à la cour du sultan. Ceci fut fait « pour le salut du peuple menacé », écrivit un contemporain. Plus tard la princesse Olivera rentrera en Serbie et elle vivra à la cour de son frère, le despote Stéphane, à Belgrade.

La bataille de Kossovo a eu des conséquences désastreuses pour la Serbie. La Serbie devient l'Etat vassal des Turcs. La situation change radicalement. La pression des Ottomans continue en croissant. En janvier 1392 ils prennent Skoplje et depuis ce nouveau centre militaire et administratif ils attaquent constamment les régions voisines. A la fin de la même année (1392) le prince Vuk Brankovic devient vassal du sultan. En passant par ses terres les Turcs attaquent Zeta, gouvernée alors par Georges II Stracimirovic-Balsic, « seigneur de Zeta dans le Royaume de Rascie », comme un document de l'époque le note. Attisant des conflits locaux d'abord, les Turcs arrivent par fraude à faire prisonnier le prince de Zeta au cours des pourparlers (1392). Ils exigent alors en rançon la remise de la ville d'Ulcinj et d'autres lieux. C'est en vain qu'Hélène Balsic, l'épouse de Georges et fille du prince Lazare, demande l'aide de Venise, elle n'en reçoit que des conseils. Le prince de Zeta réussit finalement à récupérer sa liberté au prix de la cession des villes de Scutari, Drivast et Saint Srdj (Serge) sur Bojana.

Le fils du prince Lazare est entré jeune sur la scène politique de son pays. Il a rapidement acquis une grande renommée parmi ses contemporains. Par sa mère il descendait des Nemanjic et par son père, en tant que premier né, il était appelé à continuer son œuvre. Le jeune homme, amateur de littérature, devient alors un guerrier au courage exceptionnel, comme ce fut souligné aussi bien par des étrangers que par ses ennemis. Ses qualités de diplomate étaient encore plus importantes. Il a mené des pourparlers avec presque tous les princes voisins, aussi bien à Constantinople et en Turquie, qu'à la cour de Hongrie, avec le roi Sigismond, les dignitaires de Venise, ainsi ...ées des représentants de tous les Etats inclus ...importe quelle manière dans la situation embrouillée du sud-est de l'Europe.

...ns les années après la bataille de Kossovo le ...nce Stéphane est vassal du Bayézid Ier. Il rem... toutes les obligations imposées. Il a considéré ...torité suprême turque comme le servage. A la ...isade menée par le roi Sigismond contre les ...tomans (1396) il s'est rangé du côté turc.

...a suite de la défaite turque dans la guerre con... les Mongoles en Asie Mineure (1402) et de la ...rt du sultan Bayézid Ier, le prince Stéphane ...che de se libérer des obligations vassales envers ...s Ottomans. Son allié principal est Byzance. A ...nstantinople il reçoit dès cette année-là de la ...ur byzantine la dignité palatine de despote, ...gnité exceptionnelle, première après la dignité impériale et il conclut le mariage dynastique ...parentant à la dynastie impériale des Paléo...gues. Immédiatement il se déclare prêt à com... contre les Turcs. Cependant la situation est trou... des conflits internes entre les héritiers du ...ltan Bayézid font rage. Ces conflits s'étendent ...pidement sur la Serbie.

...à suite de l'échec des chevaliers occidentaux ...Nicopolis (1396) et de leur croisade contre les ...tomans, la Hongrie change sa politique en...ers la Serbie. Les rapports mutuels sont réglés ...r des pourparlers et le despote devient vassal ...u roi Sigismond (1403), qui lui cède la région de ...acva et la ville de Belgrade. Belgrade devient ...ors la capitale du despotat. Le nouveau statut ...e la ville est confirmé par la charte de 1405 orné ...d'un sceau d'or représentant la ville. Jusqu'à la ...in de ses jours Stéphane Lazarevic construisait ...elgrade. Il y a installé sa cour dans l'espace ...e l'ancienne forteresse byzantine (non loin de ...actuel monument au Vainqueur à Kalemegdan). ...a ville est ceinte de hauts remparts doubles avec ...e nombreuses tours et des portes fortifiées don...nant sur les routes d'accès.

...lusieurs églises ont été érigées à Belgrade du ...temps du despote Stéphane. L'église cathédrale, ...consacrée à l'Ascension de la Vierge avec la célèbre icône de la Vierge du haut Moyen Age, a été située dans la ville basse. Ce fut le siège du métropolite de Belgrade. Plus tard, à l'époque turque, l'église fut transformée en mosquée et finalement détruite par les Autrichiens, qui ont fait sauter toute cette partie au début du XVIIIᵉ siècle. Parmi les églises belgradoises celle de la Sainte Petka fut particulièrement vénérée, car elle abritait les ossements de la sainte transférés de Bulgarie à Belgrade grâce aux efforts personnels de la princesse Milica. Belgrade fut alors le siège de l'évêque catholique également. Les gens de Dubrovnik possédaient dans le faubourg leur église servant aux besoins de leur colonie dans la ville.

Belgrade a connu un progrès économique énorme au début du XVᵉ siècle. Le despote Stéphane stimulait par toute une suite de mesures économiques et de privilèges le peuplement de la ville et de ses environs. Les habitants de la ville ont eu des privilèges conséquents. Tout d'abord la liberté personnelle, la liberté de mouvement, et le privilège de faire du commerce dans des conditions avantageuses partout dans l'Etat serbe. Ils ont été exemptés du paiement des différents droits, tels que le droit de douane, et ils attestaient leur identité par un document personnel, (le livre avec le sceau), émis par les autorités de la ville. Par des arrangements spécifiques avec des princes des pays environnants il a assuré aux commerçants belgradois un traitement particulièrement favorable, surtout en Hongrie (exemption des douanes et d'autres taxes dans ce pays). La frontière serbo-hongroise était ouverte à tout le monde, on passait sans difficulté d'un pays à l'autre, témoigne le biographe du prince, Constantin. Des marchandises précieuses (textiles, produits artisanaux, armes) arrivaient à Belgrade de l'Italie et de l'Europe Centrale ; par contre des métaux précieux, argent en quantités considérables, en étaient exportés.

Le despote Stéphane a reçu du roi Sigismond (surtout après 1411) de vastes domaines en Hongrie et en plus Srebrenica en Bosnie. A Buda il avait son palais dans la rue dite Italienne (actuellement Oszaghaz utca 9) au centre même de la

capitale. Récemment une plaque commémorative avec l'effigie du despote serbe et l'inscription bilingue y a été posée. La pression des Turcs venant du sud a contribué à l'animation des parties septentrionales et centrales de Serbie, c'est-à-dire à leur ouverture vers l'Europe Centrale. Suivant des routes par Sirmium (Civitas Sancti Demetrii au Moyen Age), Belgrade et Kovin, et hors d'elles, des Serbes partent en Hongrie, entrent au service du despote Stéphane et travaillent dans ces domaines, nombreux parmi eux y sont restés.

D'autre part à Zeta, les Balsic défendaient avec beaucoup de peine leurs possessions. Les conflits avec Venise prenaient des proportions d'une guerre ouverte et Balsa III, neveu du despote Stéphane, jouissait du soutien de la cour serbe, surtout dans ses pourparlers avec la République de Saint Marc. Sa situation s'est particulièrement aggravée après la signature du traité de paix conclu par Venise avec le sultan (1419). Les Ottomans ont alors pris l'obligation de défendre les possessions de Venise dans le littoral. Kotor a reconnu en 1420 l'autorité suprême de Venise. Vers la fin de sa vie Balsa III s'est retiré à la cour de son oncle stipulant (1421) qu'après sa mort Zeta devait revenir au despote serbe. Ce fut la raison d'une nouvelle guerre avec Venise.

Dans les conditions turbulentes après 1371 l'Eglise orthodoxe serbe a gardé, malgré tous les déboires et toutes les épreuves, une organisation unique, avec le patriarche en tête, dont le siège était à Pec. Il était le patriarche de tous les Serbes, qu'ils soient sous l'autorité des Turcs ou dans d'autres Etats. Des périodes de crise secouaient cependant la vie de l'église. C'était surtout sensible dans les parties périphériques de l'ancien empire serbe. Les conquêtes turques changeaient radicalement la situation de l'église dans les territoires conquis et la pression des pays catholiques (Venise, Hongrie) limitait l'activité des prêtres orthodoxes. Ainsi le siège de l'épiscopat de Zeta, fondé du temps de Saint Sava, fut déplacé à plusieurs reprises pour qu'enfin le trône du métropolite soit installé au temps des Crnojevic, au monastère de la Sainte Vierge à Cetinje (1483–1484). La Serbie a eu une tradition monacale longue. Les donations des souverains devenaient des véritables centres du pays. Comme à l'époque de Nemanjic elles jouissaient d'une grande renommée à la fin du XIVe et au XVe siècle.

Au début du XVe siècle la société serbe s'efforçait de surmonter les conséquences de la bataille de Kossovo. La noblesse se remettait également. Une nouvelle génération arrivait à l'âge adulte dans de vieilles familles et de nouvelles familles de seigneurs apparaissent. Le climat général de la société favorisait l'épanouissement des arts et des lettres. Des écrivains, traducteurs, artistes sont protégés et aidés par l'élite de la société. A en juger d'après l'intérêt littéraire de la noblesse le roman courtois trouve un public reconnaissant dans les cours. Des œuvres connues de la littérature européenne sont traduites et adaptées au goût des lecteurs (Roman d'Alexandre le Grand, Roman de Troie et d'autres). Des textes présentant le courage des héros, la fidélité et la trahison, l'honneur et l'opprobre, la morale chevaleresque et la piété chrétienne, des armes brillantes et des aventures extraordinaires sont très bien accueillis. Une tendance de magnificence caractérise l'époque de maturité du style de Morava dans l'art de la Serbie. Les fresques de l'époque évoquent des scènes de festivités, de chasse, des tables regorgeant de victuailles, des habits somptueux des nobles, des bijoux, de vaisselle en or et en argent (Kalenic, Resava). La vie a pénétré dans le tableau religieux plus qu'il n'était d'usage dans l'art byzantin.

La production littéraire est dominée par deux groupes de thèmes. L'un correspond à l'intérêt grandissant pour des œuvres d'histoire: on cherche dans l'histoire mondiale des points d'attache avec celle de la Serbie. Des chroniques byzantines sont traduites et des textes écrits sur le passé des Serbes. L'autre groupe de textes est centré autour du culte du prince Lazare. Ces œuvres sont dues aux auteurs les plus renommés, mais nombreux sont aussi des textes anonymes sur ce thème. Le centre de ce genre de littérature se trouve au monastère Ravanica, mausolée du prince Lazare. Les genres traditionnels (hagiographies, biographies etc.) ne sont pas négligés pour autant. Le despote

Stéphane lui–même a été écrivain et traducteur, sa bibliothèque se trouvait à la cour de Belgrade.

III – L'époque des Brankovic

Après la mort du despote Stéphane c'est son neveu Georges Brankovic qui prend le pouvoir (1427). Cette année-là précisément les Turques attaquent de nouveau le pays. Après plusieurs mois de siège de la ville de Novo Brdo ils pénètrent dans la vallée de la Morava jusqu'au Danube. La Hongrie, dès la nouvelle de la mort du despote connue, exige le retour de Belgrade et de Macva, tandis que le sultan, à la suite des pourparlers incertains avec Georges Brankovic, admet finalement le changement au trône serbe. Malgré l'indignation de la population la forteresse de Belgrade est remise au roi Sigismond (en novembre 1427). Les Serbes restaient toujours la majeure partie de population dans la Ville basse et dans les environs. La métropolie de Belgrade continuait son activité, mais dans des conditions plus difficiles.

Georges Brankovic, comme son prédécesseur, reçut de l'empereur byzantin le titre de despote. Dès le début de son règne il entreprit la construction de la nouvelle capitale, Smederevo. Son Etat s'étendait depuis le Danube et la Sava (excepté Belgrade et Golubac) jusqu'à la Côte Adriatique à Zeta (Monténégro actuel). La survie du despotat serbe dépendait en une grande mesure des rapports de ses deux voisins puissants, la Hongrie et la Turquie. La Serbie n'avait plus de frontière avec Byzance, mais les liens politiques et spirituels avec ce pays orthodoxe restaient toujours fermes. L'impératrice Hélène Pa1éologue, mère des derniers empereurs byzantins, descendait de la dynastie des Nemanjic. Après le siège de Constantinople (1422) Jean VIII Paléologue s'efforçait d'obtenir le soutien des pays occidentaux pour sa lutte contre les Ottomans. Dans ce but il accepta la reprise des pourparlers sur l'union de l'église catholique avec les églises orthodoxes. Les pourparlers furent menés avec le pape Eugène IV, mais aussi avec les représentants du Concile à Bâle (depuis 1431). À Byzance on comptait sérieusement sur la coopération avec l'Eglise orthodoxe serbe, mais uniquement au cas où les pourparlers auraient lieu à Constantinople. Toutes les propositions de l'union des deux églises ont été rejetées en Serbie. Les représentants serbes n'ont pas participé aux conciles de Ferrare et de Florence (1438–1439).

Au moment même où les pourparlers à Florence sur l'union touchaient à leur fin, les Ottomans achevaient la conquête de la Serbie. Ils ont pris la majeure partie de despotat en 1438 et, à la suite d'un siège de plusieurs mois, la capitale, Smederevo, s'était rendue (1439). La célèbre ville minière de Novo Brdo a résisté cependant jusqu'en 1441.

Les événements de Serbie ont radicalement changé les rapports hungaro–turques. Il n'y avait plus d'obstacles à la percée des détachements ottomans dans les plaines de la Hongrie du sud. Les voies vers l'Europe Centrale leur étaient ouvertes. Ce fait a poussé le roi hongrois à organiser une coalition anti-turque plus large, dont la campagne perçant jusqu'au centre de l'Empire ottoman rejetterai l'adversaire dangereux. Cette campagne a été proclamée croisade par le pape. Le despote Georges, qui séjournait alors en Hongrie, vit dans cette guerre une chance de résurrection de l'Etat serbe. À la tête de ses troupes il rejoignit les forces du roi Ladislas et de Jean Hunyadi. L'armée de la coalition, après avoir pénétré en Serbie, a vaincu les Turcs près d'Aleksinac actuel, tout en continuant sa poussée vers le sud (1443). L'offensive a été arrêtée à la fin de l'année, mais le sultan a accepté des pourparlers de paix. L'accord est finalement conclu en 1444. Les Turques se sont retirés du despotat, le sultan a remis à Brankovic 24 villes.

La chute finale de l'Etat serbe a eu lieu du temps du sultan Mahomet II, célèbre par sa prise de Constantinople (1453). Le désastre de l'Empire byzantin marque un tournant dans l'histoire de la civilisation européenne. Le monde a appris avec stupeur la nouvelle sur les événements dans le Bosphore. Immédiatement le sultan attaque la Serbie également. Les batailles ont eu lieu en 1454 et 1455 et le grand siège de Belgrade en 1456. La ville a bien tenu devant le conquérant

et Mahomet II s'est retiré vaincu et blessé du champ de bataille. La mort du despote Georges en 1456 apporte de nouvelles incertitudes quant à la survie du pays. La chute de Smederevo entre les mains des Turques (juin 1459) met fin à l'Etat serbe médiéval. Un peu plus tard les Ottomans prennent la Bosnie également (1463), puis les terres de Stefan Vukcic, duc de Saint Sava (1465, 1481).

Les conquêtes turques des pays serbes ont laissé des conséquences profondes et durables dans l'histoire du peuple. Les Serbes appelaient la vie sous le conquérant « la servitude », comme de nombreuses sources historiques le témoignent. Les fouilles archéologiques toutes récentes des agglomérations et nécropoles médiévales révèlent les proportions de la catastrophe qu'ont subie les chrétiens, comme le démontre bien l'histoire de la vielle capitale serbe, Ras, (aujourd'hui Novi Pazar). Les Turcs déplacèrent la population des régions entières, des hommes furent déportés en Asie Mineure. D'autres, aussi bien nobles que paysans ou habitants des villes fuyaient toute sorte de violences. Le plus grand nombre de refugiés partaient en Hongrie, mais en partie aussi vers des régions du littoral et même en Italie. Le plus ancien des chants populaires serbes (bugarstica) a été découvert dans une agglomération de refugiés en Italie.

La Hongrie recevait volontiers les immigrés de Serbie. Ils furent installés dans les régions limitrophes face aux Turcs ou bien dans des parties désertes du pays. La noblesse, qui entrait au service du roi hongrois dès la fin du XIVe siècle, s'engageait en masse au XVe siècle. Le roi Mathias (1458–1490) donnait aux descendants de Georges Brankovic le titre de despote, ce qui a considérablement contribué au groupement des Serbes autour des nouveaux centres religieux et politiques en Hongrie. Srem fut appelé tout simplement « le pays du despote ».

Ailleurs, à Zeta, gouvernée par la famille Crnojevic, les formes de l'Etat médiéval subsistèrent encore quelque temps. C'est là, au monastère de Cetinje, que la première imprimerie cyrillique des Slaves du sud a commencé son travail. Elle s'est éteinte avec l'Etat des Crnojevic (1496). La puissance turque a soumis cet oasis du monde balkanique également. La nuit descendit inexorablement sur la civilisation médiévale serbe.

SUMMARY

THE SERBS IN THE LATE MIDDLE AGES

It is commonplace in our country to equate the medieval history of Serbs with the Nemanjić era. The glorious dynasty, no doubt, marked the most significant section of the considerably longer course of Serbian history. The concept of Stefan Dušan's Empire was equally engraved on the minds of contemporaries, and those of descendants. The strengthened society then created new state borders, developed essential institutions of internal organisation, built magnificent spiritual and cultural centres. Never before had the Serbian state had such a steady development as at the time of the Nemanjićs (12th–14th century). With the death of the last ruler of the Nemanjić dynasty (in 1371), everything indicated that the unattainable age had gone for ever.

This book offers to the reader a view of Serbia "after the Empire". If we focus on the time which in European civilisation is referred to as "the late Middle Ages", it is evident that the circumstances in Serbia are much more complex than before. The society is changing at a much faster pace, including the traditional form of its organisation, phenomena are spreading beyond the state borders (the development of economy and towns, profound political changes due to the Turkish invasion, new spiritual and cultural undercurrents from Mount Athos to European Renaissance, along with the old ones). Although the text presented to the readers' attention is based on clear chronological segments and the corresponding events, the focus of narration lies on the phenomena of the time. That is the strand the author traces through Serbian history. The Serbs in Byzantium, and simultaneously in Europe – are the actual outlines of this work. They are neither geographic nor political, but rather encompass those. They are social and cultural. The author analyses that rich content using results of all historical areas, especially those related to archeology, history of art and literature.

I – Prince Lazar's state

Around the end of 1371 two major events heralded a new era in the history of the Serbian people. In September of that year the Chernomen village on the Maritsa River was the site of the famous battle, when the army of brothers despot Jovan Uglješa and King Vukašin Mrnjavčević clashed with Turkish forces. The total defeat of the Christians and the deaths of the two leaders marked a turning point in the Balkan peoples' relations with the Turks. On that occasion the Turks not only succeeded in preserving their lands on European territory, but also started an era of long exhausting wars with all the Balkan peoples. The Turks gradually imposed their supreme power, first on the Byzantine Empire, and then on Bulgaria with its centre at Turnovo. Following the Battle of Maritsa, the Ottomans (Turks) subordinated one part of the territory of the Mrnjavčević family.

Another important event entirely changed the situation within the Serbian state. Stefan Uroš, son of Emperor Stefan Dušan, the last of the male line of the Nemanjić dynasty, died in December 1371. The empire ceased to exist. That event was all the more significant as a short while before that the Emperor's co-ruler, King Vukašin Mrnjavčević, died in the battle near Chernomen, at the Maritsa River. The legal successor to the Serbian throne was King Vukašin's son, Marko, who had, during his father's lifetime, been declared the "young king" (rex iunior), as was common in the Serbia of the Nemanjić era. King Marko's portraits have been preserved in St Archangel's Church in Prilep and in the church of St Demetrios' Monastery in the vicinity of Skopje. King Marko recognised the Turks' supreme power before 1377.

The status, and in turn the influence of nobility in Serbian society was significantly strengthened during the 14th century. As elsewhere in Europe, areas were gradually being shaped under the rule of influential gentry families. Some of them were related to the Nemanjić dynasty (e. g. the Dejanović-Dragaš family holding lands in southeastern parts of the Serbian empire), or to King Vukašin's family (the Balšić family in Zeta). One part of the gentry belonged to the court circles and in that way they obtained their status in society. Prince Lazar was among them. Bosnian ban Tvrtko I also entered the race for the Serbian royal throne. He claimed his hereditary rights, being a direct descendant of the Nemanjić dynasty through the female line. He was the great-grandson of King Stefan Dragutin. Tvrtko I had himself crowned the "King of Serbs and Bosnia" (1377) in the church of the Mileševa Monastery, at the site which had already acquired a high reputation for being St Sava's burial place. Entirely in compliance with the Nemanjić ideology of rule, clearly expounded in his Charter of 1378, Tvrtko I took the Serbian rulers' name of "Stefan".

At the same time, Prince Lazar had significantly strengthened his position and influence in Serbia. Owing to complex family ties with influential members of aristocracy in the country, he managed to impose himself as the leader of the family alliance which was acquiring an ever greater role in Serbia. Aided by arms and vassal relations, Prince Lazar subordinated the local gentry. His reign was at last spreading from the Sava and Danube in the north (except for Belgrade and the Golubac fortress) to Lipljan and Novo Brdo in Kosovo in the south. That was actually the territory of the Serbian state in the 13th century. The Turks used to call that area Lazar's land, and after the rivers running through it, i. e. the three Morava rivers (the Southern Morava, the Western Morava and the Great Morava rivers) the lands were called the Moravan Serbia. That is the origin of the Moravan Serbia concept, which is well-known in the history of Serbian culture and art.

During his reign, Prince Lazar enjoyed the support of the Serbian Orthodox Church. Among other things, he contributed significantly to the reconciliation of the Serbian Church with the Constantinople Patriarchate. The conflict had broken out around the mid-14th century, when the Serbian Church was elevated to the status of patriarchate. Through the mediation of Holy Mountain monks, and with Prince Lazar's support, negotiations with Patriarch Philotheus in Constantinople were concluded successfully, and the dispute was settled. The conciliation of the two churches was ceremoniously declared in Prizren, in the church of St Archangel's Monastery.

Превод резимеа
Катарина Миладиновић Ожанић

Over the first years of Prince Lazar's reign, large scale Turkish attacks were not directed to the central parts of the Serbian state. That enabled the country's uninterrupted economic development. The main trades were farming and stock herding, mining, especially the manufacture of precious metals, primarily silver and gold (the so-called glama silver (*argentum de glama*) contained a percentage of gold), lead, copper, etc. Serbia was renowned as the "terra metallica". The most well-known silver mines were situated in the Novo Brdo area in Kosovo. The export of silver from Serbia was for the most part conducted by traders from seaside towns (Dubrovnik, Kotor, Bar), and it reached many markets on the Mediterranean, primarily Italy. The second half of the 14th century was marked by the opening of new mines in the central and western parts of Serbia, which greatly promoted the total economy of the country (new settlements, roads, etc.). It all affected the country's monetary system. The right of coining money had belonged exclusively to the ruler. With the decline of central power following the battle of the Maritsa (1371), that right was assumed by lords who were governing parts of the past Serbian Empire. The most well-known mints were located in Novo Brdo, Rudnik and Prizren. The most money was coined by Prince Lazar (22 kinds), followed by Vuk Branković (17 kinds).

The normal course of development was repeatedly interrupted by Turkish attacks, starting from 1381. The Turks used to set the stage for further conquests by quick robberies. All sorts of violence forced people to flee from the enemy, and the concept of "fear of Turks" spread beyond everyday life, into texts of people's records, literature and the folk tradition. The age of exile began. The population was retreating from endangered areas, which was gradually altering the demographic appearance of Serbia. The state capital was also moved to a safer part of the country. Prizren was declining in importance, while Prince Lazar was building the new capital in Kruševac. His son, despot Stefan Lazarević, faced with the same enemy, later established the capital in Belgrade, in the northernmost part of the Serbian country. The society was preparing for defence.

The decisive battle between the Serbian army led by Prince Lazar and the army of Sultan Murad I took place in Kosovo on 15 June 1389, on St Vitus' day. The Turks had made extensive preparations for this campaign. Troops from all over the country, from both Asian and European provinces, had been gathered together. The exact number of participants in the battle is impossible to determine, as there are no such data either for the Serbian, or for the Turkish side. Contemporaries, mostly foreigners, far away from the battlefield, passed on different numbers, which were extremely large and tended to be magnified with the passage of time. It is now believed that the Sultan had under his command around 30,000 men, while Prince Lazar had 15,000 to 20,000 soldiers. One contemporary wrote that the battle had been ferocious. Sultan Murad was killed, and Prince Lazar was captured and beheaded. The Turks retreated from the battlefield, which created the impression that the Christians had won. The news of the courage of Prince Lazar and the Serbian army was spreading in all directions. Such reports reached Byzantium, Italy, France, Poland, Germany. Kosovo became the symbol of the general Christian struggle against the Turks.

The Serbian Orthodox Church had an important role to play in Prince Lazar's state. Fleeing from the Turks, many monks from Byzantium and Bulgaria found refuge in Serbia. They contributed to the spreading of hesychastic ideas, that had been long ingrained in the monastic community of Byzantium. The influence of Holy Mountain monks, through the mediation of the Hilandar Monastery, was still strong in the cultural life of Serbia. The best Serbian authors and translators, theologians and prominent diplomats came from their ranks. Among them monk Isaiah, the translator of the famous work by Pseudo-Dionysus the Areopagite, a 6th-century writer, was accorded most respect. His enterprise is considered a significant contribution to Slavic literature in general. Like his predecessors, Prince Lazar was the endower of the Hilandar Monastery, and of many other churches in Serbia.

During Prince Lazar's time a new style was introduced in Serbian medieval art. It is known as the "Moravan school" of art according to the territories on which the most important monuments had been built. They were the Church of St Stephen in Kruševac, the so-called "Lazarica", actually the court church of that town, then the church of the Ravanica Monastery, etc. The Prince's memorial in the Ravanica Monastery soon assumed the function of a mausoleum. The five-dome church with the prominent central dome was essentially constructed as a triconch, and it became a model of the building tradition of the time. Churches in the Moravan style captivated observers by the beauty of lively and decorated façades. The walls were as a rule built by alternating stone and red brick with conspicuous layers of mortar. The façade surfaces were fragmented by means of pilasters and leaning colonettes, which were often specially sculpted in the upper zone. The rosette were elaborately ornamented, as well as other parts of the buildings. The monumental painting of the Moravan school followed the tradition of sacred art of the Nemanjić era. The tendency towards decorative representation is new, human figures become elongated and slim, their facial features softer. Painting tends towards a lyrical, more refined expression, vivid colours mark Moravan frescoes and create the impression of opulence of the era. The 14th-century miniature painting reached its peak in the Munich Psalter, called so after the State Library of Munich in which, after a long period of wandering through robberies, the plunder finally found its shelter. That Serbian psalter from the court library includes 150 illuminations.

II - The Serbian Despotate

After the battle of Kosovo (1389), Serbia found itself in an extremely difficult situation. The small country with a high death toll could not recover quickly. Many gentry families, even the most influential ones, were left without male descendants. The aristocratic society, which was in other parts of Europe leaving its mark on the feudal system, was seriously threatened. The country no longer had at its disposal a considerable number of knights-warriors, who played a decisive role in the warfare of the time (heavy cavalry). Under such circumstances Prince Lazar's death easily assumed the meaning of a collective tragedy. Everyone saw it as a personal loss, the death of someone close to them. A general insecurity in the country, in contrast to the relative peace on the eve of the battle of Kosovo, posed the question of the causes and meaning of the preceding events. The endangered society, exposed to assaults from all directions, quickly embraced the accounts of their Prince's suffering and sacrifice, of the magnitude of his feat. Thus the stage was set for the creation of one of the most widespread cults in Serbian history.

Prince Lazar left behind him two minor sons and daughters. With the consent of Patriarch Spyridon, Lazar's widow, Princess Milica assumed the power. As a descendant of the Nemanjić dynasty, she was highly respected, but she was also a very capable woman. The dramatic general conditions required urgent measures. The Hungarian King Sigismund had been preparing the invasion of Serbia, Ivanish Horvath had occupied Mačva and Belin in the Sava region, and the Turkish attack from the south was being expected. With the consent of the Serbian Orthodox Church and the State Council, in the summer of 1389, the decision was made to enter into negotiations with the Sultan. The agreement with Bayezid I was concluded in the first half of 1390. Like the Byzantine Empire, Serbia was forced to recognise the Sultan's supreme power, and following the practice the Turks had already established in the previously conquered Christian countries, it was agreed that Prince Lazar's youngest daughter, Olivera, be sent to the Sultan's court. That condition was complied with "for the salvation of the endangered people", one contemporary wrote. Princess Olivera later returned to Serbia and lived in Belgrade, at the court of her brother, despot Stefan.

The consequences of the battle of Kosovo (1389) were disastrous for Serbia. Serbia became a vassal principality within Turkey, but that did not stop the Ottomans in their conquests. In January 1392 they took over Skopje, and proceeded to

attack all the surrounding areas from that military and command centre. Around the end of the same year (1392), Vuk Branković also became the Sultan's vassal. Going through his lands, the Turks attack Zeta, governed at the time by Đurađ II Stracimirović, Prince Lazar's son-in-law. In the course of negotiations Turks locked him up by deceit (in 1392), demanding of him to surrender Ulcinj and other towns. His wife, Jelena Balšić was seeking help from Venice in vain. She was getting only advice. In the end, the prince of Zeta was released from captivity, but was forced to hand over Skadar, Drivast and St Srđ on the Bojana River (1393). The Turks reached the Adriatic Sea, while the battles over the towns of Zeta continued. An important role in those battles was played by Venice.

Prince Stefan Lazarević entered the political scene of his country very early. He soon attained a high respect. As a Nemanjić descendant on his mother's side, and Prince Lazar's eldest son, he was predestined to follow in his father's footsteps. Although a youth with a fondness for literature, he turned into a warrior of remarkable courage, emphasised by foreigners and enemies alike. Moreover, he developed into an excellent diplomat. Throughout his life he negotiated with statesmen from almost all the neighbouring countries, equally in Constantinople and Turkey, at the Hungarian court with King Sigismund, with representatives of Venice and other countries. In the first years after the battle of Kosovo Prince Stefan was a vassal of Sultan Bayezid I. He dutifully fulfilled his obligations. On the Turkish side he fought in the battle against King Sigismund (the battle of Nikopolis in Bulgaria, 1396). In his own words, he saw his own position as slavery. The opportunity to liberate himself from the vassal status arose after Bayezid I's defeat in the battle with Mongolians in Asia Minor (1402), and the Sultan's death. Byzantium was his first ally. During his stay in Constantinople in the summer of 1402 negotiations on that occasion were concluded successfully. On that occasion Stefan Lazarević was awarded the high title of despot, and in turn admitted to the ranks of the emperor's dignitaries, second in rank only to the emperor. At the same time, Stefan agreed to the dynastic marriage with a relative of the Palaiologos dynasty. Despot Stefan promptly expressed his willingness to fight against the Turks. On the other hand, Serbian-Hungarian relations had also changed. King Sigismund offered an alliance to despot Stefan (1403). The negotiations were successful, Stefan Lazarević became the Hungarian King's vassal, receiving in return the areas of Mačva and Belgrade.

As a result, around the beginning of the 15th century Belgrade became the capital of Serbia. Despot Stefan regulated the new legal status of the town and its inhabitants by issuing an official charter (1405) with a golden seal and a town representation on it. The inhabitants of Belgrade acquired significant privileges, primarily personal freedom, the freedom to move and conduct business under favourable conditions throughout the Serbian lands. They were exempt from paying different levies for the benefit of the state (customs and other duties), and proved their identity by personal identity documents ("the book with the seal") issued by the town authorities. Belgraders were at the time also enjoying trade privileges in some neighbouring countries, in particular in Hungary. The town was managed by the town committee along with the mayor. It was a time of extensive building activity in Belgrade. Despot succeeded in thoroughly reconstructing the fortified town (now the Kalemegdan area). Despot Stefan's court and the largest town tower (Nebojša, a donjon tower) were located in the Upper Town, and it was the seat of the most important town and state institutions. The largest church of the town was dedicated to the cult of the Virgin Mary and was the seat of the metropolitan bishop. Among the other town churches, most highly respected was the Church of Venerable Mother Paraskeva, which housed this saint's holy relics, conveyed to Belgrade by Princess Milica. The town also had one Catholic church, and a chapel meeting the needs of the newly settled Dubrovnik traders. The age of prosperity lasted until the death of Despot Stefan (1427).

On the other side, in Zeta, the Balšić family was struggling to retain their estate in the face of many hardships. Balša III, Despot Stefan's nephew, had numerous enemies. They were primarily the Turks, who had consolidated their position in northern Albania, then Venice, which was successfully imposing its rule on seaside towns and towns in the Skadar area. In the course of local skirmishes of many years, Balša III enjoyed Despot Stefan's support. His position was considerably weakened when Venice concluded an agreement with the Sultan (1419), whereby the Turks bound themselves to protect Venetian lands at the seaside, after which Kotor also recognised the supreme power of Venice (1420). Towards the end of his life Balša III, who was seriously ill, withdrew to Despot Stefan's court where he died in 1421. Before he died, he transferred the governance of Zeta to his uncle, which in turn led to a new war between Serbia and Venice.

In the late Middle Ages (after 1371), despite many hardships (Turkish invasions, migrations, annihilation), the Serbian Orthodox Church managed to preserve the unified organisation headed by the patriarch in Peć. He was the "patriarch of all Serbs", regardless of whether they were living in the areas under Turkish control or elsewhere. In actuality, the normal functioning of the Church, and of the other social institutions, was often disturbed by war conflicts, especially in border areas. On the other hand, the Catholic church in Zeta was obstructing the work of the Orthodox clergy, so that the seat of the Zeta bishopric was repeatedly being moved to the hinterland. In the end it found its place in the Monastery of the Virgin Mary in Cetinje (1483–1484).

Despot Stefan Lazarević is undoubtedly one of the most important rulers in the medieval history of Serbia. Over the years following the battle of Kosovo (1389), he succeeded in defending the Serbian state and carrying through extensive social reforms (military and administrative reforms, measures devised to strengthen the economy, international trade etc.). He maintained the alliance with Hungary until he died. When the highly influential Dragon Order of Knighthood was established in that country (in 1408), despot Stefan was the first bearer of that dignity. He regularly visited the councils of the Hungarian nobility, especially when the struggle against the Turks was discussed. Despot Stefan also had a residence in Buda (now a Gothic palace in Országház utca 9). His decision to establish the Serbian capital in Belgrade proved to be far-sighted.

Despot Stefan had no children of his own. Towards the end of his life he designated his nephew Đurađ Branković, Prince Lazar's grandson, as his successor. The decision was confirmed by the Serbian State Council (1426), and reaffirmed in negotiations with the Hungarian King in Tata in the same year. King Sigismund accepted the successor on the condition that Mačva and Belgrade were returned to Hungary. Only in that way was the alliance with Hungary sustainable in the future. Despot Stefan died on 19 June 1427, at the time of a major Turkish invasion of Serbia.

III – The Branković Era

The Branković family belonged to the circle of the highest nobility in Serbia. Đurađ Branković's father, Vuk, was married to Prince Lazar's eldest daughter, Mara. Đurađ Branković assumed power under dramatic circumstances. Around the beginning of 1427 the Turks were besieging the town of Novo Brdo in Kosovo for several months, and then penetrated into the Morava region and the surrounding areas, all the way to the Danube. The country was seriously threatened. On the other hand, King Sigismund was demanding the surrender of Belgrade. Despite the extreme displeasure of the Serbian population, Đurađ Branković was forced to surrender the town to Hungarian authorities. The Turks succeeded in taking over the town of Golubac and defending it against Hungarian assaults (1428). Đurađ Branković at the time acquired the title of despot, which was still held in high esteem in Serbia. However, the times were hard. The Turks had kept under control a considerable part of eastern Serbia, the region of Niš, Kruševac and Golubac.

On leaving Belgrade, despot Đurađ decided to build a new state capital on the Danube. The

building of Smederevo started in 1428. The fortified court was built first, and the works were continued on the ramparts and the town fortification, which even now makes a profound impression on visitors. Almost symbolically, merely by being located on the northern Serbian border, between the Turkish Golubac and the Hungarian Belgrade, Smederevo was bearing witness to the basic fact of the era: the Serbian state entirely depended on the relations between Turkey and Hungary, that is, on the international circumstances of the time. That fact also shaped despot Đurađ's policy. He was a vassal to both, but their interests were quite opposite. The Turks were not hiding the further conquests they were planning. Bosnia was also struck. They first attacked it around the end of the 14th century (in 1388), and proceeded at the beginning of the 15th century to gradually assert their influence and military presence. It was the time of decline of the central power of Bosnian kings following the death of Tvrtko I (1391). Sizeable areas were taking shape, governed by competing gentry families. Grand Duke Hrvoje Vukčić was governing the western parts of Bosnia, Grand Duke Sandalj Hranić established his power over the area later to be called Herzegovina after the title held by his successor Stefan Vukčić Kosača, "the herzeg of St Sava". Prince Pavle Radenović and his descendants owned a considerable estate in the hinterland of Dubrovnik (Trebinje, part of Konavle, Vrm, Bileće, Fatnica) and in east Bosnia. As of 1414 the Turks consolidated their rule in Bosnia, and the contemporaries knew that the country was paying its tribute to the Sultan.

The major battlefield was, however, situated in Serbia. The war had been instigated by Hungary. King Sigismund's army crossed the Danube in the summer of 1437 and broke through to Kruševac which was the seat of Turkish authorities in Serbia. The town was burnt, and the Turks were defeated near Smederevo, in Godominsko polje. The Hungarian army retreated, while the Serbian population suffered the most harm at Turkish hands. Despot Đurađ was compelled to resign the town of Braničevo to the sultan. The following year (1438) Sultan Murad II launched a new attack on Serbia. Most of the country was occupied. The Turks razed to the ground the towns of Borač and Ostrovica and the Ravanica Monastery, and occupied the towns of Višeslav and Ždrelo in east Serbia. The last act of the play took place in 1439. Smederevo surrendered following a three-month siege, on 18th August. It was the first fall of the Despotate under Turkish rule (in 1439). Immediately after that the Turks also attacked Belgrade (in 1440), but failed to conquer it. Novo Brdo was standing firm until 1441.

Following the fall of Smederevo under Turkish rule (in 1439), despot Đurađ retreated to Hungary, planning to restore the Serbian state by a new war. There were ample opportunities for such an action. Hungary was also endangered by recurrent attacks of the Turkish army, so that the reinstatement of the Serbian despotate was a precondition for defending Hungary itself. In the autumn of 1443 a united Christian army including cavalry from several countries (Hungary, Poland, Vlachia, Serbia), numbering around 25,000 soldiers, set out across Belgrade to the south to fight the Turks, with the ambitious plan to drive them out of Europe. Battles were waged between Aleksinac and Niš, then the army continued the offensive towards Sofia and broke through to the place called Zlatica in the mountainous region of Sredna Gora in Bulgaria. The attack was stopped there and the army retreated. Despot Đurađ intervened in the peace negotiations between Hungary and Turkey. In the end the parties settled on a ten-year peace on the condition that the despot be given back the lands occupied by the Turks, with the renewal of vassal relations to the Sultan. The Sultan ratified the agreement, as did the Hungarian King in Szeged (in July 1444). After that Despot Đurađ concluded a separate agreement with the Sultan on the takeover of 24 towns in Serbia. As early as August 1444 he took over Smederevo, followed by Golubac and Braničevo, Novo Brdo, Koprijan, Ostrovica in Rudnik, Koznik and other towns.

Serbia was again endangered by the international situation. The offensive policy of Turkey in southeast Europe gathered momentum when Sultan Mehmed II (Mehmed the Conqueror) came to power (in 1451). He first invaded the centre of the

Byzantine Empire, Constantinople (in 1453). The last Byzantine Emperor, Constantine XI Palaiologos, a Serb by origin on the mother's side, and a descendant of the Nemanjić dynasty, personally defended the town to the bitter end. As the chief proof of victory, the Turks placed his severed head of the ramparts of the town. The following year (1454) Mehmed II invaded Serbia. The Turks reached the Danube, surrounded Smederevo, but failed to conquer it. The prey was enormous, about 50,000 people were taken into captivity. The scale of the violence during the conquest of Novo Brdo (in 1455) was described in detail by a witness who survived it, Konstantin Mihailović from Ostrovica, a captive himself, who was recruited into Janissaries by force. Towards the end of his life he wrote memoirs, Memories of a Janissary. The scenes of horror were impossible to forget. In 1455 the Turks occupied the southern part of Serbia, while the regions to the north of Kruševac and the Western Morava, with Smederevo and Golubac, Resava and Rudnik, remained under the rule of despot Đurađ. The attack on Belgrade was launched in 1456. In the great battle waged on the Danube and at the land approaches to the town, Serbs played a prominent part. They were the enemy most feared by the Turks, wrote a Franciscan witness from Italy, Giovanni da Tagliacozzo. Sultan Mehmed II, the conqueror of Constantinople, was defeated near Belgrade. It was an outcome no one could have expected. However, the Sultan continued his conquests in Serbia (1458), and Smederevo finally surrendered in 1459. A short while later, the Ottomans conquered Bosnia as well (in 1463), and the lands controlled by herceg Stefan Vukčić Kosača (Herzegovina, 1465, 1481).

The consequences of Turkish conquests were serious and long-lasting. The Serbs kept referring to the new situation as slavery. The conquerors were ruining everything (the society, institutions, church, culture, customs). The people fled from violence in all directions, mostly to the neighbouring Christian countries (Hungary, the seaside under the Venetian rule, Italy). The Turks relocated the remaining population, taking them by force to different parts of their country, to Asia Minor and elsewhere. The recent systematic archeological research into Serbian towns and other inhabited areas has unveiled the real extent of tragedy the society suffered. The history of the old Serbian capital, the town of Ras (present-day Novi Pazar) bears witness to that. The big town, sheher Ras, was renamed as Novi Pazar (a summary census of the Bosnian Sanjak, 1468/69). With the passage of time, the majority of the town monuments were demolished. And the name passed into oblivion.

The Turkish era introduced a new international border on the European map of culture, the border between the Muslim world and the Christian civilisation. That border once traversed the area of Serbian culture and significantly affected the history of the Serbian people.

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ДОГАЂАЈА

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ДОГАЂАЈА

I ДЕО
ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА

Време	Српске земље	Општа историја
1371.	Маричка битка (26. септ.), смрт краља Вукашина, деспота Угљеше и цара Уроша	Енглези освајају Лимож у Стогодишњем рату
1372.		Битка код Ларошела
1373.	Пад Николе Алтомановића и ступање кнеза Лазара у вазални однос према угарском краљу	
од 1373.	Јачање Балшића	
1373.	Повлачењем тесалијског цара Уроша, династија Немањића силази са историјске позорнице	
1375.	Смрт патријарха Саве IV	
1375.	Измирење Српске цркве и Васељенске патријаршије	Крај Дигекленовог „герилског" рата у Француској
1375–1379.	Патријарх Јефрем	
1376.		Повратак папе Гргура XI у Рим
1376.		Устанак Сауџија у Турској
1376.		Швапски савез у Немачкој
1376–1412.		Маргарета Данска
1377.	Твртко I Котроманић се крунише за краља Србљем, Босни, Поморју и западним земљама	Смрт енглеског краља Едварда III и ступање на престо Ричарда II (1377–1399). Увођење главарине и заоштравање друштвених супротности
1378.		Смрт немачког цара Карла IV и ступање на престо краља Вацлава
1378–1389.		Папа Урбан VI
1378.		Почетак „Великог раскола" у католичкој цркви
1379–1389.	Патријарх Спиридон	
1379.	Победа кнеза Лазара над Радичем Бранковићем-Растислалићем	
1380.		Победа млетачке флоте код Кјође
1380.		Битка на Куликовом пољу
1380–1381.	Први упад Турака у земље кнеза Лазара	
1380–1422.		Краљ Карло VI у Француској
1380–1388.		Феудални рат са градским савезима у Немачкој
1381.		Угарско-млетачки мир у Торину
1381.		Рајнски савез у Немачкој
1382.		Смрт угарског краља Лудовика I Анжујског. Угарска улази у раздобље нестабилности
1382.		Убиство напуљске краљице Јоване I
после 1382.	Кнез Лазар раскида вазални однос са угарским краљем и напада Угарску	
1383.		Турци заузимају Сер
1383–1387.	Турци руше Грачаницу	
1385.	Пораз и смрт Ђурђа II Балшића код Берата; опадање моћи зетске породице Балшића	
1385–1386.		Унија Пољске и Литваније
1385–1402.		Ђовани Галеацо III у Милану
1385–1580.		Бургундска династија у Португалији
1386.	Упад Турака у Топлицу	Убиство Карла Драчког, претендента на угарски престо
1386.		Битка код Земпаха у Швајцарској (9. VII), опадање хабсбуршког утицаја у Швајцарској
1386–1414.		Краљ Ладислав Напуљски

Време	Српске земље	Општа историја
1386–1434.		Пољски краљ Владислав II Јагелонац
1387.		Турци први пут заузимају Солун
1387–1437.		Жигмунд Луксембуршки постаје угарски краљ
1387–1456.		Јанко Хуњади
1388.	Турски пораз код Билеће	Битка код Нефелса; коначни слом хабсбуршке моћи у Швајцарској
1388.		Битка код Дефингена; крај грађанског рата у Немачкој
1389.	Први упад краља Жигмунда у Србију и измирење са кнезом Лазаром посредством Николе Горјанског	Земаљски мир у Егеру којим је формално завршен грађански рат у Немачкој
1389.	Битка на Косову и смрт кнеза Лазара	
1389.	Смрт патријарха Спиридона и повратак Јефрема на патријаршијски престо	
јесен 1389.	Нов напад Жигмунда на Србију	
1389–1390.	Кнегиња Милица се мири са Турцима	
1389–1404.		Папа Бонифације IX
1389–1402.		Султан Бајазит I
1389–1425.		Московски кнез Василије I Димитријевич
1390.	Турци заузимају Голубац	
1390–1392.	Нови упади краља Жигмунда у Србију	
1391.	Смрт босанског краља Твртка I; опадање моћи Босне	
1391.	Ђурађ II Балшић прелази у католичанство	
1391–1425.		Византијски цар Манојло II Палеолог
1392.	Турци заузимају Скопље, а Вук Бранковић ступа у вазални однос према султану	

Време	Српске земље	Општа историја
1393.	Турци први пут заузимају Скадар	Убиство Јана Непомука у Чешкој
1393.		Пад Трновске Бугарске
1393–1394.		Састанак султана Бајазита I са вазалима у Серу
1394.	Андрејаш и Дмитар Мрњавчевићи напуштају очевину и прелазе у Угарску	
1394–1402.		Турска опсада Цариграда
1395.	Ђурађ Балшић враћа Скадар под своју власт	Ђовани Галеацо III добија од немачког краља Вацлава титулу миланског војводе
1395.	Битка на Ровинама (17. V); смрт краља Марка и Константина Дејановића	
1396.	Млечани од Ђурђа Балшића преузимају Скадар и крајеве око Скадарског језера	Турци уништавају Видинско царство
1396.		Битка код Никопоља (25. IX)
1396.	Смрт Радича Црнојевића	Примирје Енглеске и Француске
1396–1409.		Француска влада Ђеновом
1397.	Смрт Вука Бранковића у заточеништву	Турци први пут заузимају Атину
1397.		Калмарска унија Данске, Шведске и Норвешке
1398.	Угушена завера Николе Зојића и Новака Белоцрквића	
1398.	Путовање деспота Стефана у Турску и измирење са турским султаном	
1399.	Смрт патријарха Данила III	Пораз Литванаца од Татара на реци Ворскли
1399.		Збачен Ричард II; крај династије Плантагенет у Енглеској
1399–1413.		Краљ Хенри IV Ланкастер
1400–1406.	Патријарх Сава V	
1400–1410.		Немачки краљ Рупрехт

Време	Српске земље	Општа историја
1401.		Дворски удар и хапшење краља Жигмунда
1401–1402.		Италијански поход краља Рупрехта
1402.	Синови Вука Бранковића враћају део очевих поседа	Битка код Ангоре (28. VII); збацивање султана Бајазита I
1402.	Стефан Лазаревић добија од византијског цара титулу деспота, а Ђурађ Бранковић прелази на страну султана	
1402.	Битка код Трипоља (21. XI)	
1402–1413.		Султан Сулејман I
1403.	Галипољски споразум султана Сулејмана и владара балканских држава	Смрт султана Бајазита I у татарском заробљеништву
1403.		Напад Ладислава Напуљског на Далмацију
1403–1404.	Измирење деспота Стефана и краља Жигмунда на основу којег је Србија стекла Београд и Мачву; Београд постаје престоница	
1404.		Смрт бургундског војводе Филипа Смелог
од 1404.	Деспот Стефан јача своју власт у Србији, обнавља привреду и трговину	
1404–1406.		Папа Иноћентије VII
1404–1419.		Бургундски војвода Јован Неустрашиви
1405.	Повеља деспота Стефана Дубровнику	Савез у Марбаху
1405.	Устанак православних хришћана под млетачком влашћу у Скадру, устанак помаже Балша III Балшић	
1405–1412.	I скадарски рат	
1405.	Смрт кнегиње Милице (11. XI)	
1406–1415.		Папа Гргур XII

Време	Српске земље	Општа историја
…07.		Убиство принца Луја Орлеанског и почетак грађанског рата у Француској између Бургуђана и Армањака
…–1419.	Патријарх Кирил	
…08.	Деспот Стефан примљен у новоосновани угарски витешки ред Змаја	
…08.	Устанак Вука Лазаревића и браће Бранковић против деспота Стефана, помаган од Турака	
…09.	Побуњеници и Турци заузели Приштину	Венеција купује права на Далмацију од напуљског краља Ладислава
…09.	Подела Србије између браће Лазаревић	Сабор у Пизи
…08.		Папа Јован XXIII
…–1417.		
…10.	Погубљење Вука Лазаревића и Лазара Бранковића; деспот Стефан враћа јужни део Србије под своју власт	Битка код Космидиона у турском грађанском рату (15. VI)
…10.		Победа Пољака код Гринвалда над Немачким редом (15. VII) и уништење његове моћи
…11.	Деспот Стефан раскида са Мусом	Мир у Торуну између Пољске и Немачког реда
…11.	Венчање Сандаља Хранића и Јелене Балшић	Смрт султана Сулејмана
…11.	Деспот Стефан учвршћује односе са Угарском	
…11–1413.		Угарско-млетачки рат у Далмацији
…12.	Напад султана Мусе на Србију	Скуп европских владара и властеле у Угарској уз присуство деспота Стефана
…12.	Помирење деспота Стефана и Ђурђа Бранковића, који је одређен да наследи престо	
…12–1447.		Филип Марија Висконти војвода у Милану
…13.	Нов Мусин напад на Србију; опсада Сталаћа и његова херојска одбрана	Ладислав Напуљски пустоши Рим

Време	Српске земље	Општа историја
1413.		Битка код Чаморлуа (5. VI) и смрт султана Мусе
1413–1421.		Султан Мехмед I
1413–1422.		Енглески краљ Хенри V
1414.	Упад Турака у Босну	
1414–1418.		Сабор у Констанци
1415.	Пораз угарске војске у Лашви у Босни	Турци заузимају Кроју
1415.		Спаљивање Јана Хуса (6. VII) у Констанци
1415.		Битка код Азенкура у обновљеном француско-енглеском Стогодишњем рату (25. X)
1415.		Португалци заузимају Сеуту
1416–1458.		Арагонски краљ Алфонс V
1417.		Турци заузимају Валону, Канину и Берат у Албанији
1417.		Властеоска породица Хоенцолерн добија од краља Жигмунда Бранденбург и поставља темељ Пруске
1417–1431.		Папа Мартин V
1419.	Краљ Жигмунд неуспешно напада Кладово	Смрт краља Вацлава, Жигмунд постаје чешки краљ
1419–1423.	II скадарски рат	
1419–1434.		Хуситски ратови у Чешкој
1419–1467.		Бургундски војвода Филип Добри
1420.	Котор се предаје Венецији	Уговор у граду Троа којим је енглески краљ Хенри V признат за француског краља
1420–1435.	Патријарх Никон	
1421.	Смрт Балше III Балшића, деспот Стефан наслеђује Зету	Напуљска краљица Јована II усињује арагонског краља Алфонса V
1421–1422		Српски одред учествује на Жигмундовој страни у хуситским ратовима

Време	Српске земље	Општа историја
1421–1444.		Први део владе султана Мурата II
1422.	Деспот Стефан неуспешно напада Скадар	Побуна турског самозванца Мустафе
1422.		Хуситска победа код Немачког Брода над Жигмундовом војском у којој је било и Срба
1422–1424.		Турска опсада Цариграда
1422–1461.		Француски краљ Карло VII
1423.	Скадарски мир	Млечани добијају Солун од Византинаца
1423.	Деспот Стефан се споразумева са султаном Муратом	Турци пустоше Пелопонез
1423.	Деспот Стефан на угарско-пољским преговорима у Кежмарку	
1423–1457.		Млетачки дужд Франческо Фоскари
1424.		Преговори краља Жигмунда и Јована VIII Палеолога којима је присуствовао и деспот Стефан
1424.		Смрт Јана Жишке
1425.	Турски упад у Србију	
1425–1448.		Византијски цар Јован VIII Палеолог
1425–1462.		Московски кнез Василије II
1426.	Вучитрнски договор	
1426.	Споразум у Тати	
1427.	Турски напад на Ново Брдо	
1427.	Побуна у Сребреници	
1427.	Смрт деспота Стефана (19. VII)	
1427.	Краљ Жигмунд признаје Ђурђа Бранковића за владара Србије, али му одузима Београд; Ђурађ полаже вазалну заклетву Жигмунду	
1427.	Војвода Јеремија предаје Голубац Турцима	

Време	Српске земље	Општа историја
1428.	Султан Мурат под тешким условима признао Ђурђа за српског владара	Жигмунд напада Голубац и доживљава тежак пораз
1428–1429.		Опсада Орлеана
1428–1430.	Зидање Смедерева	
1429.	Византијски цар Јован VIII преко посланика венчава Ђурђа деспотским венцем	Угарско-турски мир на 3 године
1429.	Неуспешни напад Стефана Балшића–Марамонтеа на Зету	
1430.		Морејски деспот осваја Патрас
1430.		Бургундски војвода Филип Добри оснива витешки ред „Златног руна"
1430.		Турци заузимају Солун од Млечана (29. III)
1430.		Турско-млетачки мир
1430–1432.	Конавоски рат Дубровника и Радосава Павловића	
1431.		Спаљена Јованка Орлеанка (30. V)
1431–1433.	Рат Босне и Србије	
1431–1447.		Папа Евгеније IV
1431–1449.		Базелски сабор
1433.		Жигмунд крунисан у Риму немачком царском круном
1433.	Крај рата са Босном; Србија заузима Усору са Зворником и Теочаком	Прашки компактати којима је створена основа за верски мир у Чешкој
1434.		Пораз Таборита код Липана и крај хуситских ратова
1434.		Устанак у Шведској против данске владе
1434.		Португалци опловили рт Бојадор
1434–1444.		Пољски краљ Владислав III Јагелонац
од 1434.		Тиранија Медичија у Фиренци

Време	Српске земље	Општа историја
1435.	Мир Србије и Венеције	Угарски сабор у Братислави, уз сагласност деспота Ђурђа, доноси план за одбрану од Турака. Предвиђено је значајно учешће српске војске
1435.	Мара Бранковић одлази у султанов харем	Уговор у Арасу и крај грађанског рата у Француској
1435–1455.	Патријарх Никодим II	
1436–1450.		Грађански рат у Швајцарској
1437.	Поход Јована Марцалија на Крушевац и битка на Годоминском пољу	Смрт цара и краља Жигмунда Луксембуршког
1437.	Деспот Ђурађ уступа Турцима Браничево	
1438.	Нов напад Турака, после кога преузимају Ждрело и Вишесав	Прагматична санкција у Буржу којом су реформски декрети концила усвојени као француски закон
1438–1439.		Немачко-угарски краљ Албрехт
1439.	Први пад Смедерева (18. VIII)	6. VII потписана унија католичке цркве и Васељенске патријаршије
1439–1449.		Последњи противпапа Феликс V
1440.	Прва опсада Београда	Владислав Јагелонац постаје угарски краљ
1440.		„Прагерија" у Паризу
1440–1493.		Немачки цар Фридрих III Хабсбуршки
1440–1441.	Деспот Ђурађ у Зети	
1441.	Ослепљење Гргура и Стефана Бранковића	
1441.	Ново Брдо се предало Турцима; победа Јанка Хуњадија код Београда	
1441.	После неуспеха да у Зети организује отпор, деспот Ђурађ се мири са краљем Владиславом	
1442.	Стефан Вукчић-Косача заузима Бар, а Млечани Дриваст и Будву	Краљевина Обеју Сицилија долази под власт Арагона

Време	Српске земље	Општа историја
1442.		Велике победе Јанка Хуњадија над Мезид-Бегом у Ердељу и Шехабедином у Влашкој
1443.	Млечани заузимају Бар	Папа објављује почетак крсташког рата против Турака
1443–1444.	„Дуга војна"	
1443–1464.		Скендер-бег
1443.	Битка код Бовна (3. XI)	
1443.	Битка код Софије (24. XII)	
1444.	Битка на Куновици (2. I)	Португалци заузели Сенегал
1444.	Мир у Сегедину (крај јула)	Битка код Св. Јакоба између хабсбуршке војске и Швајцараца
1445.	Деспот Ђурађ враћа Сребреницу од Босанаца	Португалци опловили Зелени рт
1446.	Лазар Бранковић одликован деспотским венцем	Споразум Фидриха III и папе Евгенија IV; „Пунктације" папе Евгенија IV
1446.		Битка код Тебе
1447–1455.		Папа Никола V
1447–1492.		Пољски краљ Казимир IV
1448.	Деспот Ђурађ напада млетачку Зету	Бечки конкордат
1448.	Битка на Косову (17–20. X)	
1448.	Смедеревски уговор између деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија	
1449.	Неуспели угарско-турски преговори у којима је деспот Ђурађ био посредник	
1450.	Заоштравање угарско-српских односа, праћено погоршањем српских односа са папством; Хуњади пустоши деспотске поседе у Угарској	
од 1450		Сфорце у Милану: Франческо Сфорца (1450–1466)
1451.	Повратак Маре Бранковић у Србију	Угарско-турско примирје
1451.	Измирење Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа	

Време	Српске земље	Општа историја
…–1452.	Грбаљски устанак	
…–1481.		Султан Мехмед II Освајач
1452.	Борбе деспота Ђурђа у Зети	Фидрих III крунисан у Риму царском круном
1452.		Ладислав Посмрче ослобођен немачког старатељства долази у Угарску
1453.		Битка код Кастијона и крај Стогодишњег рата
1453.		Пад Цариграда у турске руке и крај Византијског царства (29. V)
1453.	Деспотов посланик Јуније Градић одлази у Напуљ и Рим да тражи помоћ	
1454.	Јуније Градић у Милану	Угарски сабор у Будиму (фебруар)
1454.	Турци траже Смедерево и Голубац	Млетачко-турски мир
1454.	Турци пљачкају Србију; опсада Смедерева	Мир у Италији и Лига у Лодију
1454.	Хуњадијева победа над Турцима код Крушевца (1. X)	Рајхстази у Регенсбургу и Франкфурту бесплодно расправљају о крсташком рату против Турака и помоћи Угарској и Србији
1454.	Борба Николе Скобаљића	
1455.	Јуније Градић у Венецији	
1455.	Турци освајају Ново Брдо (1. VI)	
1455.	Пад Медуна и коначни губитак Зете	
1455–1463.	Патријарх Арсеније II	
1455–1458.		Папа Каликст III
1455–1485.		„Рат Ружа" у Енглеској
1456.	Јуније Градић поново у Напуљу	Фрањевац Иван Капистран проповеда по Немачкој и Угарској
1456.	Опсада Београда	
1456.	Речна битка код Земуна (14. VII)	
1456.	Одбијен општи турски напад на Београд (21. VII)	

Време	Српске земље	Општа историја
1456.	Противнапад хришћана ван зидова Београда и њихов пораз (22. VII)	
1456.	Смрт Хуњадија и Капистрана од куге у Београду	
1456.		Убиство Улриха II Цељског (9. XI)
1456.	Смрт деспота Ђурђа (24. XII)	
1457.	Српско-турски мир (15. I)	
1457.	Деспот Лазар заузима Ковин, али трпи пораз на Тамишу	
1457.	Смрт деспотице Јерине (5. V)	Смрт угарског краља Ладислава V
1458.	Смрт деспота Лазара (20. I)	
1458.	Збацивање Михајла Анђеловића (у марту)	
1458.	Неуспео покушај Михаила Силађија да заузме северну Србију; до лета Турци заузели целу Србију осим Смедерева	
1458.	Босанци коначно заузимају Сребреницу и постављају босанско-српску границу на Дрину	
1458–1464.		Папа Пије II
1458–1471.		Ђорђе Пођебрадски краљ Чешке
1458–1490.		Матија Хуњади-Корвин краљ Угарске
1459.	Стефан Томашевић постаје српски деспот (21. III)	Користећи се унутрашњим сукобима у Немачкој, Данци заузимају Шлезвиг и Холштајн
1459.	Венчање Стефана Томашевића са ћерком деспота Лазара (1. IV)	Папа Пије II сазива конгрес у Мантови ради успостављања мира у Европи и покретања крсташког рата против Турака
1459.	Збацивање слепог деспота Стефана Бранковића	
1459.	Коначни пад Смедерева под Турке и крај српске средњовековне државе (20. VI)	

II ДЕО
КУЛТУРНА ИСТОРИЈА

Време	Српске земље	Општа историја
1370–1444.		Леонардо Бруни, фирентински државник и хуманиста, написао *Историју фирентинског народа*, преводилац са грчког, спис *De interpretatione recta*
1371.	Старац Исаија (1300–?), хиландарски монах и игуман манастира Пантелејмона, преводи на српски дела Псеудо-Дионисија Ареопагита и саставља чувени запис о Маричкој битки	Џон Виклиф (1330–1384), енглески теолог и црквени реформатор ступа у службу Црног Принца
1371.	Први српски летопис	
1370–1372.	Живопис „Марковог манастира"	
после 1371.	Црква Св. Јована Богослова у Тетову	
1374–1375.	„Кратка историја владара српских"	
1375–1376.	Почетак зидања манастира Раванице	
1376–1379.	*Житије Св. Ромила* од Григорија Синаита Млађег	Виклифово главно дело *De civili dominio*
1377.		Папа Гргур XI осуђује Виклифа
после 1377.	Црква Лазарица у Крушевцу	
1377–1446.		Филипо Брунелески, први велики градитељ епохе ренесансе (купола катедрале у Фиренци)
1378–1455.		Лоренцо Гиберти, фирентински пластичар („рајска врата" на крстионици у Фиренци)
1380.	Служба краљу Милутину од Данила III	
1380.	Црква Св. Димитрија у Прилепу	
1380–1444.		Св. Бернардин Сијенски, италијански фрањевац и проповедник
1380–1439.		Константин Филозоф
1382.		Виклифов превод Библије на енглески

Време	Српске земље	Општа историја
1386.		Универзитет у Хајделбергу
1386–1390.		*Кентерберијске приче* Џефрија Чосера (1340–1400), енглеског књижевника који је играо једну од кључних улога у развоју енглеског језика
1386–1466.		Донатело, један од најпознатијих вајара италијанске Ренесансе
1386.		Почетак изградње Миланске катедрале
1387–1455.		Фра Анђелико (Ђовани да Фијезоле) доминиканац, обнавља духовност у ренесансном сликарству
1388.		Универзитет у Келну
1389.	Св. Андрија на Тресци	
1390. или 1391.	Пренос моштију кнеза Лазара у Раваницу	
1391. или 1392.	Четири списа посвећена кнезу Лазару од патријарха Данила III	
1392.		Универзитет у Ерфурту
1392–1463.		Флавио Бјондо, италијански хуманиста, историчар и претеча савремене археологије
1394–1460.		Хенрик Морепловац, португалски престолонаследник, пловио око афричких обала
1395–1450.		Антонио Пизанело, италијански сликар и портретиста
1398–1444.		Јулијан Чезарини, италијански кардинал и хуманиста, један од најумнијих људи свог времена, погинуо у боју код Варне
1398–1481.		Франческо Филелфо, италијански хуманиста и писац чија писма представљају важан историјски извор за тај период

Време	Српске земље	Општа историја
крај XIV в.	*Минхенски* српски псалтир и низ текстова посвећених кнезу Лазару: *Слово о кнезу Лазару, Пролошко житије кнеза Лазара* и Јефимијин застор за царске двери у Хиландару. Кир Стефан Србин музичар	
1396–1400.	Анонимно *Житије старца Исаије*	
1400–1469.		Хуан Карвахал, шпански кардинал, од 1455. папски легат у земљама југоисточне Европе
од поч. XV в.		Развој позоришта и драме у Западној Европи
1400–1404.	Натпис на Косовском стубу од деспота Стефана	
1400–1407.	Кнез и деспот Стефан Лазаревић преводи са грчког спис *О будућим временима*	
1401.		Конкурс у Фиренци за врата крстионице који добија вајар Лоренцо Гиберти
1401–1428.		Мазачо (Томазо Гвиди), италијански сликар
1401–1464.		Никола Кузански, немачки кардинал, један од водећих хуманиста, мислилаца и теолога XV века
1402.	Јефимијина *Похвала кнезу Лазару*	Спис о образовању италијанског хуманисте Пјетра Паола Вергерија (1370–1444)
1402.	*Житије патријарха Јефрема* од епископа Марка Пећког	
после 1402.	Анонимно житије кнеза Лазара	
око 1402/3.	Обнова Пречисте Крајинске; зидање Руденице	
1402–1405.	Зидање Љубостиње	
1402–1405.	*Слово о преносу моштију Св. Петке у Србију* од Григорија Цамблака	
1402–1406.	*Житије Стефана Дечанског* и *Служба Стефану Дечанском* од Григорија Цамблака	

Време	Српске земље	Општа историја
1386.		Универзитет у Хајделбергу
1386–1390.		*Кентерберијске приче* Џефрија Чосера (1340–1400), енглеског књижевника који је играо једну од кључних улога у развоју енглеског језика
1386–1466.		Донатело, један од најпознатијих вајара италијанске Ренесансе
1386.		Почетак изградње Миланске катедрале
1387–1455.		Фра Анђелико (Ђовани да Фијезоле) доминиканац, обнавља духовност у ренесансном сликарству
1388.		Универзитет у Келну
1389.	Св. Андрија на Треску	
1390. или 1391.	Пренос моштију кнеза Лазара у Раваницу	
1391. или 1392.	Четири списа посвећена кнезу Лазару од патријарха Данила III	
1392.		Универзитет у Ерфурту
1392–1463.		Флавио Бјондо, италијански хуманиста, историчар и претеча савремене археологије
1394–1460.		Хенрик Морепловац, португалски престолонаследник, пловио око афричких обала
1395–1450.		Антонио Пизанело, италијански сликар и портретиста
1398–1444.		Јулијан Чезарини, италијански кардинал и хуманиста, један од најумнијих људи свог времена, погинуо у боју код Варне
1398–1481.		Франческо Филелфо, италијански хуманиста и писац чија писма представљају важан историјски извор за тај период

Време	Српске земље	Општа историја
...XIV в.	*Минхенски* српски псалтир и низ текстова посвећених кнезу Лазару: *Слово о кнезу Лазару*, *Пролошко житије кнеза Лазара* и Јефимијин застор за царске двери у Хиландару. Кир Стефан Србин музичар	
...–1400.	Анонимно *Житије старца Исаије*	
...–1469.		Хуан Карвахал, шпански кардинал, од 1455. папски легат у земљама југоисточне Европе
...XV в.		Развој позоришта и драме у Западној Европи
...–1404.	Натпис на Косовском стубу од деспота Стефана	
...–1407.	Кнез и деспот Стефан Лазаревић преводи са грчког спис *О будућим временима*	
...1.		Конкурс у Фиренци за врата крстионице који добија вајар Лоренцо Гиберти
...–1428.		Мазачо (Томазо Гвиди), италијански сликар
...–1464.		Никола Кузански, немачки кардинал, један од водећих хуманиста, мислилаца и теолога XV века
...2.	Јефимијина *Похвала кнезу Лазару*	Спис о образовању италијанског хуманисте Пјетра Паола Вергерија (1370–1444)
...2.	*Житије патријарха Јефрема* од епископа Марка Пећког	
...ле 1402.	Анонимно житије кнеза Лазара	
...1402/3.	Обнова Пречисте Крајинске; зидање Руденице	
...–1405.	Зидање Љубостиње	
...–1405.	*Слово о преносу моштију Св. Петке у Србију* од Григорија Цамблака	
...–1406.	*Житије Стефана Дечанског* и *Служба Стефану Дечанском* од Григорија Цамблака	

Време	Српске земље	Општа историја
1403–1472.		Висарион, никејски митрополит и кардинал католичке цркве, одиграо једну од одлучујућих улога у преговорима око уније православне и католичке цркве. Његов прелазак под окриље католичке цркве омогућио је да се Запад свеобухватније упозна са тековинама грчке цивилизације
1404–1409.	*Слово љубве* деспота Стефана	
1404–1427.	Библиотека деспота Стефана у Београду	
1404–1472.		Леон Батиста Алберти, италијански архитекта, историчар уметности, математичар и писац
1407–1408.	*Хроника* Јована Зонаре	
1407–1418.	Зидање манастира Ресаве	
1409.		Универзитет у Лајпцигу
1409–1464.		Бернардо Роселино, италијански вајар и градитељ
1410.	Константин Филозоф долази у Србију	
око 1410.	*Цетињски псалтир*	
од 1410.	Почиње изградња Каленића	
1411.		*Tractatus de reformatione ecclesiae* кардинала Пјера Ајиа (1350–1420), писац дела *Imago mundi*, којим се користио Колумбо
1412.	Закон о рудницима деспота Стефана	
1413.	Св. Никола у Прасквици	*De ecclesia*, главно дело Јана Хуса
1415.	*Слово Григорија Синаита*	
1416–1487.		Јован Аргиропулос, византијски научник и један од најутицајнијих покретача грчких студија у Италији
око 1417.	Богородичина црква на Морачнику	
1418.	Освећење Манасије	Библиотека Медичи, први каталог (63 рукописа)
1418–1428.		Сан Лоренцо у Фиренци по нацртима Брунелескија
1419–1420.	*Похвала кнезу Лазару* Антонија Рафаила Епактита	
1364–1420.	Григорије Цамблак, кијевски митрополит, учесник Сабора у Констанци, писац житија краља Стефана Дечанског	
1420.		Гијом Дифеј (1400–1474), чувени француски композитор, сачинио епиталам (свадбену песму) поводом брака деспота Теодора II Палеолога (унук Константина Дејановића) и Клеопе Малатеста
1421–1498.		Веспазиано да Бистичи, италијански писац и издавач
1421–1424.		Болница Иноћенти Брунелескија
1423.		Школа Викторина да Фелтре у Мантови
1423.		Проналазак прототипа плоча за штампање
1424.		Јеремија и Јов Донатела
око 1425.		*О угледању на Христа* Томе де Кемписа
1426.		Фреске у Бранкачи капели од Мазача (црква Дел Кармине у Фиренци)
1423–1426.	*Сказаније о писменех* Константина Филозофа	
око 1430–после 1479.	Владислав Граматик, писац и преписивач	
1431–1463.		Франсоа Вијон, француски писац
1433.	Француски витез Бертрандон де ла Брокијер у Србији	
између 1433. и 1439.	*Житије деспота Стефана* од Константина Филозофа	
1434.		Донателов Давид

Време	Српске земље	Општа историја
1434.		Амброђо Траверсари (1386–1439), италијански хуманиста открива дела Корнелија Непоса
1435.		Спис *De pictura* Албертија
око 1435– крај XVв.	Димитрије Кантакузин, писац и песник	
око 1435–после 1501.	Константин Михаиловић из Островице, писац *Јаничарових усиомена*	
1437.		*De concordantia catholica* Николе Кузанског
1438.	*Исшорикија* Инока из Далше	Пизанело израдио медаљу с ликом византијског цара Јована VIII Палеолога (син царице Јелене Драгаш-Дејановић)
1439–1440.	Шестоднев манастира Савине од Никона Јерусалимца	
1440.	Писма Јелене Балшић Никону	Лоренцо Вала (1407–1457), италијански хуманиста открива да је *Консшаншинова даровница* фалсификат
1443–1453.		Статуа Гатамелате Донатела
1443–1463.		*Декаде* Флавија Бјонда
1445.		Ватиканске фреске Фра Анђелика и Учелова фреска „Потоп" у цркви Св. Марије у Фиренци
1446.		*Roma instaurata* Флавија Бјонда
1447.	Црква Св. Ђорђа у манастиру Св. Павла на Св. гори, задужбина деспота Ђурђа	
око 1450.		Гутенберг отворио прву штампарију; основана Ватиканска библиотека; почетак изградње „Храма Малатесте" у Риминију по нацртима Албертија
1451.		Пјеро дела Франческа осликава „Храм Малатесте"
1453–1458.	Анонимни спис о преносу моштију Св. апостола Луке у Смедерево	

Време	Српске земље	Општа историја
1455.	Богородица Љевишка претворена у џамију; Капистран наговара деспота Ђурђа да пређе у католичанство	Палата „Венеција" у Риму од Роселина
1456.	Некролог деспоту Ђурђу од „смедеревског беседника" (вероватно патријарха Арсенија II)	Универзитет у Базелу
1456.		Аргиропулос постаје професор грчког у Фиренци
1457.	Св. Тројица у Горњој Каменици на Тимоку – задужбина деспота Лазара	Универзитет у Фрајбургу
1457.		Карта света од фра Маура
1459.		Фреске Пјера дела Франческа у Ватикану

РЕГИСТАР

РЕГИСТАР

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

Њ

О

П

Н

Њ

О

П

Р

С

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

ОДАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА

ОДАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА

СКРАЋЕНИЦЕ

Глас – Глас Српске краљевске академије; Глас СКА. Други разред; Глас САН. Одељење друштвених наука; Глас САНУ. Одељење историјских наука

Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва, Београд

Зборник ЛУ – Зборник за ликовне уметности Матице српске

Зборник МСИ – Зборник Матице српске за историју

Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета у Београду

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института Српске академије наука и умености

ИГ – Историјски гласник, Београд

ИЧ – Историјски часопис, Београд

Прилози КЈИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор

Анастасијевић Д., *Једина византијска царица Српкиња*, Братство 30, Београд, 1939, 1–23.

Антоновић М., *Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године*, ИГ 1–2 (1987), 89–98.

Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред, ИГ 1–2 (1990–1992), 15–24.

Папство и Србија у XV веку, ИГ 1–2 (1993), Додатак.

Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија, Београд 1953, II, Централна Србија, Београд, 1956.

Атанасовски В., *Пад Херцеговине*, Београд, 1979.

Бабингер Ф., *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад, 1968.

Бабић Г., *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник ЛУ 15 (1979), 151–176.

Бајаловић-Хаџи Пешић М., *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору*, Годишњак града Београда 23 (1976), 19–32.

Керамика у средњовековној Србији, Београд 1981.

Унутрашње утврђење Београдског града, Годишњак града Београда 38 (1991), 35–54.

Баришић Ф., *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ 12–1 (1974), 357–377.

О измирењу српске и византијске цркве 1375, ЗРВИ 21 (1982), 159–180.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд, 1950.

Битка на Косову 1389. године. Галерија САНУ, св. 65. Избор текстова: С. Ћирковић, Београд, 1989.

Благојевић М., *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966), 3–95.

Земљорадња у средњовековној Србији, Београд, 1973.

„Владаније" кнеза Лазара у Приморју, Зборник ФФ 15–1 (1975), 97–114.

Перпера и литра у доба кнеза Лазара, ИГ 1–2 (1981), 47–61.

Господари Срба и Подунавља. Прилог српској дипломатици, ИГ 1–2 (1983), 43–52.

Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, ЗРВИ 21 (1982), 185–198.

Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, ИГ 1–2 (1987), 29–42.

Богдановић Д., *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978), 109–130.

Светогорска књижевност код Срба у XIV веку, Научни састанак слависта у Вукове дане 8, Београд 1978, 291–296.

„Епистолије кир Силуанове", Зборник ФФ 14–1 (1980), 183–209.

Историја старе српске књижевности, Београд, 1980.

Божић И., *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952.

Le système foncier en «Albanie vénitenne» au XVe siècle, Bolletino dell'Istituto di Storia dellà Societa e dello Stato, 5–6 Venezia 1963–1964, 65–140.

„Катуни Црне Горе", Зборник ФФ 10–1 (1968), 245–249.

О улози Вука Бранковића, Летопис Матице српске 415, мај 1975, 475–482.

Белешке о Бранковићима (1460–1480), Зборник ФФ 13–1 (1976), 103–122.

Немирно Поморје XV века, Београд, 1979.

Бој на Косову. Старија и новија сазнања, редактор Р. Михаљчић, Београд, 1992.

Бошковић Ђ., *Археолошка истраживања Новог Брда*, КНУ, Београд, 1974.

Бујуклић Ж., *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић, 1988.

Wadding L., *Annales Minorum XII, Ad Claras Aquas* 1931.

Веселиновић А., *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1983), 25–42.

Царински систем у Србији у доба Деспотовине, ИГ 1–2 (1984), 7–38.

Североисточна Србија у средњем веку, ИГ 1–2 (1987), 43–74.

Документи о првом помену Чачка у средњем веку, Зборник Народног музеја 20, Чачак, 1990, 61–73.

Витковић Г., *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД 67 (1887), 1–450.

Voje I., *Argentum de glama*, ИЧ 16–17 (1970), 15–43.

Вујовић Б., *Натпис деспота Стефана Лазаревића*, Зборник ЛУ 4 (1968), 175–189.

Вуловић Б., *Раваница*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 7, Београд, 1966.

Вучковић Н., *Средњовјековни статут Будве*, Будва, 1988.

Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност, књ XII, приредио Д. Петровић, Београд, 1989.

Дероко А., *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950.

Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд, 1962.

Средњовековни град Скопље, Споменик САНУ CXX, Београд, 1971.

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Приредио Ђ. Трифуновић, СКЗ Београд, 1979.

Димитријевић С., *Новац кнеза Лазара*, Крушевац, 1971.

Динић М., *Хроника Сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и Ровинама*, Прилози КЈИФ 17 (1937), 51–66.

О Николи Алтомановићу, Посебна издања СКА XC, Београд, 1932.

Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику, Глас СКА 161 (1934), 57–97.

Два савременика о боју на Косову, Глас 182 (1940), 133–143.

Жан Фроасар и бој на Плочнику, Прилози КЈИФ 18 (1938), 361–365.

Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства, ЗРВИ 2 (1953), 139–144.

За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I, Београд 1955; II 1962.

Писмо краља Жигмунда бургундском војводи Филипу, Зборник Матице српске, серија друштвених наука 13–14 (1956), 93–98.

Дукин преводилац о боју на Косову, ЗРВИ 8–2 (1964), 53–67.

Власти у време Деспотовине, Зборник ФФ 10–1 (1968), 237–244.

Српске земље у средњем веку, предговор: С. Ћирковић, Београд, 1978.

Динић-Кнежевић Д., *Српска деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453–1456)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 6 (1961), 126–142.

Сремски Бранковићи, Истраживања 4 (1975), 5–47.

Словенски живаљ у урбаним насељима седњовековне јужне Угарске, Зборник МСИ 37 (1988), 7–42.

Ђурић В., *Солунско порекло ресавског живописа*, ЗРВИ 6 (1960), 111–128.

Фреске црквице Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961), 125–138.

Настанак градитељског стила моравске школе, Зборник ЛУ 1 (1965), 35–65.

Радионица митрополита Јована зографа, Зограф 3 (1969), 18–33.

Византијске фреске у Југославији, Београд, 1974.

Ресава, Београд 1963.

Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, Зборник ЛУ 4 (1968), 67–100.

Ђурић И., *„Ектесис неа" – византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, Зборник ФФ 12–1 (1974), 415–432.

Световни достојанственици у „Ектесис неа", ЗРВИ 18 (1978), 189–209.

Евдокија Комнина и жен муж Константин Драгаш, ЗРВИ 22 (1983), 259–272.

Сумрак Византије, Београд, 1984.

Ђурић С., *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*, Београд, 1985.

Елезовић Г., *Турски споменици I*, Београд, 1940.

Engel P., *János Hunyadi: The Decisive Years of His Career (1440–1444). From Hunyadi to Rakoczi. War and Society in Central Europe*, ed. J. M. Bak, B. Király, Brooklyn, 1982, 103–124.

Есфигменска повеља деспота Ђурђа, изд. П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, Београд, 1989.

Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб, 1866.

Живојиновић М., *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд, 1972.

Болница краља Милутина у Цариграду, ЗРВИ 16 (1975), 105–117.

Зиројевић О., *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд, 1974.

Ивановић М., *Натпис младог краља Марка са цркве Свете Недеље у Призрену*, Зограф 2, Београд, 1967, 20–21.

Ивић П., *Српски народ и његов језик*, Београд, 1971.

О језику писама султаније Маре, Јужнословенски филолог 30, Београд, 1973, 337–345.

Домаћи и страни елементи друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији, Научни састанак слависта у Вукове дане 6, Београд 1977, 253–264.

Иналчик Х., *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд, 1974.

Историја Ниша I, Ниш, 1983.

Историја примењене уметности код Срба, I, Београд, 1977.

Историја српског народа, II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), уредник Ј. Калић, изд. Српска књижевна задруга, Београд, 1982.

Историја Црне Горе II/1, II/2, Титоград, 1970.

Јагић В., *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник СУД 24 (1875), 223–328.

Јанковић М., *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, ИЧ 31 (1984), 199–204.

Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд, 1985.

Поседи и привилегије Српске цркве у Будви, ИЧ 35 (1988), 31–38.

Јиречек К., *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, превод Ђ. Пејановић, ред. Н. Радојчић, *Зборник К. Јиречека I*, изд. САН, Београд, 1959, 73–189.

Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, превод Ђ. Пејановић, ред. М. Динић, Зборник К. Јиречека I, Београд, 1959, 205–303.

Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, превод О. Шафарик, ред. М. Грбић, Зборник К. Јиречека I, Београд, 1959, 341–385.

Историја Срба, I–II, превод Ј. Радонић, Београд, 1952 (репр. 1978). Поговор – библиографија Р. Михаљчић, Београд, 1988.

Јовановић В., *Ново Брдо – град заиста сребрни и злашни*, Обележја, новембар–децембар 1971, 75–111.

Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији, ИГ 1–2 (1985), 7–34.

Прилепац код Новог Брда, Старинар 40–41 (1989–1990), 295–302.

Родоповићи. Прилог средњовековној просопографији, Зборник ФФ 17 (1991), 227–239.

Јовановић-Стипчевић Б., *Рукописи ресавског круга (Каталог)*, Београд–Деспотовац, 1980.

Јовић Д., *О језику „Закона о рудницима" деспота Стефана Лазаревића*, Јужнословенски филолог 27, Београд, 1968, 365–455.

Калеши Х., *Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију?* Прилози КЈИФ 28 (1962), 253–261.

Калић Ј., *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6, Београд, 1975, 51–58.

Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској, Зборник ФФ 13–1 (1976), 71–83.

Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку, Сеоски дани С. Вукосављевића 4, Пријепоље, 1976, 141–151.

Србија и Београд почетком XV века, Годишњак града Београда 25, Београд, 1978, 97–105.

Деспот Стефан Лазаревић и Турци, ИЧ 29–30 (1983), 7–20.

Кула Небојша у Београду, Зборник ФФ 15–1 (1985), 115–125.

Stosunki handlowe krajow balkanskich z Europa Centralna, Przeglad Historyczny 67, Warszawa 1978, 565–574.

Најстарија карта Угарске. Tabula Hungariae, ЗРВИ 24–25 (1986), 423–435.

Србија и Западни свет 1389–1459. Косовска битка 1389. године и њене последице, Београд, 1991, 49–56.

La Serbie et le Concile de Ferrare et de Florence, Annuarium Historiae Conciliorum, ed. W. Brandmüнler, Augsburg 1991, 369–379.

Европа и Срби, Београд, 2006

Стара Рашка, Глас САНУ, 414, Одељење историјских наука, 15 (2010), 105-114.

Калић-Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд, 1967.

Kämpfer F., *Der Kult des heiligen Serbenfürsten Lazar*, Südostforschungen 31, Sonderdruck, München 1972, 81–139.

Катанић Н., *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд, 1988.

Катић Р., *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац, 1990.

Кашанин М., *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975.

Кнежевић Б., *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, Зборник ЛУ 16 (1980), 223–259.

Ковачевић Љ., *Деспот Стефан Лазаревић за време турских међусобица (1402–1413)*, Отаџбина 4, Београд, 1880, 289–297, 439–446, 569–574, 70–77, 306–310, 647–665.

Ковачевић-Којић Д., *Прилог проучавању занатства у Новом Брду*, Зборник ФФ 8, (1964), 525–532.

Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV вијека, Годишњак друштва историчара БиХ 18, Сарајево, 1970, 257–263.

О извозу воска из средњовековне Србије и Босне, ИЧ 18 (1971), 143–153.

О библиотеци Николе из Котора, канцелара на двору српских деспота, Зборник радова Филозофског факултета (Споменица С. Назечића), Сарајево, 1972, 415–419.

Приштина у средњем вијеку, ИЧ 22 (1975), 45–74.

Градска насеља средњовјековне босанске државе, Сарајево, 1978.

Констатин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Споменик САНУ 107, Београд, 1959.

Константин Филозоф, *Повест о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*. Приредила Г. Јовановић, Београд, 1989.

Живот Стефана Лазаревића, деспота српског, превод Г. Јовановић, Београд, Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2007.

Кораћ В., *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару*, Хиландарски зборник 4, Београд, 1978, 79–95.

Извори Моравске архитектуре. Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури, Београд, 1987, 131–144.

Косовска битка у историографији. Зборник радова, књ. II, изд. Историјски институт, Београд, 1990.

Kritobulos von Imbros, *Mehmet II erobert Konstantinopel*, ed. D. R. Reinsch, Graz-Wien-Köln 1986, 151

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. D. R. Reinsch (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. XXII. Series Berolineusis), Berlin-New York, 1983, 96

Крушевац кроз векове. Зборник радова, Крушевац, 1972.

Ljubić S., *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike* X, Zagreb, 1891.

Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. Шундрица, коментари С. Ћирковић, Београд, 1970.

Максимовић Ј., *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад, 1971.

Српске средњовековне минијатуре, Београд, 1983.

Максимовић Љ., *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд, 1972.

Malyusz E., *Kaiser Sigmund in Ungarn* (1387–1437), Budapest, 1990.

Манастир Манасија, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 6, Београд, 1964.

Манастир Раваница 1381–1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд, 1981.

Маринковић Р., *Српска Александрида*, Београд, 1969.

Витешки романи у рукописним зборницима у српској средњовековној књижевности, Cyrillomethodianum 5, Thessaloniki 1981, 67–81.

Роман о Троји. Роман о Александру Великом, Стара српска књижевност, књ. 21, Београд, 1986.

Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ CXXVI, Одељење друштвених наука 24, Београд, 1985.

Марковић В., *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920.

Martin Segono, *Un umanista serbo-dalmata nel tardo Quatrocento, Vita e opere*, ed. A. Perfusi, Roma, 1981, 126

Матић В., *Архитектура фрушкогорских манастира. Каснoсредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад, 1984.

Медаковић Д., *Једно занимљиво место у биографији деспота Стефана Лазаревића*, Зборник Матице српске 13–14 (1956), 301–304.

Графика српских штампаних књига XV–XVII века, Београд, 1958.

Мијатовић Ч., *Деспот Ђурађ Бранковић I–II*, Београд, 1880.
Miklosich F., *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858 (repr. Graz 1964).
Милешева у историји српског народа, Зборник радова, САНУ, Београд, 1987.
Милојевић С., *Мусићи*, ИЧ 33 (1986), 5–36.
Мирковић Л., *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, СКЗ, Београд, 1935.
Старе српске биографије XV и XVII века, СКЗ, Београд, 1936.
Михаљчић Р., *Где се налазио Петрус?* Прилози КЈИФ 24 (1968), 264–267.
Крај српског царства, Београд, 1975, 1989.
Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, ИГ 1–2 (1976), 99–106.
Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање, Београд, 1984, 1989.
Сталаћ, ИЧ 22 (1976), 5–21.
Мишић С., *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987), 75–88.
Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији, ИГ 1–2 (1990–1992), Додатак.
Мојсиловић С., *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, Balcanoslavica 7 (1979), 169–191.
Просторна структура манастира средњовековне Србије, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 13, Београд 1981, 7–45.
Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, приредио Г. Шкриванић, изд. Историјски институт, Београд, 1979.
Моравска школа и њено доба, Зборник радова, Београд, 1972.
Мошин В., *Кнез Лазар самодржац*, Багдала 13, јун–јул 1971, 5–13.
Недељковић О., *„Правопис ресавске школе" и Константин Филозоф*. Стара књижевност (Српска књижевност у књижевној критици), приредио Ђ. Трифуновић, Београд, 1965, 467–475.
Nehring K., *Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich*. Zum hunyadisch – habsburgischen Gegensatz im Donauraum, München, 1975.
Нешковић Ј., *Смедеревски град*, Смедерево, 1975.
Николић М., *Карта Балканског полуострва из прве половине XV века*, ИЧ 29–30 (1982–1983), 63–76.
Србија на географским картама XV века, ИЧ 36 (1989), 177–181.
Нилевић Б., *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево, 1990.
Новаковић С., *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Н. Чупића 3 (1879) 263–356.
Град Вишесав и Вирписка област, Годишњица Н. Чупића 5 (1883), 141–164.
Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1893. Допуњено издање, коментари С. Ћирковић, изд. Српска књижевна задруга, Београд, 1960.
Последњи Бранковићи, Београд, 1911.
Законски споменици српских држава средњег века, Београд, 1912.
О кнезу Лазару, Зборник радова, Београд, 1975.
Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године, Зборник радова, уредник В. Чубриловић, изд. САНУ, Београд, 1970.
Острогорски Г., *Историја Византије*, 1959 (Сабрана дела VI, Београд, 1970).
Господин Константин Драгаш, Зборник ФФ 7–1 (1963), 287–294 (Сабрана дела IV, Београд, 1970).
Серска држава после Душанове смрти, Београд, 1965 (Сабрана дела IV, Београд, 1970), 423–631.
Византија, вазална држава Турског царства (Сабрана дела III, Београд, 1970), 377–389.
Света Гора после Маричке битке, Зборник ФФ 11–1 (1970), 277–282.
Павловић Д., *Елементи хуманизма у српској књижевности XV века*, Прилози КЈИФ 29 (1963) 5–16.
Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево, 1965.
Пантић М., *Непознате бугарштице о деспоту Ђурђу Бранковићу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 25 (1977), 421–439.
Pertusi A., *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento*, Roma, 1981.
Pesty F., *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon*, Budapest, 1877.
Петковић В., *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950.
Петровић Ђ., *Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд, 1976.
Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања XIV и XV веку, Гласник Цетињских музеја 3, Цетиње, 1970.
Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку, Сеоски дани С. Вукосављевића 8, Пријепоље, 1980, 157–172.
Петровић М., *Пописи патријарха Спиридона на „пиргу" из 1380*, ИЧ 36 (1989), 171–175.
Петровић Р., *Откриће фресака у Новој Павлици. Прилог проучавању уметности XV века*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, 137–155.
Пећка патријаршија, аутори: В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, Београд, 1990.
Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова, уредник В. Чубриловић, САНУ, Београд, 1983.
Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд, 1992.
Поповић М., *Капије Смедеревског града*, Старинар 18–19 (1977–1978), 213–232.
Манастир Павловац, Старинар 30 (1979), 75–89.
Археолошка истраживања у манастиру Павловцу, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 13 (1981), 115–125.
Средњовековна црква Успења Богородице у Београду, Зборник Народног музеја 9–10 (1979), 497–512.
Београдска тврђава, Београд, 1982.
Поповић П., *Акростих Константина Филозофа*, Прилози КЈИФ 15 (1935), 41–46.
Пурковић М., *Српски епископи и митрополити средњега века*, Хришћанско дело III, 4–6, Скопље, 1937.
Српски патријарси средњег века, Диселдорф, 1976.
Кћери кнеза Лазара, Мелбурн, 1957.
Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд, 1978.
Радић Р., *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд, 1993.
Радовановић Ј., *Иконографска истраживања Минхенског српског псалтира*, Зборник ЛУ 14 (1978), 113–123.
Радојичић Ђ., *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21, Скопље, 1940, 33–81.
Доба постанка и развој старих српских родослова, ИГ 2 (1948), 21–36.
Григорије из Горњака, ИЧ 3 (1952), 85–105.
Антологија старе српске књижевности (XI–XVII века), Београд, 1960.
Творци и дела старе српске књижевности, Титоград, 1963.
Развојни лук старе српске књижевности, Нови Сад, 1962.
Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад, 1967.
Старо српско песништво, Крушевац, 1988.
Радојковић Б., *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969.
Радојчић Н., *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940.
Угарштина и сељштина чинови, Прилози КЈИФ 20 (1954), 70–71.
О четири рајске реке, Прилози КЈИФ 20 (1954), 71–75.
Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд, 1962.
Радојчић С., *Портрети српских владара у средњем веку*, пос. изд. Музеја Јужне Србије I, Скопље, 1934.
Старе српске минијатуре, Београд, 1950.
Старо српско сликарство, Београд, 1966.
Минхенски српски псалтир, Зборник ФФ 7–1 (1963), 277–285.
Узори и дела старих српских уметника, Београд, 1975.
Радонић Ј., *Западна Европа и балканска народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад, 1905.
Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века, Глас 187 (1941), 117–232.
Родословне таблице и грбови српских династија и властеле, Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, Београд, 1991.
Рокај П., *Последње године балканске политике краља Жигмунда*, Годишњак Филозофског факултета 12–1, Нови Сад, 1969, 89–108.
Прилог познавању положаја Срба у Угарској у XV веку, Зборник МСИ 6 (1972), 87–91.
Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године, Зборник ФФ 15–1 (1985), 145–150.
Руварац И., *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887.
O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo, Rad JAZU 5 (1868), 178–186.
Стефан Лазаревић на повратку из Анкаре у Србију, Зборник И. Руварца I, Београд, 1934, 79–87.
Стари Сланкамен, Зборник И. Руварца I, Београд, 1934, 365–416.

Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, изд. Српска православна црква, Београд, 1989.

Симић Г., *Палата Голубачког града*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 22–23, Београд, 1990–1991, 77–101.

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве I*, Минхен, 1962.

Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Зборник радова, уредник Ј. Калић, Смедерево – Београд, 1992.

Спремић М., *Ратачка општина код Бара*, Зборник ФФ 8–1 (1964), 191–215.

Турски трибутари у XIV и XV веку, ИГ 1–2 (1970), 9–59.

Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина, ИЧ 23 (1976), 23–37.

Дубровачка трговачка друштва у деспотовини Ђурђа Бранковића, Зборник ФФ 13–1 (1976), 85–102.

Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија, Зборник ФФ 16 (1989), 163–177.

Србија и суседне земље на старим географским картама, Галерија САНУ књ. 70, Београд, 1991.

Србљак. Службе, канони, акатисти, I–III, Београд, 1970.

О Србљаку, Студије, Београд, 1970.

Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век), Зборник радова, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1975.

Српске мере кроз векове, Галерија САНУ, Београд, 1974.

Српски народ у другој половини XIV и у првој половини XV века, Историографски домети, Београд, 1989.

Станић Р., *Натпис из Годачице код Краљева*, Старинар 24–25, Београд, 1975.

Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, Старинар 30 (1980), Београд, 70–73.

Steininger W., *Die Handschrift des „Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića"*, Graz, 29–111.

Stanojević S., *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slavische Philologie 18 (1896), 409–522.

Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века, Београд, 1901.

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи I–IV*, Београд, 1902–1906.

Стари српски родослови и летописи, Београд – Сремски Карловци, 1927.

Старе српске повеље и писма I/1, I/2, Београд – Сремски Карловци, 1929–1934.

Стричевић Ђ., *Улога Старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955), 221–231.

Хронологија раних споменика Моравске школе, Старинар н.с. 5–6, Београд 1956, 115–128.

Суботић Г., *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд, 1971.

Манастир Поганово, Београд, 1975.

Охридска сликарска школа XV века, Београд, 1980.

Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим, ЗРВИ 21 (1982), 213–236.

Обнова манастира Светог Павла у XIV веку, ЗРВИ 22 (1983), 207–258.

Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори (коаутор С. Кисас), ЗРВИ 16 (1975), 161–181.

Székely L., *Hunyadi János elsö török hadjaratai*, *Hadtörténelmi Közlemények* 1919–1921, 1–64.

Szentklaray J., *A dunai hajóhadok története*, Budapest, 1885.

Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд, 1974.

Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији, Косовско-метохијски зборник 1, Београд, 1990, 63–77.

Трифуновић Ђ., *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац, 1968.

Григорије Цамблак, Слово о преносу моштију Свете Петке из Трнова у Видин и Србију, Пожаревац, 1972.

Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима", Књижевна историја 18 (1972), 289–327.

Примери из старе српске књижевности, Београд, 1975.

Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд, 1974, 1990.

Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила, Зборник ИК 10, Београд, 1976, 147–179.

Монахиња Јефимија, Књижевни радови, Крушевац, 1983.

Инок Исаија, Крушевац, 1980.

Најстарији српски записи о Косовском боју, Горњи Милановац, 1989.

Ћирковић С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964.

Историја средњовековне босанске државе, Београд, 1964.

Голубац у средњем веку, Браничево, 1968.

Шабац у прошлости, Средњи век, Шабац, 1970, 85–114.

Пријепоље у средњем веку, Сеоски дани С. Вукосављевића 3, Пријепоље, 1976, 211–223.

Rasciani regales Vladislava I Jagelanca, Зборник МСИ1 (1970), 79–82.

О деспоту Вуку Гргуревићу, Зборник ЛУ 6 (1970), 283–290.

Димитрије Кидон о Косовском боју, ЗРВИ 13 (1971), 213–219.

Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године, Глас 280 (1971), 103–112.

Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia. The Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times, Berkeley – Los Angeles – London, 1987, 158–184.

Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne, Acta historico-economica Iugoslaviae 6, Zagreb, 1979, 1–20.

Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњег века. Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, 1989, 9–25.

О саставу и снази Лазаревог табора на Косову, Војноисторијски гласник 2, Београд, 1989, 151–168.

Србија уочи битке на Косову, Косовско-метохијски зборник 1, Београд, 1990, 3–20.

I Serbi nel medioevo, Milano, 1992.

Сугуби венац, Зборник ФФ 8–1 (1964), 343–370.

Srednjovekovna srpska država. Na izvorima historije, Zagreb, 1959.

Поклад краља Вукашина, Зборник ФФ 14 (1979), 153–163.

Ćorić, *Grad Kotor do god. 1420*, Sarajevo, 1927.

Ћоровић В., *Силуан и Данило II, српски писци XIV и XV века*, Глас 136 (1929), 13–103.

Хисторија Босне, прва књига, Београд, 1940.

Историја Срба, I–II, Београд, 1989.

Ћук Р., *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ 24 (1977), 103–116.

Царица Мара, ИЧ 25 (1978), 53–97.

Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку, ИГ 1–2 (1989), 23–38.

Ферјанчић Б., *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960.

Севастократори у Византији, ЗРВИ 24–25 (1986), 307–382.

Византинци у Србији прве половине XV века, ЗРВИ 26 (1987), 173–212.

Filipović N., *Princ Musa i šejn Bedreddin*, Sarajevo, 1971.

Frankói V., *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*, Budapest, 1890.

Mathias Corvinus, *König von Ungarn 1458–1490*, Freiburg in Breisgau 1891.

Hafner S., *Studien zur altserbischen Historiographie*, München, 1964.

Топика средњовековне српске историографије као елеменат културне и политичке оријентације, Прилози КЈИФ 3–4 (1974), 167–178.

Српски средњи век и савремена медиевистика, ИЧ 22 (1975), 5–17.

Die Nemanjidenideologie und Knez Lazar. Le prince Lazar, Beograd, 1975, 161–169.

Хиландар, Монографија, Д. Богдановић В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, Београд, 1978.

Хиландарски медицински кодекс. Физиолог. Средњовековни медицински списи, приредили М. Лазић, Љ. Котарчић, Стара српска књижевност, књ. 24, Просвета-СКЗ, Београд, 1989.

Храбак Б., *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953), 91–102.

Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом, Годишњак Музеја града Београда 3 (1956), 99–106.

Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века, Глас 290 (1974), 33–73.

Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959.

Крајиште Иса-бега Исхаковића, Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево, 1964.

Шкриванић Г., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд, 1957.

Раваничко властелинство, ИЧ 16–17 (1970), 235–254.

Путеви у средњовековној Србији, Београд, 1974.

Шупут М., *Споменици српског црквеног градитељства (XVI–XVII век)*, Београд, 1991.

Јованка Калић

СРБИ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Прво издање, 2012. година

Издавач
Завод за уџбенике
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.rs

Превод резимеа са српског на француски
Вера Павловић

Превод резимеа са српског на енглески
Катарина Миладиновић Ожанић

Израда регистра
Маја Шкаљац Станошевић

Лектор
Слободан Јовановић

Ликовни уредник
Тијана Ранчић

Дизајн и припрема
Мане Радмановић

Графички уредник
Милан Бјелановић

Коректор
Добрила Живанов

Порекло фотографија:
Институт за историју уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду: 39, 56, 81, 179, 209; Музеј града Београда: 200; Народни музеј, Крушевац: 32; Српска академија наука и уметности, Београд: 120; Бјелановић Милан: 102; Дудић Никола (карте): 17, 132; Поповић Владимир: 77, 93, 147, 159, 182, 192, 203; Суботић Гојко: 59, 69, 75, 143, 165.

Обим: 35 штампарских табака
Формат: 19,5 x 28 cm
Рукопис предат у штампу априла 2012. године.
Штампање завршено априла 2012. године.
Штампа „Службени гласник", Београд

КБ 34376
www.zavod.co.rs